

INSTYTUT PÓŁNOCNY (DAWNIEJ OŚRODEK BADAŃ NAUKOWYCH)
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

TOWARZYSTWO NAUKOWE IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W OLSZTYNIE

KOMUNIKATY MAZURSKO-WARMIŃSKIE

KWARTALNIK
NR 4(314)

OLSZTYN 2021

KOMUNIKATY MAZURSKO-WARMIŃSKIE

Czasopismo poświęcone przeszłości ziem Polski północno-wschodniej

RADA REDAKCYJNA: Stanisław Achremczyk (*przewodniczący*), Dariusz Baronas, Janusz Jasiński, Norbert Kasperek, Igor Kąkolewski, Olgierd Kiec, Andrzej Kopiczko, Andreas Kossert, Jurij Kostiaszow, Cezary Kuklo, Vladimir I. Kulakov, Ruth Leiserowitz, Janusz Małłek, Silva Pocyte, Jerzy Sikorski, Tadeusz Stegner, Mathias Wagner

REDAKCJA: Konrad Bączek (*sekretarz*), Emilia Figura-Osełkowska (*sekretarz*), Jerzy Kiełbik, Alina Kuzborska, Aleksander Pluskowski, Seweryn Szczepański, Ryszard Tomkiewicz (*redaktor*), Tomasz Wyźlic

Instrukcja dla autorów dostępna jest na stronie internetowej pisma

Streszczenia na końcu każdej pracy: MD Online sp. z o.o.

Articles appearing in Masuro-Warmian Bulletin are abstracted and indexed in BazHum, CEEOL, ERIH Plus, Historical Abstracts and IC Masterlist.

Redakcja KMW informuje, że wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wydanie elektroniczne.

Adres Redakcji: 10-402 Olsztyn, ul. Partyzantów 87, tel. 89 527 66 18, www.ip.olsztyn.pl; kmw@ip.olsztyn.pl

ISSN 0023-3196, eISSN: 2719-8979

Piotr Gotówko

Universität Freiburg / Université de Fribourg

piotr.gotowko@unifr.ch • <https://orcid.org/0000-0002-3221-9344>

Johann Marschalk von Frohburg. Der erste Großgebietiger im preußischen Ordenszweig aus der heutigen Schweiz und die Brüder aus Elsass-Burgund

Johann Marschalk von Frohburg, pierwszy wysoki dostojnik pochodzący ze Szwajcarii w pruskiej gałęzi Zakonu Krzyżackiego i bracia zakonnicy z Alzacji-Burgundii

Johann Marschalk von Frohburg – the first high dignitary from today's Switzerland in the Prussian branch of the Teutonic Order and the brothers from Alsace-Burgundy

Schlüsselwörter: Ordensland Preußen, Johann Marschalk von Frohburg und seine Karriere in Preußen, Ordenstrappier, Landsmannschaft aus der Ballei Elsass-Burgund

Słowa kluczowe: państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach, brat krzyżacki Johann Marschalk von Frohburg i jego kariera w Prusach, Wielki Szatny, drużyna z Alzacji-Burgundii

Keywords: State of the Teutonic Order in Prussia, brother Johann Marschalk von Frohburg and his carrier in Prussia, Great Trappearius, fellow countrymen from Alsace-Burgundy

ZUSAMMENFASSUNG

Johann Marschalk von Frohburg (zirka 1320/1330–1391), der einem völlig bedeutungslosen, dienenden Geschlecht entstammte, stieg zunächst mit Hilfe Gottfrieds von Bucken zum Vogt von Roggenhausen auf. Hinter der Bühne dürfte er um sich jüngere Mitglieder aus derselben Gegend geschart und ein gutes Verhältnis zu den ebenfalls oberdeutschen Franken gesucht

haben. Die Zusammenarbeit zahlte sich spätestens im März 1387 aus, als er Ordenstrappier wurde. Seine Lebenskräfte liessen indes bald nach, sodass er während des ordensinternen Machtrings im Mai 1390 seine Funktion verlor. Als Trost bekam er wieder die Vogtei von Roggenhausen, wo er 1391 verstarb. Die Landsmannschaft aus Elsass-Burgund, die er mitaufgebaut haben dürfte, hatte hingegen ihre beste Zeit noch vor sich.

STRESZCZENIE

Johann Marschalk von Frohburg (1320/1330–1391) pochodził z Liestal w odległych południowo-zachodnich rubieżach Rzeszy, z nic nie znaczącej rodziny, która sprawowała pieczę nad stajnią grafów z Frohburga. Był zapewne wnukiem Hermanna i synem Huga. Krzyżacy z jego regionu nie odgrywali w Prusach dotychczas żadnej roli. Bardzo skromnie zachowane źródła pisane, przypuszczalne daty urodzin oraz późniejszy przebieg karier pozwalają sądzić, iż brat Johann zebrał wokół siebie braci o podobnym alemańskim dialekcie, w szczególności Wernera von Tettingen oraz Konrada i Rudolfa von Kyburg. Równocześnie rozpoczął on zacieśniać więzy z drużyną Franków, również wywodzącą się z południowego zachodu Rzeszy. Współpraca ta opłacała się, gdyż w 1387 r. brat Johann stał się Wielkim Szatnym. W maju 1390 został usunięty ze swej godności. Krzyżacy z Alzacji–Burgundii odzyskali niebawem tenże urząd, obsadzając go młodszym bratem Wernerem. Johann Marschalk von Frohburg, który zmarł rok później, utrowił w Zakonie drogę innym alemańskojęzycznym braciom.

ABSTRACT

Johann Marschalk von Frohburg (1320/1330–1391) came from Liestal in the far south-western fringes of the Reich, from an insignificant family who was looking after the stable of the Counts of Frohburg. He was probably the grandson of Hermann and the son of Hug. The Teutonic Knights from his region had not played any role in Prussia so far. Very few written sources, the supposed dates of birth and the later course of the careers suggest that brother Johann gathered around him brethren of a similar Alemannic dialect, in particular Werner von Tettingen and Konrad and Rudolf von Kyburg. At the same time, he began to forge an alliance with another crew from the south-west of the Reich, the Frankish. This cooperation paid off, because in 1387 brother Johann became the Great Trappearius. In May 1390 he was removed from his dignity. His countrymen from Alsace-Burgundy soon regained this office and gave it to the younger Werner. Johann Marschalk von Frohburg, who died in the following year, smoothed the way for other Aleman-speaking brethren in the Teutonic Order.

Mit Johann Marschalk von Frohburg schaffte es zum ersten Mal ein Bruder aus der heutigen Schweiz, in Preußen zu einem Großgebietiger aufzusteigen. Vor ihm gehörte einzig der Berner Burchard von Schwanden, der im 13. Jahrhundert im Heiligen Land als Hochmeister residierte, dem innigsten Ordensgremium an¹.

¹ Burchard von Schwanden, aus der Gegend 15 km nordwestlich von Bern, nahm das Ordenskreuz im April 1268 an. Anlässlich seines Beitritts bekam die Deutschordenskommande Köniz von dessen Vater Rudolf Rechte an neun Jucharten. Er wurde 1270 als Bruder in Hitzkirch erwähnt. 1275–1277 übte er bereits die Würde des Komturs in Köniz aus. Danach reiste er aus seiner Heimatkommande ab und war 1277–1280/81 Landkomtur von Thüringen-Sachsen sowie 1281–83 Landkomtur von Hessen. Nach dem 19. August 1283 wurde er in Akkon zum Hochmeister gewählt. 1286 begab er sich nach Preußen, wo er Feldzug gegen Litauer führte. Mitte 1290 trat er aus dem Orden aus und wurde Johanner. Einen solchen Entscheid traf er wohl deshalb, weil zahlreiche Brüder es bevorzugten, den Kampf gegen Ungläubige

Bruder Johann war mindestens von April 1387 bis Mai 1390 als Oberster Trappier und somit auch als der Komtur von Christburg tätig².

DER NAME SEINES GESCHLECHTS UND DER ABSTAMMUNGSORT

Es ist zunächst die Schreibweise seines Ortsnamens zu klären. Das Geschlecht, dem seine Vorfahren dienten – nämlich die Grafen von Frohburg – wurde von der älteren Forschung größtenteils ohne „h“ („Froburg“) geschrieben³. Die heutigen Forscher sprechen hauptsächlich von den „Frohburgern“ (mit „h“)⁴. Ihre Ministerialen, denen auch der Ordensbruder Johann entstammte, nennt man

---

nicht mehr im Heiligen Land, sondern im Baltikum fortzusetzen – *Fontes Rerum Bernensium. Bern's Geschichtsquellen* (weiter zit. Fontes RB), Bern 1877, Bd. 2, S. 706 f.: Nr. 645; K. Militzer, *Burchard von Schwanden*, in: *Die Hochmeister des Deutschen Ordens 1190–1994*, hrsg. von U. Arnold, Marburg 1998, S. 38 ff.; K. Lampe, *von Schwanden, Burchard*, in: *Altpreußische Biographie*, Bd. 2, hrsg. C. Krollmann, Marburg/Lahn 1969, S. 649–650; H. Segesser von Brunegg, *Schweizer im Deutschordensland. Die Schweizerfahne aus der Schlacht bei Tannenberg (Grünwald) 1410*, in: *Schweizerisches Archiv für Heraldik* 47 (1933), Heft 2, S. 66–74, hier S. 69; P. Pizuński, *Poczet wielkich mistrzów krzyżackich*, Skarszewy 2017, S. 52, 54 f.; S. Jäggi, *Hitzkirch*, in: *Helvetia Sacra. Die Johanniter, die Templer, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen die Pauliner und die Serviten in der Schweiz*, Bd. 7/2, hrsg. von P. Zimmer, P. Braun, Basel 2006, S. 703 ff.

² D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens in Preußen und in den Kammerballeien des Reiches (oberste Gebietiger, Komture, Hauskomture, Kumpane, Vögte, Pfleger, Großschäffer)*, elektronische Version konsultiert am 19.09.2021, S. 38.

³ Voigt nannte 1843 den Bruder Johann als Marschalk von Froburg, auch Wackernagel und Thommen zeichneten auf der Karte zu ihrer Quellenausgabe 1890 die Burg Froburg (ohne „h“) ein. Gerster hingegen sprach bei Erläuterungen zu seinem Atlas 1907 von den Grafen von Frohburg (mit „h“). Bei Sekundärliteratur redeten Bär 1893 oder Steinbuch 1920 von „Froburgern“ (ohne „h“), ebenso Burckhardt 1926, Feldmann 1926, Ammann 1934 oder Amiet 1952. Weichbrodt siedelte auf der Karte mit den Abstammungsorten 1968 einen Bruder „Froburg“ ein. Denselben Ausdruck (ohne „h“) benutzte Dürst 1962 Fischer 1972 in einer Quellensammlung zu Solothurn oder Heyer 1974 – J. Voigt, *Namen-Codex der Deutschen Ordens-Beamten, Hochmeister, Landmeister, Grossgebietiger, Komthure, Vögte, Pfleger, Hochmeister-Kompane, Kreuzfahrer und Söldner-Hauptleute in Preussen*, Königsberg 1843, S. 74; *Urkundenbuch der Stadt Basel* (weiter zit. UB BS), Bd. 1, hrsg. von R. Wackernagel, R. Thommen, Basel 1890, S. 435; Karte; J. Gerster, *Historisch-geographischer Atlas der Schweiz. 10 Geschichtskarten der Hauptperioden mit Nebenkarten für die Zwischenereignisse; 8 kulturhistorische und geographische Blätter. Nebst erläuterndem Text*, Aarau 1907, Erkl. Kartenblatt 2; E. Bär, *Zur Geschichte der Grafschaft Kiburg unter den Habsburgern und ihrer Erwerbung durch die Stadt Zürich*, Uster-Zürich 1893, S. 45; H. Steinbuch, *Grafschaft und Landvogtei Kyburg*, Zürich 1920, S. 9; A. Burckhardt, *Die Herkunft der Grafen von Froburg*, in: *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 25, Basel 1926, S. 10 ff.; M. Feldmann, *Die Herrschaft der Grafen von Kyburg im Aaregebiet 1218–1264*, Zürich 1926, S. 21; H. Ammann, *Die Froburger und ihre Städtegründungen*, in: *Festschrift Hans Nabholz*, Zürich 1934, S. 89 ff.; B. Amiet, *Solothurnische Geschichte*, Bd. 1, Solothurn 1952, 201 ff.; H. Dürst, *Rittertum. Schweizerische Dokumente: Hochadel im Aargau*, Aarau 1962, S. 258; *Oltenener Urkundenbuch* (weiter zit. Olt. UB), Bd. 1, hrsg. von E. Fischer, Olten 1972, S. 1 (Zeile 35), S. 2 (Zeile 5), S. 6 (Zeile 3); H.-R. Heyer, *Die Kunstdenkmäler des Kantons Basel-Landschaft*, Bd. 2, Basel 1974, S. 182.

⁴ In der neueren Forschung redeten Meyer und Widmer 1977 oder Baumgartner 1985 von der „Froburg“. Denselben Ausdruck (mit „h“) benutzten Schenker 2005, Rotter 2008 bei Ausgabe der Urkundenregesten sowie Trippel 2009, obwohl er sich wohl die vorab erwähnte Arbeit von Ammann (aus 1934, damals ohne „h“) zur Vorlage machte. Heckmann griff 2014 hingegen auf die ältere Version (ohne „h“) zurück – W. Meyer, E. Widmer, *Das grosse Burgenbuch der Schweiz*, Zürich 1977, S. 318; E. Baumgartner, *Glasfunde des 13. und 14. Jahrhunderts von der Frohburg (Kanton Solothurn)*, in: *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 42, Zürich 1985, S. 157 ff.; W. Trippel, *Ritter und Burgen in und um Dietikon*, in: *Neujahrsblatt Dietikon* 62, Dietikon 2009, S. 19 f.; P. Schenker, *Marschalk von Frohburg, Marschalk von Wartenberg*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz*, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/020002/2005-03-10/>, konsultiert am 9.12.2021; *Urkundenregesten zur Tätigkeit des Deutschen Königs- und Hofgerichts bis 1451* (weiter zit. UR DKHG), hrsg. von B. Diestelkamp, Bd. 12, bearb. von E. Rotter, Köln 2008, S. 129 f.: Nr. 148; D. Heckmann, op. cit., S. 38.

hingegen „Marschalken von Frohburg“⁵. Das Grafengeschlecht wurde ab Ende des 11. Jahrhunderts fassbar, ab 1114 betitelte es sich nach der Frohburg⁶. Im 12. Jahrhundert hatten die Frohburger im Bistum Basel eine starke Stellung und prägten in Zofingen ihre eigenen Münzen⁷. Zu Beginn des 13. Jahrhunderts spielten sie in der Region eine wichtige Rolle, zumal ihr Machtbereich sich von Basel weit ins solothurnische und bernische Gebiet erstreckte⁸. Im Jahre 1237 wurden ihre Ministerialen, die Marschalken von Frohburg, erstmals urkundlich erwähnt, sie gehörten zusammen mit den Truchsessen zum engeren Hofstaat der Grafenfamilie⁹. Ein Marschalk war ursprünglich ein Aufseher und Vorgesetzter des Pferdestalles¹⁰. Jene Funktion dürften auch die Marschalken von Frohburg ausgeübt haben.

Woher stammte der Ordensbruder Johann genau? Weichbrodt siedelte ihn im Raum Solothurn, wo die Ruine Frohburg liegt, etwas mehr als 30 km südöstlich von Basel, ein¹¹. Die Frohburger teilten sich jedoch zirka 1240–1250 in drei Linien auf, die Waldenburger, die Zofinger und die (Neu-)Homberger, wobei

⁵ So sprach Segesser 1933 von „Johann Marschalk von Froburg“, Schenker 2005 und Rotter 2008 von „Marschalk von Frohburg“. Heckmann benutzte 2014 mit „Johann Marschall (statt Marschalk) von Froburg (ohne „h“)“ die ältere Variante. Vorliegend wird die Mehrheitsschreibweise (Marschalk von Frohburg) übernommen – H. Segesser von Brunegg, op. cit., S. 72; P. Schenker, op. cit., S. 1 f.; UR DKHG, Bd. 12, S. 129 f.: Nr. 148; D. Heckmann, op. cit., S. 38.

⁶ Zuvor nannten sie sich nach der Grafschaft Buchsgau. Der ab 1114 angenommene Name stammte wohl von Frohburg (d. h. Herrenburg), 1123 nannten sie sich auch nach der Aarburg. Im Jahre 1145 erfährt man von ausgedehnten Besitzungen dieser Familie im Sissgau, vor allem bei Olten – A. Burckhardt, op. cit., S. 14 ff.; H. Steinbuch, op. cit., S. 9; H. Ammann, op. cit., S. 90 f.

⁷ Zwei Frohburger Orlieb (1137–1164) und Ludwig (1164–1179) waren nacheinander Bischöfe in Basel – B. Amiet, *Die Burgen und Schlösser des Kantons Solothurn*, Basel S. 50; B. Zäch, *Die kyburgische Münzprägung in der Münzlandschaft des 12. und 13. Jahrhunderts*, in: *Die Grafen von Kyburg. Eine Adelsgeschichte mit Brüchen*, hrsg. von P. Niederhäuser, Zürich 2015, S. 86; W. Merz, *Burgen des Sissgaus*, Bd. 2, Aarau 1910, S. 99 ff.; R. Wackernagel, *Geschichte der Stadt Basel*, Bd. 1, Basel 1907, S. 115 ff.

⁸ Der Einfluss der Frohburger erstreckte sich bis Wiedlisbach, Roggliswil und Zofingen. Sie gründeten acht Städte: Liestal und Waldenburg im Sissgau, Olten, Fridau, Wiedlisbach und Falkenstein im Buchsgau sowie Aarburg und Zofingen im Aargau. Sie erreichten sogar die Gebiete der heutigen Zentralschweiz. So war Rudolf von Frohburg 1263 der Probst von Zofingen und Beromünster – H. Ammann, op. cit., S. 101–108; W. Trippel, op. cit., S. 19; W. Meyer, E. Widmer, op. cit., S. 184; A. Largiadèr, *Das Quellenwerk zur Entstehung der Schweizerischen Eidgenossenschaft*, Zürich 1933, S. 7.

⁹ *Solothurner Urkundenbuch* (weiter zit. SO UB), hrsg. von A. Kocher, Bd. 1, Solothurn 1952, S. 219 f.: Nr. 386; Dasselbe Dokument in: *Urkundenbuch der Landschaft Basel* (weiter zit. UB LB), hrsg. von Heinrich Boos, Bd. 1, Basel 1881, S. 26: Nr. 46; P. Schenker, op. cit., S. 1.

¹⁰ E. Brinckmeier, *Glossarium diplomaticum zur Erläuterung schwieriger, einer diplomatischen, historischen, sachlichen, oder Worterklärung bedürftiger lateinischer, hoch- und besonders niederdeutscher Wörter und Formeln*, Bd. 2, Aalen 1961, S. 210; Diese Bezeichnung war regional gängig. So findet sich in Aarau 1344 ein Johans Marschal – *Urkundenbuch der Stadt Aarau*, hrsg. von H. Boos, Aarau 1880, S. 59: Nr. 60.

¹¹ E. Weichbrodt, *Gebietiger des Deutschen Ordens in Preussen nach ihrer Herkunft*, in: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, hrsg. von H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, H. Jäger, Wiesbaden 1968, Lief. 1; S. Mielke, *Die Herkunft der Gebietiger des Deutschen Ordens in Preußen*, in: *Unter Kreuz und Adler – Der Deutsche Orden im Mittelalter*, hrsg. von F. Benninghoven, Mainz 1990, S. 116–117: E 36; Mielke, der Johann Marschalk von Frohburg demselben Abstammungsgebiet zuordnete, dürfte ein Fehler unterlaufen sein, denn er vermerkte ihn mit einem grünen Viereck, stellvertretend für einen Großgebietiger aus 1401–1450; Zum Zustand der Burg: W. Meyer, *Burgenbau und Herrschaftsbildung zwischen Alpen und Rhein im Zeitalter der salischen Herrscher*, in: *Burgen der Salierzeit 2*, hrsg. von H. Böhme, Sigmarigen 1991, S. 313–326 (Abb. 4–19), 329 (Abb. 23).

die Marschalken von Frohburg bei dem letztgenannten Zweig verblieben¹². Die Stammburg der Neu-Homberger, auf die auch ihre Ministerialen umzogen, hieß Wartenberg bei Muttenz, rund 8 km südöstlich von Basel¹³. Nach dem Verkauf der Burg an die Herzöge von Österreich im Spätjahr 1306¹⁴ wurde Liestal, gut 15 km südöstlich von Basel, zum neuen Wohnsitz der Familie. Obwohl sie im heutigen Grenzgebiet lebten, lassen sich die Frohburger in Oberbaden – also derjenigen Gegend, die an die heutige Schweiz im Norden angrenzt – nicht nachweisen¹⁵. Auch ihre Marschalken, denen der künftige Ordenstrappier entstammte, besaßen in Liestal ein paar Güter, darunter ein nach ihnen benanntes Haus, sowie weiteres Eigentum in Muttenz und in Augst (heutiger Kanton Basel-Landschaft) sowie in Kappel (heutiger Kanton Solothurn)¹⁶. So kann man mit Sicherheit oder zumindest mit sehr hoher Wahrscheinlichkeit davon ausgehen, dass Johann Marschalk von Frohburg auf dem Gebiet der heutigen Schweiz, in Liestal bei Basel, auf die Welt kam und aufwuchs.

FAMILIÄRE HERKUNFT

Das familiäre Umfeld des künftigen Ordensbruders ist nicht gerade leicht bestimmbar. Zum einen hängt es damit zusammen, dass sein Geschlecht unbedeutend und für adlige Verhältnisse arm war, sodass es nur wenige Spuren in den zeitgenössischen Quellen hinterließ. Zum anderen wurde der zweite Namensteil, der ohnehin verbreitet gewesen sein dürfte, dem jeweiligen Besitzstand der Grafen angepasst, was eine Zuordnung erschwert¹⁷.

Der Urgroßvater war wohl Hermann Marschalk von Frohburg. Er lässt sich in drei Urkunden zwischen 1237–1253 finden, was zu wenig ist, um seine Lebensdaten

¹² Ein Zweig behielt Olten und Waldenburg, ein anderer Zofingen, Wiedlisbach und Bipp, ein dritter nannte sich um 1240 Neu-Homberg nach der gleichnamiger Burg oberhalb von Läuelfingen – B. Amiet, *Solothurnische Geschichte...*, Bd. 1, S. 206 f. (Karte); H. Ammann, op. cit., S. 91 f., 95 f.; SO UB, Bd. 1, nach S. 350: Karte Grafen von Froburg; H. Dürst, op. cit., S. 260, 268; L. Montandon, *Frohburg (Grafen von)*, in: *Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz*, Bd. 3, hrsg. von H. Türlér, V. Attinger, M. Godet, Neuenburg 1926, S. 344.

¹³ Sie bewohnten wohl die hintere Burg und nannten sich gelegentlich auch Marschalk von Wartenberg – W. Merz, *Burgen des Sisgaus*, Bd. 4, Aarau 1914, S. 52; C. Roth, *Die Burgen und Schlösser der Kantone Basel-Stadt und Basel-Landschaft*, Teil II, Basel 1933, S. 116; P. Schenker, op. cit., S. 1; E. Erdin, W. Meyer, *Burgen der Schweiz*, Bd. 7, Zürich 1981, S. 24, 37; W. Meyer, E. Widmer, op. cit., S. 207.

¹⁴ Der Verkauf brachte den Hombergern 1700 Mark Silber ein – UB LB, Bd. 1, S. 171 f.: Nr. 220.

¹⁵ Es gibt keine Familie von Frohburg in Oberbaden. Die Familie von Homberg in Überlingen war mit den Frohburgern nicht verwandt – J. Kindler von Knobloch, *Oberbadisches Geschlechterbuch*, Bd. 1, Heidelberg 1894, S. 393 f.; Bd. 2, Heidelberg 1905, S. 98.

¹⁶ P. Schenker, op. cit., S. 1.

¹⁷ Die Namensverbreitung zeigt etwa die Streitschlichtung zwischen dem Deutschordenshaus in Plauen und dem Edlen Heinrich Vogt vom Dezember 1385. Als Zeugen unterzeichneten u. a. die Gebrüder von Wartenberg – UR DKHG, Bd. 7, bearb. von F. Battenberg, S. 277 ff.: Nr. 404; Denselben zweiten Namensteil trugen damals, wie gleich noch aufgezeigt wird, die vorliegend thematisierten Marschalken.

auch nur annähernd zu eruieren¹⁸. Mit seiner Gattin Agnes hatte er mindestens drei erwachsene Söhne: Heinrich, Gottfried und Hermann, die sich jedoch als Marschalken von Wartenberg bezeichneten¹⁹. Die Nachfolge trat sein Sohn Hermann Marschalk von Wartenberg an, der Großvater des Ordensbruders Johann gewesen sein dürfte²⁰. Auch bei ihm lassen sich der Geburts- und der Todeszeitpunkt nicht bestimmen. Mit seiner Gattin Berchta hatte er mindestens vier Söhne: Hermann, Gottfried, Ulrich und Hug, die sich nach dem Verkauf von Wartenberg 1306 an die Habsburger und dem Umzug nach Liestal folgerichtig Marschalken von Liestal nannten²¹. Einer dieser vier Söhne zeugte den künftigen Ordensbruder Johann Segesser vermutet den letztgenannten Hug dahinter²². Jener „Hug Marschalg von Liestal“ übernahm vom Vater die Herrschaft über die Sippe, was eine Transaktion vom Februar 1343 nahelegt. Er verkaufte einem Kirchherrn Mathis von Eptingen den Weier zu Liestal vor dem niederen Tor für 15 Mark Silber²³. Der Umstand, dass Hug zum neuen Familienoberhaupt aufstieg, genügt jedoch nicht zur Annahme, dass er auch Johanns Vater war. Der künftige Ordensbruder könnte genauso gut von einem der drei anderen Söhne – Hermann, Gottfried oder Ulrich – abstammen. Hug verschwand als letzter Vertreter der Familie aus den Quellen im Juli 1368, was zusammen mit dem vorerwähnten Verkauf des Familienbesitzes vom Februar 1343 ein Indiz dafür ist, dass es den Marschalken materiell schlecht ging²⁴.

Ihre finanziellen Sorgen gingen Hand in Hand mit den Problemen ihrer Herren. Die männliche Homberger-Linie der Grafen starb mit Werner III. im Jahre

¹⁸ „Hermannus Marscalcus de Vroburch“ trat in drei Urkunden (vom 23. Oktober 1237, 18. Oktober 1244 und 15. Mai 1253) zusammen mit dem Grafen Ludwig von Frohburg und dessen Sohn Hermann bei einer Zehntübertragung, bei einem Streitvergleich und bei Übergabe einer Schuposse auf – SO UB, Bd. 1, S. 219 f.: 386, S. 249: Nr. 435, Bd. 2: (Solithurn 1971), S. 48 f.: Nr. 82; UB LB, Bd. 1, S. 26: Nr. 46, S. 30 f.: Nr. 51, S. 41 f.: Nr. 67.

¹⁹ W. Merz, *Burgen...*, Bd. 2, S. 52 und 53 (Stammtafel I.); UB LB, Bd. 1, S. 122–124: Nr. 170.

²⁰ Dies wird aus dem Geschäft vom 19. April 1289 ersichtlich, in dem er mit Heinrich von Wartenfels zwei Schuposen zu Augst gegen drei Schuposen zu Lausen tauschte. Sein Herr, Graf Hermann von Homberg, bestätigte es unter der Bedingung, dass Herr von Wartenfels die drei Schuposen dann als Lehen von Hermann Marschalk von Wartenberg erhalte – SO UB, Bd. 3 (Solithurn 1981), S. 153: Nr. 254; UB LB, Bd. 1, S. 122–124: Nr. 170; Einen weiteren Beweis liefert die Urkunde vom 17. Februar 1296. Darin bekannte sich Graf Hermann von Homberg zu einer Zahlungspflicht von 200 Silbermark gegenüber dem Basler Bischof Peter für die Schäden, welche seine Verbündete und Ritter, darunter „her Herman der Marschalg von Wartemberg“, angerichtet hatten – SO UB, Bd. 3, S. 256: Nr. 416; UB LB, Bd. 1, S. 134–136: Nr. 184; Jener Marschalk kam noch zwei Male (1297, 1303) urkundlich vor – UB LB, Bd. 1, S. 139: Nr. 187, S. 157 f.: Nr. 208; UB BS, Bd. 3, S. 181: Nr. 344.

²¹ Außerdem hatte er noch die Töchter Berchta, Agnes, Belina, Klara und Elisabeth – W. Merz, *Burgen...*, Bd. 2, S. 53 (Stammtafel I.); UB BL, Bd. 1, S. 275 f.: Nr. 322; S. 294 f.: Nr. 338 (Marschalg von Liestal).

²² H. Segesser von Brunnegg, op. cit., S. 72 mit Anm. 4.

²³ UB BL, Bd. 1, S. 275 f.: Nr. 322; Das niedere Tor war das Eingangstor im Nordwesten des Städtchens – Hans-Rudolf Heyer, *Kunstdenkmäler*, S. 197; Im März 1348 beteiligte sich Hug Marschalk von Liestal bei der Schlichtung eines Streites zwischen dem Basler Bischof Johannes und einem Edelknecht Bruno Phirter über einen Liestaler Landgraben – UB LB, Bd. 1, S. 294 f.: Nr. 338

²⁴ Am 6. Juli 1368 wählte „Hugo Marscalci“, Ritter von Basel, sein Begräbnis im Steinkloster zu Basel und tätigte eine Schenkung unter Lebenden – UB LB, Bd. 1, S. 390 f.: Nr. 403. Danach verschwand die Familie der Marschalken aus den Quellen – UB LB, Bd. 2 (Basel 1883), S. 401 ff.: Nr. 410 ff.

1325 aus²⁵. Dies müsste auch die ihnen dienenden Familien vor existentielle Probleme gestellt haben. Zu ihrem Glück blieb die Witwe Werners II. und zugleich die Mutter des jung dahingeshiedenen Werners III. von Homberg, Maria von Oettingen, bis ca. 1369 am Leben, sodass die Marschalken von Liestal (vormals: Marschalken von Frohburg) zumindest gelegentlich für sie tätig werden konnten. Zudem hatten sie in Liestal, Muttenz, Augst und Kappel eigenen, wenn auch knappen Besitz²⁶.

Es ist gut möglich, dass sie für andere Familienzweige gearbeitet hatten, sobald sie eine Gelegenheit hierzu bot. Die Zofinger gingen jedoch schon vorher, im Jahre 1317, zur Neige²⁷. Deutlich länger hielt sich die Waldenburger Linie der Frohburger, die nach dem Ende der Homberger im Jahre 1325 im Raum Basel weiterhin Geschäfte trieben²⁸. Sie waren jedoch ebenfalls nur noch der Schatten ihrer selbst von früher und starben mit Johann 1366 sowie seinem Bruder Hermann 1367 definitiv aus²⁹.

Prekäre Situation aller drei Grafenzweige müsste die Liestaler Marschalken dazu gezwungen haben, ihr Fortkommen auswärts zu suchen. Johann entschied sich für den Deutschen Orden, der in der benachbarten Großstadt Basel seit 1282–86 eine Kommende hatte³⁰. Laut den erhaltenen Quellen nannte er sich jedoch

---

²⁵ Sein Vater, Graf Werner II. von Homberg, war ein bekannter Abenteurer und kaiserlicher Vertrauter. Im Jahre 1304 unternahm er als erster Graf im 14. Jahrhundert eine Kreuzfahrt nach Preußen, was eine regelrechte Mode unter westeuropäischen Rittern auf solche Reisen auslöste und dem Deutschen Orden bei weiteren Eroberungen half. Werner II. starb 1320. Sein Sohn Werner III., genannt Wernli, wurde ca. 1317 geboren. Gemäß älterer Forschung starb er 1323, laut neueren, vorliegend übernommenen Ergebnissen 1325 – R. Sablonier, *Gründungszeit ohne Eidgenossen. Politik und Gesellschaft in der Innenschweiz um 1300*, Baden 2008, S. 49; V. Reinhardt, *Mythos Schweiz. Die Anfänge der Eidgenossenschaft in: Geopoche. Das Magazin für Geschichte* 108 (2021), S. 26; M. Lutz, *Homburg im ehemaligen Sulzgau*, in: *Die Schweiz in ihren Ritterburgen und Bergschlössern historisch dargestellt von vaterländischen Schriftstellern*, Bd. 3, hrsg. von G. Schwab, Bern Chur Leipzig 1839, S. 92; H. Dürst, op. cit., S. 268 f.; B. Amiet, *Solothurnische Geschichte...*, S. 207.

²⁶ Ein Beispiel für die Nutzung ihres Besitzes war der vorerwähnte Verkauf eines Weiers zu Liestal vom Februar 1343 – UB BL, Bd. 1, S. 275 f.: Nr. 322; P. Schenker, op. cit., S. 1.

²⁷ B. Amiet, *Solothurnische Geschichte...*, S. 207 (Karte).

²⁸ Dies belegen Urkunden, welche nach 1325 entstanden sind – UB LB, Bd. 1, S. 221 ff.: Nr. 276–277 (Jahr 1326), Nr. 283 (Jahr 1328), Nr. 297 (Jahr 1334) usw.

²⁹ Hermann von Frohburg trat dem Zisterzienserorden bei und stieg in St. Urbar 1355 oder 1356 zum Kloster- vorsteher auf. Sein Bruder Johann war noch vor 1363 Landgraf und somit Verwalter von Thurgau. Seine Amtszeit lässt sich durch den Vorgänger Friedrich von Tek (belegt 1359) und den Nachfolger, Bischof Johann von Gurk (belegt 1363) eingrenzen. Johann von Frohburg starb 1366 ohne Nachkommen. Mit dem Ableben Hermanns am 19. Oktober 1367 erlosch das Geschlecht – Olt. UB, Bd. 1, S. 1 (Zeile 35), 62 (Zeile 46); T. Bitterli, A. Baeriswyl, *Katalog der 25 wichtigsten Burgen und Schlösser der Schweiz und des Fürstentums Lichtenstein*, in: *Zeugen vergangener Macht und Herrschaft. Schweizer Burgen und Schlösser vom Mittelalter bis heute*, hrsg. von A. Baeriswyl and P. Niederhäuser, Basel 2017, S. 133–174, hier 142; A. Häberle, *Die mittelalterliche Blütezeit des Zisterzienserklosters St. Urban 1250–1375*, Luzern 1946, S. 144; E. Kaufmann, *Geschichte der Zisterzienserabtei St. Urban im Spätmittelalter, 1375–1500*, Freiburg im Üechtland 1956, S. 25; E. Bär, op. cit., S. 45; B. Amiet, *Solothurnische Geschichte...*, 207; Die Profiteure ihre Aussterbens waren die Habsburger, die sich im Niedergang befindenden Neuenburger und Tiersteiner sowie die Stadtstaaten Bern, Solothurn, Luzern und Basel – Olt. UB, Bd. 1, S. 5 (Zeile 8); H. Ammann, op. cit., S. 92; W. Trippel, op. cit., S. 19; W. Meyer, E. Widmer, op. cit., S. 221.

³⁰ Die erste Erwähnung eines Liegenschaftserwerbs durch Deutsche Brüder in Basel („domus sancte Marie Tevthonicorum de Bvchein“) datiert vom November 1268. Eine Basler Deutschordenskommende wurde erstmals im Dezember 1286 genannt. Ihre Gründung dürfte von der Kommende Beuggen aus ca. 1282–86 erfolgt sein – UB BS, Bd. 2

nicht Marschalk von Liestal, sondern Marschalk von Frohburg. Warum änderte er seinen zweiten Namensteil? Vermutlich deshalb, weil die Herrschaft der Frohburger älter und angesehener war³¹.

JOHANN VON BUCKEN – EIN MÖGLICHER FÖRDERER

Bisher waren Ordensangehörige aus dem äußersten deutschsprachigen Südwesten im Baltikum – also dem hohen Nordosten – eine Seltenheit. Vor Johann Marschalk von Frohburg schaffte es nur ein einziger Vertreter dieser Gegend, ein gewisser Ludwig von Sulz, ab Februar 1333 zum Rang eines Komturs in Papau³². Bruder Johann benötigte demnach einen Förderer, der ihn einschulen und ihm gewisse Türen aufmachen würde. Aus den nur sehr unvollständig erhaltenen Namensregistern der Deutschen Brüder darf man schliessen, dass es Gottfried von Bucken gewesen sein müsste³³. Er stammte ebenfalls aus der Umgebung von Basel und sprach denselben Dialekt. Dies wiederum dürfte bewirkt haben, dass Gottfried sich Johann gegenüber besonders verpflichtet fühlte. Darauf deutet auch vorsichtig die Reihenfolge bei den Amtsübernahmen hin. Bruder Gottfried war nämlich zwischen Januar 1366 bis Januar 1367 Brandenburger Hauskomtur,

---

(Basel: 1893), 7 f.: Nr. 11, 311: Nr. 548; B. Häfliger, *Der Deutsche Orden in der Schweiz*, in: *Der Deutsche Orden und die Ballei Elsass-Burgund*, hrsg. von H. Brommer, Bühl Baden 1996, S. 280; V. Feller-Vest, *Basel*, in: *Helvetia Sacra. Die Johanniter, die Templer, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen, die Pauliner und die Serviten in der Schweiz*, Bd. 7, zweiter Teil, hrsg. von P. Zimmer, P. Braun, Basel 2006, S. 588–620, hier 588 f.; Die Johanniter hatten hingegen schon vor 1206 ihre Niederlassung in Basel – UB BS, Bd. 1, 53: Nr. 74; Veronika Feller-Vest, op. cit., S. 78; P. Ziegler, *Die Johanniter in der Schweiz und in Freiburg*, in: *Freiburger Kulturgüter* 20, (2014), S. 5.

³¹ Aus diesem Grund nahm Hartmann, Sohn Eberhards von Habsburg-Laufenburg und Annas von Kyburg, im späten 13. Jahrhundert den Geschlechtsnamen seiner Mutter an. Das Haus der Kyburger war angesehener und älter – *Die Chronik des Mathias von Neuenburg*, übersetzt von G. Grandaur, Leipzig 1899, S. 9: Kap. 9.

³² Er diente in Papau mindestens bis November 1334. Danach ist er zwischen August 1338 bis Mai 1340 als Pfleger in Preußisch-Eylau und Deutsch-Eylau überliefert – *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 2, hrsg. von M. Hein, E. Maschke, Bd. 2, Aalen 1961, S. 513 (Nr. 774), 583 (Nr. 865), Bd. 3/1, hrsg. von M. Hein, Aalen 1962, S. 136 (Nr. 187), 214 (Nr. 298); D. Heckmann, op. cit., S. 65, 97, 107, 156; E. Weichbrodt, op. cit., Lief. 1; S. Mielke, op. cit., E 36; H. Noflatscher, *Sulz, von*, in: *Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein*, Version vom 31.12.2011, https://historisches-lexikon.li/Sulz_von, konsultiert am 20.1.2021; P. Niederhäuser, *Sulz, von (Grafen)*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz*, Version vom 21.01.2014, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/019543/2014-01-21/>, konsultiert am 20.01.2021; G. Köbler, *Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, München 2007, S. 697; C. Bühler, *Geroldseck*, in: *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Grafen und Herren*, Bd. 1, hrsg. von W. Paravicini, J. Hirschbiegel, A. Orłowska, J. Wettlaufer, Ostfildern 2012, S. 483 ff.; P. Niederhäuser, *Sulz*, in: *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Grafen und Herren*, Bd. 2, S. 1477; Stiefel, *Sulz, von*, in: *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*, Bd. 6, hrsg. von H. Türlér, M. Godet, V. Attinger, Neuenburg 1931, S. 601.

³³ Mit dieser Ortschaft war das heutige Beuggen gemeint, 20 km östlich von Basel, am baden-württembergischen Rheinufer. Im Mittelalter wurde es Buchem, Buchein, Bivcheim, Büken, Bucken oder Beuken genannt. Da sich in der Ordensgeschichte der Terminus Bucken bewahrt hat, wird er vorliegend ebenfalls verwendet – E. Weichbrodt, op. cit., Lief. 1; S. Mielke, op. cit., E 36; *Urkundenbuch der Deutsch Ordens-Commende Beuggen*, hrsg. von M. Gmelin, in: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, Bd. 28, 1876, S. 105, 119; *Urkundenbuch der Deutsch Ordens-Commende Beuggen. Fortsetzung 1266–1299*, hrsg. von M. Gmelin, in: *Zeitschrift...*, S. 376 ff.; J. Bader, *Eine Fahrt an den Bodensee 1856*, in: *Badenia oder das badische Land und Volk*, hrsg. von dems., Bd. 1, Heidelberg 1859, S. 131 ff.

also die rechte Hand des örtlichen Komturs³⁴. Ab Januar 1370 bis Juni 1376 trat er als Vogt von Roggenhausen auf³⁵. Spätestens dort dürfte er Johann Marschalk von Frohburg begegnet sein, wobei es wahrscheinlicher ist, dass sich die beiden bereits früher kennengelernt haben und der ältere Gottfried den jüngeren Johann nach Roggenhausen mitnahm. Dort förderte er ihn nach besten Kräften, was die spätere Entwicklung zeigen sollte. Gottfried von Bucken legte die Funktion des Vogtes im Juni 1376 nieder, wobei sie sogleich von einem gewissen Heinrich von Rennenberg übernommen wurde, der sie bis zu seinem Ableben am 25. April 1380 innehielt³⁶. Ende April 1380, also unmittelbar danach, war Johann Marschalk von Frohburg Vogt in Roggenhausen³⁷. Daraus darf man schliessen, dass er in jener Vogtei seit längerem tätig war und dort ein gewisses Ansehen genoss. Mehr lässt sich aus den Quellen, die ohnehin in jener Epoche sehr lückenhaft sind, nicht in Erfahrung bringen. Wer einem anderen Bruder übermässig half, tat es vor Ort, sodass darüber keine Schriftstücke entstanden.

Die vorhandenen Indizien sind daher zu wenig, um in der Person Gottfrieds von Bucken definitiv einen Förderer Johanns Marschalk von Frohburg zu sehen. Eine solche Vermutung erscheint jedoch wegen der Abstammung aus derselben Gegend und der Tätigkeit in derselben Verwaltungseinheit plausibel. Bruder Gottfried suchte anschließend sein Glück im Reichszweig des Ordens, wo er 1379–1382 Landkomtur der Ballei Koblenz wurde und 1386 als Komtur in Köln starb³⁸.

Als Gottfried von Bucken das Vogtamt in Roggenhausen 1376 abgab, dürfte es geplant gewesen sein, dass Heinrich von Rennenberg nachrückte, zumal seine Förderung schon in den fünfziger Jahren des 14. Jahrhunderts begann³⁹. Er müsste älter als Johann Marschalk von Frohburg gewesen sein, der ihm wohl den Vortritt gab⁴⁰. Seine personelle Politik zahlte sich im April 1380 aus. Nachdem Bruder Heinrich

³⁴ Er ist als Gottfried von Byckoln und von Bicken überliefert. Es dürfte sich um recht genaue Amtszeiten handeln, zumal der Vorgänger Gottfried von Linden zwischen Januar bis April 1365 und der Nachfolger Emelrich von Stockheim ab April 1367 bis Oktober 1368 belegt sind – D. Heckmann, op. cit., S. 46.

³⁵ Roggenhausen war bis 1326 sogar eine Komturei – D. Heckmann, op. cit., S. 69, 118.

³⁶ D. Heckmann, op. cit., S. 69.

³⁷ D. Heckmann, op. cit., S. 69.

³⁸ L. Fenske, K. Militzer, *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, Köln 1993, S. 119; D. Heckmann, op. cit., S. 21.

³⁹ Heinrich von Rennenberg war unter dem Spittler Ortluf von Trier (1354–1371) in den Jahren 1357–1358 sein Kumpan, 1360 sein Hauskomtur und 1362 wieder Kumpan. Unter dem nächsten Spittler Ulrich Fricke (1372–1384) kam er im Dezember 1373 einmal als Hauskomtur und ein zweites Mal als Kumpan vor – G. Mülverstedt, *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Verwaltungs-Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regierungsbezirks Danzig*, in: Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins, H. XXIV., Danzig 1888, S. 30, 32; D. Heckmann, op. cit., S. 36–37.

⁴⁰ Darauf deutet der Umstand hin, dass er zeitlich nahtlos in seine Stapfen trat. Zudem ist ein gewisser „Johann Marschalck“ 1379 als Hauskomtur von Elbing belegt. Die Forschung sieht dahinter einen anderen Bruder – G. Mülverstedt, op. cit., S. 30; D. Heckmann, op. cit., S. 36; Falls es so ist, erübrigt sich eine weitere Prüfung. Sollte er hingegen deckungsgleich mit Johann Marschalk von Frohburg gewesen sein, so kann man vermuten, dass Heinrich von Rennenberg ein gutes Wort für Bruder Johann eingelegt hat. Schließlich diente er unter demselben Ordensspittler im Dezember 1373 als Kumpan und als Hauskomtur.

verstarb, übernahm Johann Marschalk von Frohburg im gleichen Monat die Nachfolge. Er blieb mindestens bis Dezember 1383 Vogt von Roggenhausen⁴¹.

ANDERE BRÜDER AUS ELSASS-BURGUND

Bruder Johann hatte nach dem Jahre 1383 eine Weile lang kein Amt inne und es sah so aus, als ob er den Gipfel seiner Möglichkeiten erreicht hätte. Schließlich war er nur ein Sprössling einer bedeutungslosen, armen Familie, die sich selbst in ihrer besten Zeit lediglich um den gräflichen Pferdestall kümmerte. Er wusste daher allzu gut, dass er andere Ordensmitglieder um sich scharren musste, um seine ohnehin geringen Karrierechancen zu wahren. Die Brüder fühlten sich wegen der sehr unterschiedlichen deutschen Dialekte besonders denjenigen verbunden, die aus derselben Gegend stammten. Diesen regional bedingten Zusammenhalt dürfte sich auch Johann Marschalk von Frohburg zunutze gemacht haben. In seiner Heimatballei Elsass-Burgund sprach man verschiedene alemannische Mundarten⁴². Er selbst wuchs bei Basel auf, sodass er hochalemannisch redete. Die Nähe zur Großstadt dürfte ihn allerdings dazu gezwungen haben, auch den städtischen Dialekt zu lernen, der wiederum recht nah am Bodenseeealemannischen lag⁴³. So fiel ihm die Kommunikation mit sämtlichen Alemannischsprachigen leicht. Zu seinen Verbündeten dürfte Werner von Tettingen gehört haben, der entweder aus der Insel Mainau oder aus ihrer nahen Umgebung stammte⁴⁴. Der Orden hielt auf Mainau eine Kommende. Die Tettinger verbanden immer wieder ihr Schicksal mit der Ballei Elsass-Burgund⁴⁵. Zu weiteren Mitgliedern jener Parteiung könnten die

⁴¹ D. Heckmann, op. cit., S. 38.

⁴² Die Ballei Elsass-Burgund bestand aus 15 Komtureien. In 6 sprach man elsässisch, genannt auch niederallemannisch: Kayserberg, Gebweiler, Rufach, Andlau, Straßburg und Mühlhausen (heute alle in Frankreich). In 4 Komtureien gab hochalemannisch den Ton an: Bern, Sumiswald, Köniz (heute in der Schweiz) und Beuggen (heute in Deutschland). Eine Komturei, Hitzkirch (Schweiz), lag an der Grenze zum Höchstalemannischen, eine weitere, Mainau (Deutschland), im Gebiet des Bodenseeealemannischen. In 2 Komtureien herrschte oberrheinallemannisch: Freiburg im Breisgau (Deutschland) und Basel (Schweiz). In Altshausen (Deutschland) redete man schwäbisch – K. Kunze, *Alemannisch – was ist das? Grenzen, Geschichte, Merkmale eines Dialekts*, in: *Kleiner Dialektatlas. Alemannisch und Schwäbisch in Baden-Württemberg*, hrsg. von H. Klausmann, K. Kunze, R. Schrambke, Bühl Baden 1993, S. 30: Karten 10–12; H. Klausmann, *Alemannisch in einzelnen Regionen Baden-Württembergs*, in: *Kleiner Dialektatlas...*, S. 76: Karten 39a–39b, S. 86; Karten 44a–44b, S. 90; Karten 46a–46b; W. König, R. Schrambke, *Die Sprachatlanten des schwäbisch-alemannischen Raumes. Baden-Württemberg, Bayrisch-Schwaben, Elsaß, Liechtenstein, Schweiz, Vorarlberg*, Bühl Baden 1999, S. 14: Abb. 2, S. 20: Abb. 5, S. 38: Abb. 14.

⁴³ K. Kunze, op. cit., S. 30: Karten 10–12; S. 33: Karte 14; H. Klausmann, op. cit., S. 74: Karten 38a–38, S. 75–86.

⁴⁴ E. Weichbrodt, op. cit., Lief. 1; S. Mielke, op. cit., E 36; K. Lampe, *von Tettingen, Werner*, in: *Altpreuussische Biographie*, Bd. 2, hrsg. C. Krollmann, Marburg/Lahn 1969, S. 726.

⁴⁵ So war Heinrich von Tettingen 1322 Komtur in Mainau, 1339 Landkomtur von Elsass-Burgund, 1348–1355 „commendur ze Künitz“. Ulrich von Tettingen ist 1344 als Komtur von Köniz, 1347–1350 und 1354–1359 als Komtur von Freiburg im Breisgau überliefert. Um ca. 1360 stand er an der Spitze der Komturei Beuggen und schaffte es 1360–1364 zum örtlichen Landkomtur – Fontes RB, Bd. 7 (Bern 1893), S. 375 f.: Nr. 398, S. 459 f.: Nr. 479, Bd. 8, S. 46: Nr. 114, S. 105: Nr. 259; S. 347: Nr. 931, S. 359: Nr. 954, S. 516 f.: Nr. 1335; A. Baeriswyl, *Einleitung – der Deutsche Orden*, in: *Helvetia Sacra. Die Johanner, die Templer, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen, die Pauliner und die*

Gebrüder Konrad und Rudolf von Kyburg aus Burgdorf gehört haben⁴⁶. Alle drei Genannten sollten im Orden bemerkenswerte Karrieren machen. Wer war unter ihnen der älteste?

Das mögliche Geburtsdatum Johanns Marschalk von Frohburg wurde bisher nicht erforscht. Wage Aussagen hierzu erlauben die oben thematisierten Amtsrochaden in Roggenhausen. Im Jahre 1376 konnte Bruder Johann es sich leisten, noch zuzuwarten. Nach dem Dahinscheiden Heinrichs von Rennenberg im Jahre 1380 übernahm er hingegen, wohl mit dem Verständnis anderer Konventsmitglieder, dessen Funktion. Er dürfte also der Nächste in der langen Warteschlange gewesen sein, sodass er mit hoher Wahrscheinlichkeit nicht mehr zu den jüngeren Mitgliedern zählte. So kann man vorsichtig vermuten, dass er zwischen 1320–1330 auf die Welt kam. Eine solche Zeitspanne wird von zwei weiteren Anhaltspunkten erhärtet. Erstens ist Voigt der Meinung, dass Johann Marschalk von Frohburg im Jahre 1391 dahingeshieden sei⁴⁷. Ein solches Todesdatum erlaubt es durchaus, die Geburt zwischen 1320–1330 zu sehen. Einen zweiten Anknüpfungspunkt bieten die Begleitumstände seines späteren Sturzes. Nachdem er 1387 zum Ordenstrappier aufgestiegen war, wurde er im Mai 1390 von einem Bruder aus dem Rheinland von seiner Funktion gestossen. Nur zwei Monate später eroberte die Landsmannschaft aus Elsass-Burgund dieses Amt zurück und besetzte es mit Werner von Tettingen. Wieso ging es nicht an den vorherigen Würdenträger, Bruder Johann, zurück? Möglicherweise deshalb, weil er sich schon in seinem Lebensabend befand und der Machtkampf noch im vollen Gange war. Die elsässisch-burgundische Fraktion wollte einen jüngeren und zäheren Vertreter am wichtigsten Posten, den sie sich bisher erkämpft hatte. Daraus lässt sich folgern, dass Johann Marschalk von Frohburg ein fortgeschrittenes Alter, also geschätzte 60–70 Jahre, erreicht haben könnte. Dies führt erneut zur Geburt zwischen 1320–1330. Es macht umso mehr Sinn, wenn man bedenkt, dass andere vorgenannte Brüder aus Elsass-Burgund ähnlich lange lebten⁴⁸.

Laut bisheriger Forschung kam Werner von Tettinger um ca. 1340 auf die Welt⁴⁹. Konrad von Kyburg wurde vor 1336 und Rudolf von Kyburg vor 1337 gebo-

---

Serviten in der Schweiz, Bd. 7/2, hrsg. von P. Zimmer, P. Braun, Basel 2006, S. 559–587, hier 575; P. Heim, *Beuggen*, in: *Helvetia Sacra...*, S. 659–696, hier 678; A. Baeriswyl, *Köniz*, in: *Helvetia Sacra...*, S. 754–780, hier 773; D. Heckmann, op. cit., S. 10–13.

⁴⁶ M. Lee, *Kyburg in 33 Geschichten. Gemeinde und Schloss Kyburg. Von der Vergangenheit zur Gegenwart*, Andelfingen 2011, S. 173; F. Stettler, *Versuch einer Geschichte des deutschen Ritterordens im Kanton Bern*, Bern 1842, S. 87; P. Gotówko, *Von Preußen ins Reich. Der Burgdorfer Krieg und die Heimatreise der einfachen Ordensbrüder Rudolf und Konrad von Kyburg aus dem Jahre 1383*, in: *„Zapiski Historyczne”* 86 (2021, H. 1), S. 11.

⁴⁷ J. Voigt, op. cit., S. 74 mit Anm. 11.

⁴⁸ Werner von Tettingen wurde Anfang siebzig (ca. 1340–1412), Konrad von Kyburg mindestens Mitte sechzig (vor 1336 – 17. April 1402), sein jüngerer Bruder Rudolf Mitte sechzig oder Anfang siebzig (vor 1337–1404 oder kurz danach) – K. Lampe, *von Tettingen, Werner...*, S. 726; *Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hrsg. von E. Joachim, Königsberg 1896, Nachdruck Bremerhaven 1973, S. 133; G. Mülverstedt, op. cit., S. 38; P. Gotówko, op. cit., S. 13 f.

⁴⁹ K. Lampe, *von Tettingen, Werner...*, S. 726; Gemäß älterer Forschung kam er um ca. 1350 auf die Welt.

ren⁵⁰. Wenn die obige Schätzung bei Bruder Johann korrekt ist (Geburt zwischen 1320–1330), so war er fast eine Generation älter. Zu demselben Schluss führen die Eckdaten in den Karrieren aller vier Beteiligten. Johann Marschalk von Frohburg stieg als erster auf, denn er wurde 1380 ein Vogt und 1387 ein Großgebieter. Werner von Tettingen bekam 1387 seine erste, deutlich weniger wichtige Position eines Komturs in Rehden, Konrad und Rudolf von Kyburg waren damals noch ranglos. Bruder Johann fiel auch als erster aus dem Rennen um wichtige Funktionen aus. Im Mai 1390 verlor er sein vorerwähntes Amt und dürfte ein Jahr danach verstorben sein. Werner von Tettingen und die beiden Kyburger hatten zu jener Zeit ihre wichtigsten Beförderungen noch vor sich.

Demnach war Johann Marschalk von Frohburg der Senior unter den alemannischen Brüdern. Wenn die Annahme, gemäß der sie sich gegenseitig unterstützt haben, korrekt ist, so durfte vor allem Bruder Johann darauf hoffen, dass jüngere Vertreter aus Elsass-Burgund ihn als den Ältesten bei den Wahlen fördern⁵¹. Wer könnte jener Landsmannschaft noch angehört haben? Nennenswert ist Jakob von Reinach aus der gleichnamigen Burg in der heutigen Gemeinde Kulm im schweizerischen Kanton Aargau⁵². Seiner Familie entstammten drei Ordensangehörige, die in Elsass-Burgund zu Komturen aufstiegen⁵³. Bruder Jakob lässt sich 1379 als Karbiherr in der Pflgerei Preußisch-Holland belegen⁵⁴. Aus dem südlichsten elsässischen Zipfel, keine 40 km von Liestal entfernt, stammte Johann von Pfirt, der 1384–1385 Pfleger von Insterburg war⁵⁵. Ludwig von Benefeld, aus der Umgebung südlich von Colmar, rund 75 km von Basel, war 1383–1386 Komtur von Mewe⁵⁶.

Dieses Datum kommt auch bei neuer Forschung erläuterungslos auf – J. Kindler von Knobloch, op. cit., Bd. 1, S. 215; W. Urban, *The Last Years of the Teutonic Knights*, Barnsley 2019, S. 78.

⁵⁰ P. Gotówko, op. cit., S. 13 f.

⁵¹ Die Ordensnormen verlangten, dass höhere Ämter am großen Kapitel mit schriftlicher Rechenschaft niedergelegt werden mussten. Dort wurden auch neue Amtsträger gewählt – *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften* (weiter zit. Stat DO), hrsg. von M. Perlbach, Halle 1890, Nachdruck Hildesheim – New York 1975, S. 102; *Gewohnheit 18*, S. 96; *Gewohnheit 7^a*, S. 59; *Gesetz II* (a).

⁵² V. Feller-Vest, op. cit., S. 603; P. Heim, op. cit., S. 679. H. Segesser von Brunegg, op. cit., S. 73 mit Anm. 2.

⁵³ Es waren Johann von Reinach (Kontur von Basel 1331), Heinrich von Reinach (Kontur von Bern 1320–1324) und Jakob der Ältere von Reinach (Kontur von Basel 1348–1349, Kontur von Müllhausen 1350–1352, nochmals Kontur von Basel 1356, Kontur von Beuggen 1369) – A. Baeriswyl, *Bern, Brüder*, in: *Helvetia Sacra. Die Johanniter, die Templar, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen, die Pauliner und die Serviten in der Schweiz*, Bd. 7/2 hrsg. von P. Zimmer, P. Braun, Basel 2006, S. 640 f. V. Feller-Vest, op. cit., S. 602; P. Heim, op. cit., S. 679. D. Heckmann, op. cit., S. 11–14.

⁵⁴ Im Jahre 1389 wurde er Vogt von Lauenburg, danach Waldmeister in Danzig (1393), Pfleger von Bütow (1394–1402) und Vogt von Brattian (1402 – bis zum Ableben 1405) – G. Mülverstedt, *Die Beamten und Konventsmitglieder in den Verwaltungsbezirken des Deutschen Ordens innerhalb des Oberländischen Kreises*, in: *Oberländische Geschichtsblätter*, H. 2, Königsberg 1900, S. 32; D. Heckmann, op. cit., S. 79, 83, 96.

⁵⁵ Johann von Pfirt war dann ab Dezember 1393 bis April 1396 hochmeisterlicher Oberkumpan. Seit dem 28. April 1396 ist er als Komtur von Schwetz nachweisbar – D. Heckmann, op. cit., S. 5, 35, 72, 100;

⁵⁶ D. Heckmann, op. cit., S. 60, 115; E. Weichbrodt, op. cit., Lief. 1; S. Mielke, op. cit., E 36; Elsassisch wird zuweilen auch als Niederallemannisch bezeichnet – K. Kunze, op. cit., S. 30; Karte 12, S. 31; W. König, R. Schrambke, op. cit., S. 10 Abb. 1.

AUFSTIEG ZUM GROSSGEBIETIGER

Im Jahre 1387 wurde Johann Marschalk von Frohburg, der seit Dezember 1383 ohne ein Amt war, zum Obersten Trappier, der zugleich die Komturei in Christburg leitete. Sein Wirken als Großgebietiger hat bis heute nur schemenhaft überdauert⁵⁷. Wie war jedoch ein so steiler Aufstieg überhaupt möglich? Es drängt sich beinahe auf, dass dazu seine Landsmannschaft beigetragen haben könnte. Bei der Erforschung dieses Themas stößt man jedoch auf enorme Probleme, zumal zeitgenössische Quellen fast gänzlich fehlen. Ordensfremde hatten zum Großen Kapitel, an dem die Komture und die Großgebietiger gewählt wurden, keinen Zutritt. Auch alle Ordensmitglieder mussten über sämtliche dort gefällten Entscheidungen Stillschweigen bewahren⁵⁸. Einige wenige Anhaltspunkte lassen sich allerdings der Reihenfolge bei den Amtsübernahmen und der chronikalischen Überlieferung abgewinnen.

Ein erster schwacher Hinweis auf eine Verbindung zwischen Johann Marschalk von Frohburg und Werner von Tettingen ist die Tatsache, dass beide im Jahr 1387 zu wichtigen Würden aufgestiegen sind. In jener Zeit amtierte Konrad Zöllner von Rotenstein (1382–1390) aus Franken als Hochmeister, seine rechte Hand war ein anderer Franke, Ordensmarschall Konrad von Wallenrode⁵⁹. Dieser stieg bei der Reorganisierung der Ordensleitung im März 1387 zum zweitwichtigsten Ordensbruder, dem Großkomtur, auf. Der bisherige Amtsträger, Kuno von Liebenstein, wurde zunächst in die Komturei Strasburg (1387) und dann bis zu seinem Ableben (1387–1392) in die Vogtei Brattian als jeweiliger Konventsvorsteher abgedrängt. Die freigewordene Marschallwürde übernahm der Komtur von Rehden, Engelhard Rabe von Wildstein. Seine Funktion ging wiederum an den hochmeisterlichen Unterkumpan Werner von Tettingen. Sein Aufstieg vom Unterkumpan direkt zum Komtur ist schon bemerkenswert. Den bedeutendsten Sprung machte

⁵⁷ So hat er sich etwa im Juni 1389 an den Verhandlungen des Ordens mit Herzog Wratisslaw VI. von Stolp über die Freilassung des gefangengenommenen Heidenfahrers Herzogs Wilhem von Geldern beteiligt – UR DKHG, Bd. 13, S. 129 f.; Nr. 148; Weitere Belege: *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*, (weiter zit. Reg. Ord.), bearb. von E. Joachim, hrsg. von W. Hubatsch, Pars II, Göttingen 1948, S. 137; Nr. 1146, S. 141; Nr. 1182; Regesten zu den Briefregistern des Deutschen Ordens: die Ordensfolianten 2a, 2aa und Zusatzmaterial. Mit einem Nachdruck von Kurt Lukas: *Das Registerwesen der Hochmeister des Deutschen Ritterordens*, maschinenschriftl. Phil. Diss. Königsberg 1921, (weiter zit. Reg. zu den Briefreg.), hrsg. von S. Kubon, J. Sarnowsky, Göttingen 2012, S. 33, 115, 123, 134.

⁵⁸ Stat DO, S. 83: Gesetz 38 (3).

⁵⁹ Gleich nach seiner Hochmeisterwahl machte er Konrad von Wallenrode zum Ordensmarschall – B. Jähmig, *Winrich von Kniprode, Hochmeister des Deutschen Ordens 1352–1382*, in: *Jahrbuch Preußischer Kulturbesitz* 19 (1982), S. 250 ff.; H. Gersdorf, *Zöllner von Rotenstein, Konrad*, in: *Altpreußische Biographie*, Bd. 2, hrsg. von C. Krollmann, Marburg/Lahn 1969, S. 846; K. Forstreuter, *von Wallenrodt, Familie*, in: *Altpreußische Biographie...*, Bd. 2, S. 771; H. Koepfen, *Wallenrodt, Konrad von*, in: *Altpreußische Biographie...*, Bd. 2, S. 772; J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 5, Königsberg 1832, S. 404 f., 581; R. Tomczak, *Konrad Zöllner von Rotenstein*, in: *Poczet wielkich mistrzów krzyżackich w Malborku 1309–1457*, hrsg. von N. Delestowicz, Kraków 2018, S. 127; W. Lorek, *Konrad von Wallenrode*, in: *Poczet wielkich mistrzów...*, S. 145; P. Pizuński, op. cit., S. 111, 116.

jedoch sein Landsmann, Johann Marschalk von Frohburg, der nach einem über dreijährigen amtslosen Intervall in die Funktion des Ordenstrappiers regelrecht hinaufkatapultiert wurde⁶⁰.

Ähnliches wird bei der Beförderung Rudolfs von Kyburg augenfällig. Er erhielt im Juni 1391 seine einzige Komturwürde in Rehden⁶¹. Kurz zuvor, bis Mai 1390, stand ausgerechnet Werner von Tettingen in diesem Rang. Nach ihm rückte ein Niederösterreicher Heinrich Harder nach. Er konnte sich nur ein Jahr, bis Juni 1391, halten⁶². Ab dann übernahm Rudolf von Kyburg die Fäden in Rehden. Heinrich Harder wurde mit der viel kleineren Komturei Nessau vertröstet, die genau dann frei wurde, als der bisherige Amtsträger, Konrad von Kyburg, die hierarchische Leiter weiter hinaufkletterte⁶³. Daran sieht man zumindest, dass Werner von Tettingen und Konrad von Kyburg dem jüngeren Kyburger Rudolf unter die Arme gegriffen haben. Eine weitere Bestätigung für ihr Zusammenwirken lässt sich rund ein Jahr später ausmachen. So berichtet Wigand von Marburg in seiner Chronik zur Zeit vor dem 24. Juni 1392 – als Konrad von Kyburg mittlerweile Komtur von Brandenburg und Werner von Tettingen Oberster Trappier waren – dass sie gemeinsam einen Kriegszug gegen die Litauer unternahmen⁶⁴. Solche Reisen zählten nicht zu den Kernaufgaben des Trappiers. Die Chronik erwähnte zudem Konrad von Kyburg sechs Male, wobei er drei Male in der Umgebung Werners von Tettingen vorkam⁶⁵. Jene Brüder dürften also mit- und wohl auch füreinander gearbeitet haben. Die Kriegszüge gegen die Litauer boten ihnen die Gelegenheit, sich im Orden einen Namen zu machen, was bei weiterer Karriere sehr förderlich war.

Die wenigen Anhaltspunkte deuten somit vor allem auf eine Verbindung zwischen Werner von Tettingen und Konrad von Kyburg hin. Diesem Zweiergespann kann aus offensichtlichen Gründen der jüngere der kyburgischen Gebrüder, nämlich Rudolf, angehängt werden. Ihre Zusammenarbeit darf man in die 1380er Jahre zurückprojizieren, also in die Zeit, als die Genannten die Bühne in Preußen noch nicht betreten haben. Ihr späterer Aufstieg war zumindest teilweise nichts

⁶⁰ Der bisherige Trappier, Heinrich Gans von Weberstedt, bekam keine neue Aufgabe – D. Heckmann, op. cit., S. 31, 33, 38, 67, 73, 79, 124, 137; F. Kurowski, *Die Marienburg und ihre 17 Hochmeister des Deutschen Ritterordens*, Würzburg 2007, S. 195.

⁶¹ In diesem Amt blieb er bis November 1402.

⁶² Heinrich Harder war 1388 Pfleger von Leisewitz und zugleich Hauskomtur von Marienburg. 1390–1391 stieg er zum Komtur von Rehden auf und wurde 1391–1402 in die Komturei Nessau versetzt – G. Mühlverstedt, *Die Beamten und Conventsmitglieder...*, S. 51, 65; D. Heckmann, op. cit., S. 59, 62, 67, 102, 127.

⁶³ Konrad von Kyburg wurde im Juli 1391 Komtur von Osterode – D. Heckmann, op. cit., S. 63.

⁶⁴ *Die Chronik Wigands von Marburg* (weiter zit. Ch WvM), hrsg. von T. Hirsch, in: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 2, hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Stehlke, Leipzig 1863, S. 647; s. auch: *Chronik des Landes Preussen Johannis von Possigle*, hrsg. von E. Strehlke, in: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3, hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1866, S. 180.

⁶⁵ Ch WvM, S. 650–654, 656, 658. In der vierten und sechsten Erwähnung wurde Konrad von Kyburg irrtümlich als „Rudolfum de Kyborg commendatorem in Balga“ bezeichnet.

anderes als die Frucht dieser gegenseitigen Hilfe. Indizien darauf, dass jener Parteiung auch Johann Marschalk von Frohburg angehört haben dürfte, gibt es – außer seiner steilen Beförderung, die zeitgleich mit derjenigen Werners von Tettingen stattfand – vorerst nicht. Sein kometenhafter Aufstieg lässt sich jedoch nicht mit besonderen Fähigkeiten oder Talenten erklären. Wenn die Schätzung des Geburtsdatums (1320–1330) richtig ist, so war Johann im Jahre 1387 bereits ein älterer Bruder, der nie zuvor ein Komtur werden konnte. Er dürfte nicht außerordentlich begabt gewesen sein, zumal er dann mehr und wichtigere Funktionen als nur die eines Vogtes in Roggenhausen bekommen hätte. Als der Älteste unter den alemannischen Brüdern müsste er von seiner Landsmannschaft gefördert worden sein. Mehr Gewissheit, dass Johann Marschalk von Frohburg mit den Brüdern Werner, Konrad und Rudolf zusammengewirkt hat, bieten die nachfolgend beleuchteten Begleitumstände seines späteren Sturzes.

Die Brüder aus der Ballei Elsass-Burgund dürften eine Kooperation mit den Franken im Orden gesucht haben, zumal beide Landsmannschaften aus dem Südwesten des Reichs kamen und oberdeutsche Mundarten sprachen. In der relevanten Zeit stand der Franke Konrad Zöllner von Rotenstein (1382–1390) an der Ordensspitze. Ein erster Hinweis für gute Beziehungen zwischen den fränkisch- und den alemannischsprachigen Fraktionen ist die Tatsache, dass unter ihm Werner von Tettingen 1384–1386 hochmeisterlicher Unterkumpan wurde⁶⁶. Ein zweiter Hinweis lässt sich der bereits besprochenen Neuordnung der Ämter vom März 1387 entnehmen. Werner von Tettingen machte dann den Sprung vom Unterkumpan direkt zum Komtur. Johann Marschalk von Frohburg wurde gar nach drei Jahren ohne ein Amt regelrecht zum Ordenstrappier hinaufkatapultiert. Diese beiden Beförderungen konnten kaum ohne oder gar gegen den Willen der fränkischen Machthaber, Konrad Zöllner und Konrad von Wallenrode, geschehen. Eine vorsichtige Bestätigung dieser Theorie lässt sich in einem Schreiben vom Februar 1389 finden, wo Großkomtur Konrad von Wallenrode, Danziger Komtur Wolf von Zolnhart zusammen mit dem damals noch ranglosen Rudolf von Kyburg genannt wurden⁶⁷.

⁶⁶ Bruder Werner ist nur bis 22. März 1386 überliefert. Anfang Mai 1386 erschien auch Johann Marschalk von Frohburg ein Mal auf der Marienburg – D. Heckmann, op. cit., S. 5; *Handfesten der Komturei Schlochau. Nebst einigen verwandten Urkunden für den Druck bearbeitet*, hrsg. von P. Panske, Danzig 1921, S. 155: Nr. 148; Reg. Ord., S. 136: Nr. 1131.

⁶⁷ *Codex diplomaticus Prussicus. Urkundensammlung zur älteren Geschichte Preussens*, Bd. 4., hrsg. von J. Voigt, Königsberg 1853, S. 85 ff.: Nr. LXV; *Annalista Thorunensis*, hrsg. von E. Strehlke, in: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3, hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Stehlke, Leipzig 1866, S. 155; *Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*, Bd. 1, gesam. von I. Daniłowicz, hrsg. von J. Sidorowicz, Wilno 1860, S. 276: Nr. 569; Rudolf von Kyburg diente in der Ordensdiplomatie regelmässig. Er wurde etwa drei Jahre zuvor, 1386, nach England und drei Jahre danach, 1392, zum König Wenzel gesandt – J. Voigt, *Geschichte Preussens...*, Bd. 5, S. 525; UR DKHG, Bd. 12, S. 363: Nr. 446, S. 365: Nr. 449; Bd. 13, S. 52 f.: Nr. 72; S. 167 ff.: Nr. 222–223.

Recht aufschlussreich – sowohl für die Zugehörigkeit Johanns Marschalk von Frohburg zu den vorerwähnten alemannischen Brüdern als auch für ihre Zusammenarbeit mit den Franken – sind die Vorfälle vom Sommer 1390 sowie von der ersten Jahreshälfte 1391. Nachdem der Rheinländer Walrabe von Scharfenberg Ende Dezember 1389 zum Danziger Komtur aufstieg⁶⁸, könnte er auf die Stärkung seiner Position hingearbeitet haben, ohne jedoch mit den mächtigen Franken in direkten Konflikt treten zu wollen. So rückte ins Zentrum seiner Interessen das Amt, welches der alternde Vertreter einer anderen Landsmannschaft, der Ordenstrappier Johann Marschalk von Frohburg, innehatte. Er wurde aus seiner Funktion im Mai 1390 entfernt. Walrabe von Scharfenberg schaffte es, im Juni und Juli 1390 das Amt des Ordenstrappiers mit dem ohnehin von ihm bekleideten Rang des Danziger Komturs zu verknüpfen. Eine Verkoppelung dieser zwei Ämter war im Orden völlig neu. Im Mai 1390 wurde auch Werner von Tettingen als der Komtur von Rehden mit Heinrich Harder ersetzt. So verlor die Landsmannschaft aus Elsass-Burgund in nur einem Monat ihre beiden Komturwürden. Während beim älteren Johann Marschalk von Frohburg die Kräfte wohl nicht mehr ausreichten, nahm der jüngere Werner von Tettingen den Kampf auf. Bereits im August 1390 konnte er die Stelle des Ordenstrappiers zurückerobern⁶⁹.

Am 20. August 1390 verstarb Hochmeister Zöllner von Rotenstein. Nach beinahe sieben Monaten, am 12. März 1391, wurde Konrad von Wallenrode von einem Wahlkollegium mit 250 Brüdern zum Hochmeister erhoben⁷⁰. Eine so lange Vakanz legt nahe, dass im Ordensinneren heftige Machtkämpfe tobten. Die Parteiungen können wir heute nur in größten Umrissen wiedererkennen. Auf der einen Seite standen die Franken mit der Unterstützung der Alemannen, auf der anderen Seite rangen wohl diejenigen Brüder, welche der Rheinländer Walrabe von Scharfenberg um sich geschart hatte. Im Juni 1391 wurde Bruder Walrabe dann als Danziger Komtur entlassen und in die Ballei Österreich, die nicht etwa dem Deutsch-, sondern direkt dem Hochmeister unterstand, versetzt⁷¹. Daraus wird mehr als deutlich, dass die Fraktion Konrads von Wallenrode mit derjenigen des Rheinländers Walrabe von Scharfenberg gekämpft hat. Da jener Bruder im Mai 1390 die alemannische Landsmannschaft um ihre einzige Großgebietigerwürde gebracht hat, ist es mehr als wahrscheinlich, dass auch zwischen ihnen Feindseligkeiten

⁶⁸ Vorher war er Komtur von Althausen (1383–1384), Vogt von Schivelbein (1384–1385), Komtur von Birgelau (1385–1389) und Komtur von Graudenz (1389) – K. Lampe, *von Scharfenberg, Walrabe*, in: *Altpreuussische Biographie*, Bd. 2, hrsg. von C. Krollmann, Marburg/Lahn 1969, S. 597; D. Heckmann, *op. cit.*, S. 38, 41, 44, 49, 54, 93, 150.

⁶⁹ D. Heckmann, *op. cit.*, S. 38.

⁷⁰ H. Koeppen, *op. cit.*, S. 772.

⁷¹ In der Ballei Österreich wurde Walrabe von Scharfenberg Landkomtur. Trotz dieser hohen Funktion unterstand er der direkten hochmeisterlichen Aufsicht, zumal das Ordenshaupt jene Ballei seit ihrer Entstehung kontrollierte – D. Heckmann, *op. cit.*, S. 49; K. Militzer, *Historia Zakonu Krzyżackiego*, übersetzt von E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2007, S. 68.

herrschten. Bei dieser Konstellation wird es wiederum offensichtlich, dass die Widersacher Walrabes von Scharfenberg, also die Franken und die Alemannen, sich zusammengetan haben müssten.

Die Nachfolge in Danzig trat indes ein anderer Rheinländer, Johann von Beffart, an⁷². Das neue Ordenshaupt Konrad von Wallenrode wollte Walrabe von Scharfenberg loswerden, ohne sich jedoch die ganze rheinländische Landsmannschaft noch weiter anzufeinden.

Den Kampf in der Ordenszentrale beobachtete Johann Marschalk von Frohburg nur aus der hinteren Reihe. Nachdem er seinen Trappierrang im Mai 1390 verlor, wurde er im gleichen Jahr wieder Vogt in Roggenhausen, wo er 1391 starb⁷³. Mit seinem Wirken dürfte er der alemannischen Landsmannschaft in Preußen den Weg geebnet haben⁷⁴.

BIBLIOGRAPHIE

Quellen:

- Annalista Thorunensis*, ed. E. Strehlke, in: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3, ed. T. Hirsch, M. Toepfen, E. Stehlke. Leipzig: Verlag S. Hirzel 1866.
- Chronik des Landes Preussen Johans von Possigle*, ed. E. Strehlke, in: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3, ed. T. Hirsch, M. Toepfen, E. Strehlke, Leipzig: Verlag S. Hirzel, 1866.
- Die Chronik des Mathias von Neuenburg*, übersetzt von Georg Grandaur, mit Einleitung von L. Weiland, Leipzig: Verlag der Dykschen Buchhandlung, 1899.
- Die Chronik Wigands von Marburg*, ed. T. Hirsch, in: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 2, ed. T. Hirsch, M. Toepfen, E. Stehlke Leipzig: Verlag S. Hirzel 1863.
- Codex diplomaticus Prussicus. Urkundensammlung zur älteren Geschichte Preussens*, Bd. 4–6, ed. J. Voigt, Königsberg:
Bd. 4: *Bei den Gebrüdern Bornträger*;
Bd. 5–6: *Wilhelm Koch*, 1853–1861.
- Fontes Rerum Bernensium. Bern's Geschichtsquellen*, Bd. 2–8, Bern: Karl Stämpfli & Cie., 1877–1903.
- Handfesten der Komturei Schlochau. Nebst einigen verwandten Urkunden für den Druck bearbeitet, ed. Paul Panske, Danzig: Kommissions-Verlag von A. Kafemann, 1921.
- Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, ed. E. Joachim, Königsberg 1896, Nachdruck Bremerhaven: Otto Kniess, 1973.
- Oltener Urkundenbuch*, Bd. 1, ed. E. Fischer, Olten: Walter-Verlag, 1972.
- Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 2, ed. M. Hein, E. Maschke, Bd. 3, 1. Lieferung, ed. M. Hein, Aalen: Scienta 1961–1962.
- Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*, bearb. von E. Joachim, hrsg. von W. Hubatsch, Pars II, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1948.
- Regesten zu den Briefregistern des Deutschen Ordens: die Ordensfolianten 2a, 2aa und Zusatzmaterial*. Mit einem Nachdruck von Kurt Lukas: Das Registerwesen der Hochmeister des Deutschen Ritterordens, maschinenschriftl. Phil. Diss. Königsberg 1921, hrsg. und bearb. von S. Kubon and J. Sarnowsky, Göttingen: V&R unipress, 2012.

⁷² G. Mülverstedt, *Die Beamten und Conventsmitglieder...*, S. 8 mit Anm. 9–10; G. Mülverstedt, *Die Beamten und Conventsmitglieder...*, S. 40 mit Anm. 6; F. Kurowski, op. cit., S. 201; B. Jähnig, *Beffart, Johannes von*, in: *Altpreussische Biographie*, Bd. 5, hrsg. von K. Bürger, B. Jähnig, Marburg/Lahn 2015, S. 2004.

⁷³ J. Voigt, *Namen-Codex...*, S. 74 mit Anm. 11; Reg. zu den Briefreg., S. 149–151.

⁷⁴ Im Herbst 1396 stellten die alemannischen Brüder in Preußen zwei Großgebietiger (Werner von Tettingen als Ordensmarschall, Konrad von Kyburg als Ordenspittler), zwei Komture (Rudolf von Kyburg in Rehden, Johann von Pfirt in Schwetz) sowie einen Pfleger (Johann von Reinach in Bütow) – D. Heckmann, op. cit., S. 33–35, 67, 72, 96.

- Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*, Bd. 1, gesammelt von I. Daniłowicz, hrsg. von J. Sidorowicz. Wilno: Kirkora i sp., 1860.
- Solothurner Urkundenbuch*, Bd. 1–3, ed. Ambros Kocher, Solothurn: Staatskanzlei des Kantons Solothurn, 1952–1981.
- Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, ed. M. Perlbach, Halle 1890, Nachdruck Hildesheim – New York: Olms, 1975.
- Urkundenbuch der DeutschOrdens-Commende Beuggen*, ed. M. Gmelin, in: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, Bd. 28, 1876.
- Urkundenbuch der DeutschOrdens-Commende Beuggen. Fortsetzung 1266–1299*, ed. M. Gmelin, in: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, Bd. 28, 1876.
- Urkundenbuch der Stadt Aarau*, hrsg. von H. Boos, Aarau: H R Sauerländer 1880.
- Urkundenbuch der Stadt Basel*, Bd. 1–3, ed. R. Wackernagel and R. Thommen, Basel: Detloff-Reich, 1890–1896.
- Urkundenbuch der Landschaft Basel*, ed. H. Boos, Bd. 1–2 Basel: C. Detloff's Buchhandlung, 1881–1883.
- Urkundenregesten zur Tätigkeit des Deutschen Königs- und Hofgerichts bis 1451*, ed. B. Diestelkamp, Bd. 7, bearbeitet von F. Battenberg, Bd. 12, bearbeitet von E. Rotter, Bd. 13, bearbeitet von U. Rödel, Köln Weimar Wien: Böhlau 1994–2008.

Literatur:

- Amiet Bruno, *Die Burgen und Schlösser des Kantons Solothurn*, Basel: Verlag Emil Birkhäuser & Cie, 1930.
- *Solothurnische Geschichte*, Bd. 1, Solothurn: Vogt Schild 1952.
- Ammann Hektor, *Die Froburger und ihre Städtegründungen*, in: *Festschrift Hans Nabholz, mit Vorrede von H. Koht*, Zürich 1934.
- Bär Emil, *Zur Geschichte der Grafschaft Kiburg unter den Habsburgern und ihrer Erwerbung durch die Stadt Zürich*, Uster–Zürich: Buchdruckerei A. Gull, 1893.
- Bader Josef, *Eine Fahrt an den Bodensee 1856*, in: *Badenia oder das badische Land und Volk – Eine Zeitschrift zur Verbreitung der Historisch-topographisch-statistischen Kenntniß des Großherzogtums*, hrsg. von J. Bader, Bd. 1, Heidelberg: Verlag von Adolf Emmerling 1859.
- Baeriswyl Armand, *Einleitung – der Deutsche Orden*, in: *Helvetia Sacra. Die Johanniter, die Templer, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen, die Pauliner und die Serviten in der Schweiz*, Bd. 7, zweiter Teil, ed. P. Zimmer and P. Braun, Basel: Schwabe Verlag, 2006.
- *Bern, Brüder*, in: *Helvetia Sacra. Die Johanniter, die Templer, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen, die Pauliner und die Serviten in der Schweiz*, Bd. 7, zweiter Teil, ed. P. Zimmer and P. Braun, Basel: Schwabe Verlag 2006.
- *Köniz*, in: *Helvetia Sacra. Die Johanniter, die Templer, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen, die Pauliner und die Serviten in der Schweiz*, Bd. 7, zweiter Teil, ed. P. Zimmer and P. Braun, Basel: Schwabe Verlag 2006.
- Baumgartner Erwin, *Glasfunde des 13. und 14. Jahrhunderts von der Frohburg (Kanton Solothurn)*, in: *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 42/1985, Zürich 1985.
- Bitterli Thomas and Armand Baeriswyl, *Katalog der 25 wichtigsten Burgen und Schlösser der Schweiz und des Fürstentums Lichtenstein*, in: *Zeugen vergangener Macht und Herrschaft. Schweizer Burgen und Schlösser vom Mittelalter bis heute*, ed. A. Baeriswyl and P. Niederhäuser, Basel: Gulde Druck 2017.
- Brinckmeier Eduard, *Glossarium diplomaticum zur Erläuterung schwieriger, einer diplomatischen, historischen, sachlichen, oder Worterklärung bedürftiger lateinischer, hoch- und besonders niederdeutscher Wörter und Formeln*, Bd. 2, Aalen: Scientia 1961.
- Bühler Christoph, *Geroldseck*, in: *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Grafen und Herren*, Bd. 1, ed. W. Paravicini, J. Hirschbiegel, A. Orłowska, J. Wettlaufer, Ostfildern: Thorbecke Verlag 2012.
- Burckhardt August, *Die Herkunft der Grafen von Froburg*, in: *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, Bd. 25, Basel 1926.
- Dürst Hans, *Rittertum. Schweizerische Dokumente: Hochadel im Aargau*, Aarau: Sauerländer 1962.
- Erdin Emil and Werner Meyer, *Burgen der Schweiz*, Bd. 7, Fotos Laslo Irmes, Zürich: Silva-Verlag 1981.
- Feldmann Marcus, *Die Herrschaft der Grafen von Kyburg im Aaregebiet 1218–1264*, Zürich: Leemann 1926.
- Feller-Vest Veronika, *Basel*, in: *Helvetia Sacra. Die Johanniter, die Templer, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen, die Pauliner und die Serviten in der Schweiz*, Bd. 7, erster Teil, ed. P. Zimmer and P. Braun, Basel: Schwabe Verlag 2006.

- Basel, in: *Helvetia Sacra. Die Johanniter, die Templer, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen, die Pauliner und die Serviten in der Schweiz*, Bd. 7, zweiter Teil, ed. P. Zimmer and P. Braun, Basel: Schwabe Verlag 2006.
- Fenske Lutz and Klaus Militzer, *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, Köln: Böhlau 1993.
- Forstreuter Kurt, von Wallenrodt, Familie, in: *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, ed. C. Krollmann, Marburg/Lahn: N.G. Elwert 1969.
- Gersdorf Harro, Zöllner von Rotenstein, Konrad, in: *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, ed. C. Krollmann, Marburg/Lahn: N.G. Elwert 1969.
- Gerster Johann, *Historisch-geographischer Atlas der Schweiz. 10 Geschichtskarten der Hauptperioden mit Nebenkarten für die Zwischenereignisse; 8 kulturhistorische und geographische Blätter. Nebst erläuterndem Text*, Aarau: E. Wirz 1907.
- Gotówko Piotr, *Von Preußen ins Reich. Der Burgdorfer Krieg und die Heimatreise der einfachen Ordensbrüder Rudolf und Konrad von Kyburg aus dem Jahre 1383*, in: „Zapiski Historyczne“, Bd. 86, 2021, Heft 1.
- Häberle Alfred, *Die mittelalterliche Blütezeit des Cisterzienserklosters St. Urban, 1250–1375*, Luzern: Kommissionssverlag E. Haag 1946.
- Häfliger Bruno, *Der Deutsche Orden in der Schweiz*, in: *Der Deutsche Orden und die Ballei Elsass-Burgund*, ed. Hermann Brommer, Bühl Baden: Konkordia Verlag 1996.
- Heckmann Dieter, *Amtsträger des Deutschen Ordens in Preußen und in den Kammerballeien des Reiches (oberste Gebietiger, Komture, Hauskomture, Kumpane, Vögte, Pfleger, Großschäffer)*, Accessed 9.12.2021. <http://www.hiko-owp.eu/wp-content/uploads/2015/11/Amtstr%C3%A4ger-DO-Preu%C3%9Fen.pdf>
- Heim Peter, *Beuggen*, in: *Helvetia Sacra. Die Johanniter, die Templer, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen, die Pauliner und die Serviten in der Schweiz*, Bd. 7, zweiter Teil, ed. P. Zimmer and P. Braun, Basel: Schwabe Verlag 2006.
- Heyer Hans-Rudolf, *Die Kunstdenkmäler des Kantons Basel-Landschaft*, Bd. 2, unter Berücksichtigung eines Manuskripts von Ernst Stockmeyer, Basel: Birkhäuser Verlag 1974.
- Jähniß Bernhart, *Beffart, Johannes von*, in: *Altpreussische Biographie*, Bd. 5, ed. K. Bürger and B. Jähniß, Marburg/Lahn: N.G. Elwert 2015.
- *Winrich von Kniprode, Hochmeister des Deutschen Ordens 1352–1382*, in: *Jahrbuch Preußischer Kulturbesitz*, Band 19 (1982).
- Jäggi Stefan, *Hitzkirch*, in: *Helvetia Sacra. Die Johanniter, die Templer, der Deutsche Orden, die Lazariter und Lazariterinnen die Pauliner und die Serviten in der Schweiz*, Bd. 7, zweiter Teil, ed. P. Zimmer, P. Braun, Basel: Schwabe Verlag 2006.
- Kaufmann Ernst, *Geschichte der Cisterzienserabtei St. Urban im Spätmittelalter, 1375–1500*, Freiburg im Üechtland: Universitätsverlag, 1956.
- Kindler von Knobloch Julius, *Oberbadisches Geschlechterbuch*, Bd. 1–2, Heidelberg: C. Winter's Universitätsbuchhandlung, 1894–1905.
- Klausmann Hubert, *Alemannisch in einzelnen Regionen Baden-Württembergs in: Kleiner Dialektatlas. Alemannisch und Schwäbisch in Baden-Württemberg*, ed. H. Klausmann, K. Kunze and R. Schrambke, Bühl Baden: Konkordia Verlag 1993.
- Köbler Gerhard, *Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, 7. Auflage, München: C.H. Beck 2007.
- König Werner and Renate Schrambke, *Die Sprachatlanten des schwäbisch-alemannischen Raumes. Baden-Württemberg, Bayrisch-Schwaben, Elsaß, Liechtenstein, Schweiz, Vorarlberg*, Bühl Baden: Konkordia Verlag 1999.
- Koeppen Hans, *Wallenrodt, Konrad von*, in: *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, ed. C. Krollmann, Marburg/Lahn: N.G. Elwert 1969.
- Kunze Konrad, *Alemannisch – was ist das? Grenzen, Geschichte, Merkmale eines Dialekts*, in: *Kleiner Dialektatlas. Alemannisch und Schwäbisch in Baden-Württemberg*, ed. H. Klausmann, K. Kunze and R. Schrambke, Bühl Baden: Konkordia Verlag 1993.
- Kurowski Franz, *Die Marienburg und ihre 17 Hochmeister des Deutschen Ritterordens*, Würzburg: Rautenberg 2007.
- Lampe Karl, *von Scharfenberg, Walrabe*, in: *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, ed. C. Krollmann, Marburg/Lahn: N.G. Elwert 1969.
- *von Schwanden, Burchard*, in: *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, ed. C. Krollmann, Marburg/Lahn: N.G. Elwert 1969.
- *von Tettingen, Werner*, in: *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, ed. C. Krollmann, Marburg/Lahn: N.G. Elwert 1969.

- Largiadèr Anton, *Das Quellenwerk zur Entstehung der Schweizerischen Eidgenossenschaft*, Zürich: [Buchdruck der Neuen Zürcher Zeitung], 1933.
- Lee Martin, *Kyburg in 33 Geschichten. Gemeinde und Schloss Kyburg. Von der Vergangenheit zur Gegenwart*, Andelfingen: Gemeinde Kyburg 2011.
- Lorek Wojciech, *Konrad von Wallenrode*, in: *Poczet wielkich mistrzów krzyżackich w Malborku 1309–1457*, ed. Norbert Delestowicz, Kraków: Avalon 2018.
- Lutz Markus, *Homburg im ehemaligen Sulzgau*, in: *Die Schweiz in ihren Ritterburgen und Bergschlössern historisch dargestellt von vaterländischen Schriftstellern*, Bd. 3, hrsg. von G. Schwab, Bern Chur Leipzig: Johann Felix Jacob Dalp 1839.
- Merz Walter, *Burgen des Sisgaus*, Bd. 2–4, Aarau: Sauerländer 1910–1914.
- Meyer Werner, *Burgenbau und Herrschaftsbildung zwischen Alpen und Rhein im Zeitalter der salischen Herrscher*, in: *Burgen der Salierzeit. Teil 2. In den südlichen Landschaften des Reiches*, hrsg. von H. Böhme, Sigmaringen: Thorbecke 1991.
- Meyer Werner and Eduard Widmer, *Das grosse Burgenbuch der Schweiz*, Zürich: Ex Libris Verlag 1977.
- Mielke Stefan, *Die Herkunft der Gebietiger des Deutschen Ordens in Preussen*, in: *Unter Kreuz und Adler – Der Deutsche Orden im Mittelalter*, ed. F. Benninghoven, Mainz: Hase & Koehler 1990.
- Militzer Klaus, *Burchard von Schwanden*, in: *Die Hochmeister des Deutschen Ordens 1190–1994*, ed. U. Arnold, 38–41. Marburg: N.G. Elwert 1998.
- *Historia Zakonu Krzyżackiego*, übersetzt von E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków: Wydawnictwo WAM 2007.
- Montandon L., *Froburg (Grafen von)*, in: *Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz*, Bd. 3, ed. H. Türlér, V. Attinger, M. Godet, Neuenburg: Buchdruckerei Paul Attinger 1926.
- Mülverstedt Georg, *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Verwaltungs-Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regierungsbezirks Danzig*, in: *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 24, Danzig 1888.
- *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Verwaltungsbezirken des Deutschen Ordens innerhalb des Oberländischen Kreises*, in: *Oberländische Geschichtsblätter*, H. 2, Königsberg 1900.
- Niederhäuser Peter, *Sulz, von (Grafen)*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz*, Version vom 21.01.2014. Online: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/019543/2014-01-21/>, konsultiert am 20.01.2021.
- *Sulz*, in: *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Grafen und Herren*, Bd. 2, ed. W. Paravicini, J. Hirschbiegel, A. Orłowska, J. Wettlaufer, Ostfildern: Thorbecke Verlag 2012.
- Noflatscher Heinz, *Sulz, von*, in: *Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein*, Version vom 31.12.2011, Online: https://historisches-lexikon.li/Sulz_von, konsultiert am 20.1.2021.
- Pizunski Paweł, *Poczet wielkich mistrzów krzyżackich*, 4. Aufl., Skarszewy: Arenga 2017.
- Reinhardt Volker, *Mythos Schweiz. Die Anfänge der Eidgenossenschaft*, in: *Geopoche. Das Magazin für Geschichte*, Nr. 108 (April 2021).
- Roth Carl, *Die Burgen und Schlösser der Kantone Basel-Stadt und Basel-Landschaft*, Teil II., Basel: Verlag Emil Birkhäuser & Cie., 1933.
- Sablonier Roger, *Gründungszeit ohne Eidgenossen. Politik und Gesellschaft in der Innerschweiz um 1300*, Baden: hier + jetzt, 2008.
- Schenker Peter, *Marschalk von Froburg, Marschalk von Wartenberg*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz*, Version vom 10.03.2005, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/020002/2005-03-10/>, konsultiert am 9.12.2021.
- Segesser von Brunegg Hans, *Schweizer im Deutschordensland. Die Schweizerfahne aus der Schlacht bei Tannenberg (Grünwald) 1410*, in: *Schweizerisches Archiv für Heraldik* 2, Band 47 (1933).
- Steinbuch Hermann, *Grafschaft und Landvogtei Kyburg*, Zürich: Verlag der Baudirektion des Kantons Zürich 1920.
- Stettler Friedrich, *Versuch einer Geschichte des deutschen Ritterordens im Kanton Bern*, Bern: Verlag von Chr. Fischer 1842.
- Stiefel (Vorname unbekannt), *Sulz, von*, in: *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*, Bd. 6, ed. H. Türlér, M. Godet, V. Attinger, Neuenburg: Buchdruckerei Paul Attinger 1931.
- Tomczak Robert, *Konrad Zöllner von Rotenstein*, in: *Poczet wielkich mistrzów krzyżackich w Malborku 1309–1457*, ed. Norbert Delestowicz, Kraków: Avalon 2018.
- Trippel Walter, *Ritter und Burgen in und um Dietikon*, in: *Neujahrsblatt Dietikon*, 62. Jahrgang, (2009), Dietikon 2009.
- Urban William, *The Last Years of the Teutonic Knights*, Barnsley: Greenhill Books 2019.
- Voigt Johannes, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 5, Königsberg: Bei den Gebrüdern Bornträger 1832.

- *Namen-Codex der Deutschen Ordens-Beamten, Hochmeister, Landmeister, Grossgebietiger, Komthure, Vögte, Pfleger, Hochmeister-Kompane, Kreuzfahrer und Söldner-Hauptleute in Preussen*, Königsberg: Bei den Gebrüdern Borntträger 1843.
- Wackernagel Rudolf, *Geschichte der Stadt Basel*, Bd. 1, Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1907.
- Weichbrodt Ernst, *Gebietiger des Deutschen Ordens in Preussen nach ihrer Herkunft*, in: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lief. 1, ed. H. Mortensen, G. Mortensen, Wenskus, H. Jäger, Wiesbaden: Steiner 1968.
- Zäch Benedikt, *Die kyburgische Münzprägung in der Münzlandschaft des 12. und 13. Jahrhunderts*, in: *Die Grafen von Kyburg. Eine Adelsgeschichte mit Brüchen*, ed. P. Niederhäuser, Zürich: Chronos 2015.
- Ziegler Peter, *Die Johanniter in der Schweiz und in Freiburg*, in: *Freiburger Kulturgüter*, Nr. 20 (September 2014).

Marcin Swobodziński

Instytut Historii PAN w Warszawie

e-mail: marcin_swob@interia.pl • <https://orcid.org/0000-0002-2816-7086>

Gdańsk a Brandenburgia–Prusy w latach 1697–1698. Misja gdańskiego sekretarza Johanna Georga Schimmelpfenniga na dworze Fryderyka III w Królewcu w 1698 roku w sprawie tzw. „negotium gallicum”*

Gdańsk and Brandenburg – Prussia in the Years 1697–1698. Mission of the Gdańsk secretary Johann Georg Schimmelpfennig to the court of Frederick III in Königsberg in 1698 concerning the so-called “negotium gallicum”

Danzig und Brandenburg-Preußen in den Jahren 1697–1698. Die Mission des Danziger Schriftführers Johann Georg Schimmelpfennig am Hof Friedrichs des Dritten in Königsberg im Jahr 1698 über das sogenannte “Negotium Gallicum”

Słowa kluczowe: dzieje Gdańska, dyplomacja Gdańska, Fryderyk III Hohenzollern, Johann Georg Schimmelpfennig, stosunki polityczne brandenbursko-prusko-polskie

Keywords: history of Gdańsk, Gdańsk diplomacy, Frederick III Hohenzollern, Johann Georg Schimmelpfennig, Brandenburg-Prussia-Poland political relations

Schlüsselwörter: Geschichte Danzigs, Danziger Diplomatie, Friedrich III. Hohenzollern, Johann Georg Schimmelpfennig, politische Beziehungen Brandenburg-Preußen-Polen

---

* Artykuł powstał dzięki finansowemu wsparciu Fundacji im. Augusta hr. Cieszkowskiego.

STRESZCZENIE

Rozdwojona elekcja 1697 roku i poparcie Augusta II skończyły się dla Gdańska bolesnymi represjami ze strony francuskiej. Konieczność normalizacji relacji z Francją oraz szukania poparcia nad dworze kopenhaskim, w celu uwolnienia przetrzymywanych tam gdańskich statków doprowadziły do szukania pomocy przez magistrat gdański w Berlinie. Oznaczało to uruchomienie przez władze miejskie wielu kontaktów oraz wysłanie na zagraniczne dwory swoich osobistych posłów. Jednym z nich był sekretarz gdański Johann Georg Schimmelpfennig, którego misja odbyła się w czerwcu 1698 roku misja na dworze elektora brandenburskiego Fryderyka III w Królewcu. Nie zakończyła się ona jednak sukcesem, bowiem władca Brandenburgii-Prus nie chcąc nawiązać ściślejszych relacji z Francją, nie był zainteresowany silniejszym popieraniem interesów miasta. Na niekorzyść miasta działała również postawa samego Augusta II, który był gotów poświęcić interesy Gdańska na rzecz zbliżenia z Francją.

ABSTRACT

The split election of 1697 and the support of Augustus II ended in painful repressions for Gdańsk by the French. The need to normalise relations with France and to seek support at the Copenhagen court in order to free the ships detained there led the Gdansk magistrate to seek help in Berlin. This meant that the city authorities set in motion many contacts and sent their personal deputies to foreign courts. One of them was a secretary of Gdańsk, Johann Georg Schimmelpfennig, whose mission took place in June 1698 at the court of the Elector of Brandenburg Frederick III in Königsberg. It was not a success, because the ruler of Brandenburg-Prussia, not wanting to establish closer relations with France, was not interested in supporting the interests of the city. The attitude of August II himself, who was ready to sacrifice the interests of Gdańsk for the sake of a rapprochement with France, was also detrimental to the city.

ZUSAMMENFASSUNG

Die gespaltene Königswahl von 1697 und die Unterstützung von August II. endeten für Danzig mit schmerzhaften Repressionen seitens Frankreichs. Die Notwendigkeit, die Beziehungen zu Frankreich zu normalisieren und Unterstützung beim Hof in Kopenhagen zu suchen, um die dort festgehaltenen Danziger Schiffe zu befreien, veranlasste das Danziger Magistrat, in Berlin um Hilfe zu bitten. Dies bedeutete, dass die städtische Verwaltung zahlreiche Kontakte knüpfte und ihre persönlichen Vertreter an ausländische Höfe schickte. Einer von ihnen war der Danziger Schriftführer Johann Georg Schimmelpfennig, dessen Mission im Juni 1698 am Hof des brandenburgischen Kurfürsten Friedrich III. in Königsberg stattfand. Sie war jedoch nicht erfolgreich, da der brandenburgisch-preußische Herrscher keine engeren Beziehungen zu Frankreich aufbauen wollte und kein Interesse daran hatte, die Interessen der Stadt stärker zu unterstützen. Nachteilig für die Stadt war auch die Haltung von August II. selbst, der bereit war, die Interessen von Danzig für eine Annäherung an Frankreich zu opfern.

Położony nad brzegiem Bałtyku Gdańsk jako największe i jednocześnie najbogatsze miasto I Rzeczypospolitej, odgrywał często znaczącą rolę w jej dziejach. Nie inaczej było w 1697 r., kiedy to decydowały się losy następstwa na tronie polskim i litewskim po zmarłym rok wcześniej Janie III Sobieskim. Władze interesującego nas miasta, po dokonanej 28 VI na elekcji secesji i wyborze dwóch elektów: popieranego przez Francję księcia Ludwika de Contiego i popieranego

przez Austrię elektora saskiego Fryderyka Augusta I, zdecydowały się zająć pozycję wyczekującą i neutralną. Wynikiem tego było, wskazywanie dwóm pretendantom, których przedstawiciele próbowali przeciągnąć władze Gdańska na swoją stronę, iż poprą tego, który pierwszy się koronuje. Idąc za tym stanowiskiem, po dokonanej 15 IX koronacji Augusta II w Krakowie, zdecydowanie opowiedziały się one po stronie Wettyna, co uroczystie ogłosiły 29 IX. Nieco wcześniej, 26 IX na wody Zatoki Gdańskiej przybyła flotylla statków francuskich wraz z księciem de Contim pod dowództwem wybitnego admirała Jeana Barta. Jednak ich słabość militarna i finansowa w połączeniu z zaangażowaniem przeciwników zdecydowało o bardzo szybkim spacyfikowaniu szans Francuza i zmuszeniu go do ucieczki z powrotem do ojczyzny. Efektem silnie prosaskiego stanowiska Gdańska były wysokie, spłacane jeszcze długo potem koszty tego bezkrólewia. Wynikały one z decyzji Ludwika XIV o konfiskacie towarów i statków gdańskich, jakie znajdowały się w portach francuskich. Do tego doszła decyzja Contiego, podjęta wbrew woli króla francuskiego, o uprowadzeniu należących do gdańskich kupców statków handlowych, jakie cumowały na redzie zatoki. Od tego czasu rozpoczął się cały proces działań zmierzających do zminimalizowania negatywnych skutków tych wydarzeń, który do historiografii przeszedł pod nazwą *negotium gallicum*. Złagodzenie postawy Francji oraz ostateczne pogodzenie się obu stron nastąpiło dopiero w 1712 r.

Stanowisko Gdańska wobec rozdwojonej elekcji 1697 r., wyprawa księcia de Contiego nad Zatokę Gdańską oraz proces i koszty łagodzenia relacji z Francją doczekały się w historiografii rozmaitych publikacji. Tematyka ta znalazła się również na kartach monografii poświęconych historii miasta Gdańska. Jeśli chodzi o te ostatnie to trzeba wspomnieć o takich historykach jak Gottfried Lengnich¹, Daniel Gralath² czy Edmund Cieślak³. Co do osobnych prac to wymienić należy takich badaczy jak Hans Hübner⁴, Jerzy Trzoska⁵ czy w szczególności Michał Komasyński⁶. Wszyscy ci badacze skupili się jednak na negocjacjach między głównymi stronami, a więc

¹ G. Lengnich, *Geschichte der preußischen Lande Königlich-Polnischen Antheils unter dem Könige August dem Zweiten...*, Bd. 9, Danzig 1755, s. 48–49.

² D. Gralath, *Versuch einer Geschichte Danzigs aus zuverlässigen Quellen und Handschriften*, Bd. 3, Berlin 1791, s. 188–209.

³ E. Cieślak, *Gdańsk wobec podwójnej elekcji*, w: *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 3, cz. 1, Gdańsk 1993, s. 176–199; idem, *W wirze wojny północnej*, w: *Historia Gdańska...*, s. 491–496.

⁴ H. Hübner, *Das Schiffstagebuch der Flotte des Prinzen Conti auf seiner Reise nach Danzig in Jahre 1697*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins“, Jg. 27, Nr. 3, Danzig 1928; idem, *Die polnische Thronkandidatur des Prinzen Conti und die Stellung der Stadt Danzig im polnischen Thronfolgestreit 1697*, „Altpreussische Forschungen“, Jg. 1929, H. 1, s. 77–119.

⁵ J. Trzoska, *Odszkodowanie Gdańska dla Francji w związku ze sprawą księcia Contiego*, „Zapiski Historyczne”, t. 45, z. 4, 1980, s. 51–70.

⁶ Michał Komasyński, *Akcja eskadry francuskiej admirała Barta przeciw żaglowcom gdańskim w 1697 roku*, w: *Studia gdańsko-pomorskie*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1964, s. 152–184; idem, *Polska w Polityce gospodarczej Wersalu (1661–1715)*, Wrocław 1968, s. 127–152; idem, *Księża Contiego niefortunna wyprawa po koronę Sobieskiego*, Warszawa 1971.

Gdańskiem i Paryżem, oraz częściowo i Kopenhagą (prace Komaszynskiego). Tymczasem prawie zupełnie nie zauważono, że władze Gdańska podjęły szerokie działania dyplomatyczne na wielu dworach europejskich, aby za ich pomocą wpłynąć na stanowisko Ludwika XIV. Celem tych zabiegów było odzyskanie przejętych statków i towarów, uniknięcie wysłania (kosztownej w utrzymaniu) delegacji władz miasta do Wersalu oraz wznowienie zyskownego handlu. Dążono do tego, podejmując się szukania pomocy na dworach niedoszłych wrogów Ludwika XIV: Londynu–Hagi, Berlina–Królewca, ale również zaprzyjaźnionych z Wersalem, jak Sztokholmu czy Kopenhagi. W tym ostatnim wypadku miała ona najbardziej wymierny skutek w postaci zatrzymania w porcie kopenhaskim czterech należących do kupców gdańskich statków wraz z ich ładunkiem. Kwestią, nad którą chciałbym się pochylić w tym artykule są kroki Rady miasta Gdańska we wspomnianej sprawie na dworze brandenbursko-pruskim. Te działania, mimo iż realnych korzyści nie przyniosły, to jednak mogą być przykładem dojrzałości i konsekwencji władz Gdańska w kształtowaniu swojej polityki oraz wizerunku a także ich zdolności organizacyjnych i negocjacyjnych.

Po tym jak, wspomnianego 5 XI, doszło do zajęcia gwałtem na rozkaz Con-tiego pięciu zakotwiczonych na redzie gdańskich statków oraz odwetowych działań Rady miasta Gdańska podjętych następnego dnia wobec obywateli francuskich i ich stronników, władze grodu podjęły, kroki na polu międzynarodowym. Oprócz wysłania *excusatorias ad Regem Galliae* wystosowano również osobne pisma do władców Szwecji, Danii, Brandenburgii-Prus, Bawarii oraz Stanów Generalnych. Oczywiście skierowano również list do polskiego króla, który to miał dostarczyć osobiście przebywający już od lat 70. w Warszawie poseł gdański sekretarz miejski Karol Albertini⁷. Zanim przejdziemy do samej treści listu, należy się zastanowić nad powodem znalezienia się na tej liście państwa brandenbursko-pruskiego z ów-cześnie panującym elektorem brandenburskim i księciem pruskim Fryderykiem III (późniejszym królem Fryderykiem I).

Gdańsk pomny dwulicowej postawy poprzednich dwóch elektorów Jerzego Wilhelma w trakcie „wojny o ujście Wisły” w 1626 r. oraz Fryderyka Wilhelma podczas wojny północnej z lat 1655–1660, zachowywał stanowisko ostrożnie anty-brandenburskie⁸. Najbardziej wymownym dowodem takiej postawy władz miasta był ich krytyczny stosunek do postanowień traktatu bydgoskiego z 1657 r., który regulował stosunki brandenbursko-prusko-polskie na następne dziesięciolecie⁹. Takie stanowisko było determinowane przez kolejne podejmowane po 1660

⁷ *Rada do Karola Albertiniego*, Gdańsk 8 XI 1697, Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG) 300,27/96, k. 130–131.

⁸ K. Friedrich, *Inne Prusy, Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772)*, Poznań 2005, s. 195–206.

⁹ Sergiej Jacobsohn, *Der Streit um Elbing in den Jahren 1698/99*, *Elbinger Jahrbuch*, H. 7, 1928, s. 34–36; E. Cieślak, *Udział Gdańska w życiu politycznym Prus Królewskich i Rzeczypospolitej*, w: *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak

r. działania Wielkiego Elektora, które powodowały nie tylko powstanie punktów zapalnych w relacjach brandenbursko-prusko-polskich, lecz także bezpośrednio wpływały na pogorszenie pozycji ekonomicznej Gdańska. Trzeba tu więc wspomnieć obok takich kwestii jak: wysuwanie żądań zwrotu Elbląga (tzw. sprawa elbląska; roszczenia elektora do miasta wynikające z braku wypłacenia elektorowi ustalonych w traktacie bydgoskim sum), odmawianie stronie polskiej należnych kontyngentów wojskowych na wojny prowadzone przez Polskę, zajęcie gwałtem starostwa drahimskiego, które stanowiło zastaw za środki jakie strona polska miała zwrócić Brandenburczykom. Do tego dochodziły również następujące sprawy: nakładanie wysokich cef w porcie piławskim na towary płynące z lub do Gdańska (tzw. Stromgeld)¹⁰, nielegalne cła pobierane za przewóz Wisłą, oraz blokowanie swobodnego spływu poprzez silne ufortyfikowanie przeprawy przez Wisłę między miejscowościami Opalenie i Nowe, które służyło transportowi wojsk brandenburskich do Prus Książęcych wykorzystywanych do łamania oporu stanów pruskich.

Zatrzymać się tu trzeba szczególnie nad kwestią celną. W tej materii dodać jeszcze należy, że ograniczające handel Gdańska z Prusami Książęcymi decyzje protekcyjne kurfirsta Fryderyka Wilhelma z lat 1664 i 1665, wpłynęły na przekierowanie praktycznie całego dotychczasowego handlu Litwy z Gdańska na Królewiec¹¹. Dodatkowo tzw. Stromgeld (decyzjami z lat 1685–1686), wpłynął bardzo na ograniczenie handlu a przez to i osiąganego z niego zyski sąsiedniego Elbląga¹². Oprócz tego za sprawą uruchomienia połączenia między Odrą a Łabą (dzięki budowie w połowie XVII w. kanałów łączących Sprewę i Havelę), duża część towarów ze Śląska, kierowana była nie jak dotychczas do Gdańska a do Hamburga¹³.

Stanowisko Gdańska wobec działań elektorów brandenburskich znajdowało wyraz w treści instrukcji sejmiku generalnego Prus Królewskich, na których upraszono posłów wysyłanych na sejmy w Warszawie o podnoszenie kwestii spornych i zobowiązania nowych królów do ich podjęcia poprzez wpisanie ich do paktów konwentów. Za przykład służyć mogą pakta konwenta Michała Korybuta Wiśniowieckiego, w których znalazły się zapisy dotyczące podjęcia działań w sprawie przewozu pod Opaleniem i Nowem czy domagania się od elektora posiłków wojskowych¹⁴. Trzeba również wspomnieć, iż to z grodu nad Motławą swoją politykę bałtycką, czyli koncepcję podjęcia próby odebrania Brandenburgii

t. 3, cz. 1, Gdańsk 1993, s. 215.

¹⁰ J. Trzoska, *Europejskie uwarunkowania rozwoju miasta*, w: *Historia Gdańska*, t. 3, cz. 1, Gdańsk 1993, s. 63–65.

¹¹ H. Rachel, *Handels- Zoll- und Akzisepolitik Brandenburg-Preussens bis 1713*, Bd. 1, Berlin 1911, s. 410; J. Trzoska, *Europejskie...*, s. 63–66; F. Gause, *Die Geschichte der Stadt Königsberg*, Bd. 1, Köln 1965, s. 518.

¹² J. Trzoska, *Europejskie...*, s. 66; H. Rachel, op. cit., s. 411.

¹³ J. Trzoska, *Europejskie...*, s. 62.

¹⁴ A. Kamiński, *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002, s. 37, 56.

Prus Książęcych kierował król Jan III Sobieski w połowie lat 70. (tzw. traktat gdański z 21 VIII 1677 r.)¹⁵.

Należałoby również powiedzieć, że Hohenzollernowie byli zainteresowani utrzymaniem relacji z Gdańskiem, przez który mimo wspomnianych wyżej ograniczeń, w dalszym ciągu przechodził handel również z terenów Brandenburgii-Prus. Świadczyć o tym może także wspomniany w dalszej części artykułu fakt zaopatrywania się nad Motławą wielu przedstawicieli handlowych tego kraju w produkty, które później sprowadzano do Berlina, czy Królewca. Oczywiście nadmienić należy o aspekcie konfesyjnym i żywym zainteresowaniu elektorów stanem gdańskich kościołów oraz treścią wygłaszanych w nich kazań. Do tego dochodzi również sprawa przenikania się elit Gdańska, które często pochodziły z rodów wywodzących się z sąsiednich terenów Rzeszy czy też Prus Książęcych¹⁶. Wracając do spraw najbardziej nas interesujących, a więc kontaktów politycznych, trzeba podkreślić, że miarą żywego zainteresowania Gdańskiem zarówno Wielkiego Elektora jak i Fryderyka III było utrzymanie nad Motławą, od lat 60. praktycznie stałych przedstawicieli. W interesującym nas okresie funkcję tę sprawował Adam Bogislav Rubach. Urodzony w 1652 r. w Kamieniu Pomorskim pochodził z rodziny znanej w brandenburskiej części Pomorza. Jego ojciec, również Adam był prepozytem w Kamieńcu Pomorskim. W 1679 r. interesujący nas późniejszy poseł ukończył studia prawnicze na uniwersytecie królewieckim, gdzie obronił swoją pracę doktorską. Co do szczegółów jego biografii, trudno niestety powiedzieć coś więcej poza tym, że w służbie elektorskiej doszedł do stanowiska sekretarza tajnego pruskiego wyższego sądu apelacyjnego (Geheimer und Preußischer Oberappellationssgerichtssekretär) a tytułarnie radcy dworskiego (Hofrat). Swoją misję w Polsce, z tytułem rezydenta pełnił od 1694 r. do swojej śmierci w 1718 r.¹⁷. W trakcie służby w Gdańsku, zgodnie z instrukcjami z Berlina i Królewca, śledził i przekazywał na bieżąco przebieg wypadków, poczynania Rady oraz realizował elektorskie dyspozycje. Efektem jego działalności było powstanie bardzo cennych i szczegółowych, a przy tym zwiezłych relacji. Przechowywane są one w Tajnym Archiwum Państwowym Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz) w Berlinie-Dahlem pod sygnaturą I HA Rep.7 Preußen Nr 59 (1696–1703).

¹⁵ K. Piwarski, *Polityka bałtycka Jana III w latach 1675–1679*, Cieszyn 1932; M. Komarzyński, *Jan III Sobieski a Bałtyk*, Gdańsk 1983, s. 22–45.

¹⁶ H. Penners-Elwart, *Die Danziger Bürgerschaft nach Herkunft und Beruf 1536–1709*, Marburg/Lahn 1954, s. 166–167.

¹⁷ Dorothea Weichbrodt, *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namenstafeln vom 14.–18. Jahrhundert*, Bd. 2, Rosenberg 1992, s. 524; K. Schotmüller, *Verzeichnis der bei Stadt Danzig einst beglaubigten ständigen Geschäftsträger auswärtiger Mächte*, Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins, Jhrg. 14, 1915, Nr. 4, s. 70.

W celu zrozumienia pojawienia się wśród tak szerokiej listy państw, do których w listopadzie zwróciła się Rada miasta Gdańska, mimo wspomnianych wyżej różnic, również Brandenburgii-Prus potrzebne jest ukazanie sytuacji politycznej Europy lat 90. XVII w. Określały ją dwa konflikty: wojna Francji z Ligą Augsburską (1688–1697), do której należały m. in. takie kraje jak, Hiszpania, Austria, Anglia, Stany Generalne, Bawaria czy Brandenburgia-Prusy, oraz drugi: Turcji z Ligą Świętą (1683–1699), składająca się z takich państw jak: Wenecja, Austria, państwa polsko-litewskiego czy Rosja. Dla grodu nad Motławą najważniejszy był pierwszy z nich. Przedłużający się okres działań wojennych bardzo szkodził prowadzeniu handlu, głównego źródła przychodów, nie tylko dla szczególnie interesującego nas Gdańska lecz także wszystkich państw morskich w tym państw skandynawskich. Ten argument powodował, iż dotychczas silnie skonfliktowane ale neutralne monarchie: Dania i Szwecja, przy dużym wpływie ich sojuszniczki Francji, zawarły w marcu 1691 i 1693 r. traktaty o handlu i przepływie statków¹⁸. Stanowiły one milowy krok na drodze do wprowadzenia wolnego handlu i żeglugi na Morzu Bałtyckim, którego gwarantami zostali królowie Danii i Szwecji („Korony Północy”). Ten główny punkt bardzo odpowiadał Gdańskowi, który w tym czasie ponownie zaczął, dzięki zwiększonemu zapotrzebowaniu we Francji na polskie zboże (klęska nieurodzaju) oraz zaangażowaniu Stanów Generalnych (blokada Francji), zdobywać rynki zachodniej Europy w tym szczególnie francuski¹⁹. Ryzykowne wypady gdańskich statków do monarchii Ludwika XIV przynosiły spore zyski przy niedużych mimo wszystko stratach własnych wywołanych poprzez działania walczących strony zwalczających dostawy dla przeciwników (zabory statków) bądź z przyczyn obiektywnych, jak wypadki²⁰. Nie dziwi więc, próba przyłączenia się również Polski do sojuszu „Koron Północy”, która to jednak inicjatywa została skutecznie zablokowana przez wpływy austriacko-brandenburskie²¹. Trzeba wskazać, że sojusz „Koron Północy”, był skierowany przeciw Brandenburgii-Prus. Miał bowiem oprócz aspektu handlowego, również wywołać wrażenie zagrożenia i odciągnąć część wojsk brandenburskich zaangażowanych na froncie zachodnim.

Sytuacja zmieniła się po podpisaniu pierwszego traktatu pokojowego w Rijswijk, we wrześniu 1697 r. między Francją a Anglią, Zjednoczonymi

¹⁸ L. Laursen, *Danmark-Norges Traktater 1523–1750 med dertil hørende aktstykker*, Bd. 9, 1690–1693, København 1933, s. 86–90; M. Komarzyński, *Księcia Contiego...*, s. 112–113, 517–525.

¹⁹ J. Trzoska, *Zmienne koniunktury w handlu i żegludze gdańskiej*, w: *Historia Gdańska...*, t. 3, cz. 1, s. 91.

²⁰ Wyliczenia co do strat floty gdańskiej wynoszących w latach 1689–1696 łącznie 18 statków (12 w wyniku wypadków i 6 zajęcia): A. Groth, *Rozwój floty i żeglugi gdańskiej w latach 1660–1700*, Gdańsk 1974, s. 52–58; Mimo tego według tych badań flota gdańska na dzień 31 grudnia 1696 r. posiadała ponad 75 statków: A. Groth, op. cit., s. 51.

²¹ A. Kamiński, op. cit., s. 341–345, 350–351, 362–367; Aktywną rolę w zatrzymaniu kontaktów dyplomatycznych między Polską a Szwecją w 1691 r. odegrała strona brandenburska, która przy użyciu nielicznej ówczesnie posiadanej floty wojennej próbowała zastraszyć gdański żaglowiec przewożący do Szwecji odpowiedzialnego za cały układ „Koron Północy” z Polską francuskiego dyplomaty François de Bèthune: M. Komarzyński, *Jan III Sobieski...*, s. 86; A. Kamiński, op. cit. s. 342.

Prowincjami i Hiszpanią, kiedy to pojawiły się widoki na szybkie zakończenie wojny także w Rzeszy. Trzeba wspomnieć, że również elektor był zainteresowany ograniczaniem obciążeń i blokad w handlu i żegludze na Bałtyku²². Oczywiście nie należy zapominać, że Hohenzollern kierując się dobrem tylko i wyłącznie własnego państwa, nie miał interesu w rozwoju handlu Rzeczypospolitej na co wskazują ówczesne działania w sferze rozwoju własnej floty wojennej na Bałtyku. Jednak w tamtym okresie również i on był zorientowany na doprowadzenie do deeskalacji konfliktów. Nie należy się więc dziwić, iż oprócz ówczesnych mocarstw morskich i handlowych na liście państw do których zwróciła się Rada miasta Gdańska, w listopadzie 1697 r. z relacją o zaistniałych wypadkach na redzie Zatoki Gdańskiej, znalazł się również elektor brandenburski. Tym bardziej, że ten akt zagarnięcia statków handlowych był jawnym złamaniem obowiązującego prawa oraz świadectwem zagrożenia dla całego handlu bałtyckiego w związku z przebywaniem w dalszym ciągu wrogiej floty francuskiej na Bałtyku (pokój podpisany został dopiero 8 dni wcześniej 30 X a wymiana dokumentów uwierzytelniających nastąpiła pod koniec grudnia²³).

W interesującym nas piśmie do elektora Fryderyka III z 6 XI Rada miasta Gdańska zaprezentowała swoją wersję wydarzeń i ich genezę. Tak więc obok poinformowania o zaistniałych wypadkach, podjęła ona jednocześnie próbę uzasadnienia swojego stanowiska wobec wydarzeń jakie nastąpiły od chwili „nieszczęśliwego podziału i wysoce drażliwej secesji” na sejmie elekcyjnym. Wskazywała, że położenie miasta, tak blisko Bałtyku, powodowało realne zagrożenie dla bezpieczeństwa i dlatego „zgodnie ze starymi prawami” powstrzymało się ono od zajęcia stanowiska do czasu podjęcia decyzji przez szlachtę. Jednakże kiedy tylko Rada otrzymała informacje o dokonanej koronacji elektora saskiego (*Coronation Literis Denunciatoriis*) to jemu, zgodnie z wcześniejszymi przyrzeczeniami, uzgodnionymi również z innymi miastami pruskimi (Toruniem i Elblągiem), przyrzekła wierność i posłuszeństwo. Tłumacząc się dalej – kiedy w pobliże Gdańska przybyła eskadra francuska, miasto okazało jej „wszelkie officia innoxiae humanitatis” oraz „wszystko co dopuszczane było prawami”. Mimo tego, wskazała Radzie elektorowi brandenburskiemu w dalszej części pisma, zrzucając winę na odwiedzającego Gdańsk głównego dyplomate francuskiego Melchiora de Polignaca, podkreślała, że kierował on w stronę władz miasta co rusz „rozmaite wyrzuty” i groźby. Spełniły się one ostatecznie w postaci zagarnięcia 5 gdańskich statków wraz z ładunkiem, oraz zakuciem w kajdany ich załóg. Krok ten, jak podkreślały władze miejskie, uznany

²² Przykładem mógł być tzw. traktat arbitrażowy między Brandenburgią–Prusami a Szwecją z lipca 1694 r., w którym strony umawiały się na rozmowy w sprawie utrzymania wolnego handlu między Prusami Książęcymi a Szczyminem: Traktat dostępny na stronie Leibniz-Institut für Europäische Geschichte Mainz: www.ieg-friedensvertraege.de.

²³ A. Sinkoli, *Frankreich, das Reich und die Reichsstände 1697–1702*, Frankfurt am Main 1995, s. 71–75.

został przez nie za oficjalną deklarację wrogości. Jednocześnie w związku ze spodziewanym silnym wzburzeniem mieszkańców, Rada postanowiła podjąć działania w celu zapobieżenia silniejszym ekscesom. W tym celu zamknięto bramy miasta a wszystkich kupców francuskich kazano zatrzymać. Dodatkowo wskazywała, że takie działania musiała przedsięwziąć w celu obrony miasta przed ruiną zarówno własną jak i domów panujących w sąsiednich oraz dalszych krajach, które również miały interes w obronie ówczesnego stanu miasta. Dlatego też zwracały uwagę elektora na niebezpieczeństwa jakie wiążą się dla wolności żeglugi z przebywaniem na Bałtyku wspomnianej flotylli. Rada wspomniała także o niepokojącej zapowiedzi francuskiego admirała zbombardowania miasta przy najbliższej okazji. Odnosząc się zaś do zajętych statków napominała, iż w przypadku gdyby zawinęły one do któregoś z portów brandenburskich albo podjęto w nich próbę przetransportowania ładunków o konieczności zatrzymania a następnie restytucji samych statków z towarami. Władze Gdańska powoływały się przy tym na obowiązujące warunki funkcjonowania wolnej żeglugi²⁴.

Nie odnosząc się do wielu uproszczeń i przemilczeń dotyczących stanowiska miasta po rozdwojonej elekcji, jak również, wobec wyboru Augusta II oraz samej eskadry francuskiej co znalazło już swoje miejsce w dotychczasowej historiografii²⁵, trzeba przyznać, że pismo stanowiło element krzewienia na najważniejszych dworach północnej Europy własnej wizji wypadków. Dodać do tego trzeba, silne przekonanie Rady o wyrządzonej krzywdzie i pozycjonowania się jako ofiary oraz wskazania jedyne go winnego: Francji. Po stronie gdańskiej leżał silny argument złamania przez flotę francuską prawa, odnoszącego się do utrzymywania na Morzu Bałtyckim wolności handlu oraz żeglugi. W tym kontekście pismo to skierowane było głównie do króla duńskiego Chrystiana V, który miał nie przepuścić uprowadzone statki gdańskie przez kontrolowany przez siebie Sund. Jednak biorąc pod uwagę groźby admirała Barta, mogło być ono również formą szukania pomocy na dworze berlińskim w przypadku ewentualnej kolejnej próby ich urzeczywistnienia w następnym roku. W tym kontekście w grę wchodziła nieliczna ale jednak najbliższej Gdańska rozlokowana flota brandenburska (w Kołobrzegu i Piławie), która już raz zaznaczyła swoją obecność na wodach Zatoki Gdańskiej przed sześcioma laty²⁶.

²⁴ *Rada do Fryderyka III*, Gdańsk 6 XI 1697, Geheimes Staatsarchiv Preußische Kulturbesitz w Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK) I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; APG 300,27/96, k. 125–126v; APG 300,31/13, k. 250–251.

²⁵ Najpełniej faktyczne stanowisko Rady, dalekie jednak od neutralnej przedstawił Kazimierz Piwarski w swojej recenzji pracy Hübnera opublikowanej w *Kwartalniku Historycznym*, R. 43, 1929, s. 594–595; dopełnieniem mogą stanowić prace: M. Komarzyński, *Polska w Polityce...*, s. 132; idem, *Akcja eskadry...*, s. 156, 159–166.

²⁶ O powstaniu i rozwoju nielicznej flotylli brandenburskiej zob. – H. Szymanski, *Brandenburg-Preussen zur See 1605–1815. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der deutschen Marine*, Leipzig 1939, s. 46–50; odnośnie wypadków z 1691 r. patrz przypis 22.

Dzięki wykorzystaniu funkcjonującego od pokoju oliwskiego bezpośredniego połączenia pocztowego z Berlinem odpowiedź na pismo Rady wyszło z Berlina już 9 XI. Dostarczone zostało jednak do Gdańska dopiero 20 XI. Elektor w przyjaznym tonie podziękował za pismo, dzięki któremu mógł lepiej zrozumieć wypadki na redzie Zatoki Gdańskiej. Co ciekawe nadmienił on również, iż nie tylko Gdańsk znalazł się w kręgu zainteresowań księcia Contiego w trakcie jego pobytu w Polsce. Dotyczyło to także samego Hohenzollerna. Wiązało się to z misją francuskiego pomocnika ambasady Mongrillona, który został wkrótce po przybyciu Contiego do Polski wysłany do Berlina²⁷. W dalszej części listu Fryderyk III zapewniał o swoim pozytywnym nastawieniu do samego Gdańska, jednocześnie stwierdzając, że ma nadzieję na szybkie uwolnienie miasta od niebezpieczeństwa przez zbliżające się już oddziały Augusta II²⁸. Dodatkowo odnosząc się do informacji o zarekwirowaniu statków gdańskich kupców wraz z ich towarami wątpił elektor, że trafić one mogą do jego kraju. Jednakże, gdyby tak się stało zastosuje się do prośby Rady²⁹.

Była to, co by nie mówić, dość powściągliwa reakcja elektora na wypadki na wodach Zatoki Gdańskiej, bowiem nie wyraził jednoznacznej chęci okazania pomocy władzom miasta. Takie zachowanie można jednak wytłumaczyć podpisaniem zaledwie 10 dni wcześniej pokoju z Francją oraz koniecznością nawiązania i ułożenia sobie z nią poprawnych relacji. Do sprawy tej jeszcze wrócimy. Co ciekawe kolejny list, jaki elektor skierował do Gdańska datowany był na 12 XI. Związane było to z faktem, iż wśród aresztowanych na rozkaz władz miasta osób pochodzenia francuskiego znalazł się również kupiec Armand Maillette de Boy. Był to pochodzący z Francji hugenota, który z powodu swojej wiary już od ponad 10 lat mieszkał w Berlinie, gdzie wiernie służył swojemu nowemu władcy. Hohenzollern wnosił za pośrednictwem swojego wspomnianego już agenta Rubacha o zwolnienie zarówno jego jak i należących do niego towarów³⁰. Jak dowiadujemy się z relacji brandenburskiego przedstawiciela, Rada nie odpowiedziała na list, lecz wysłała do niego z ustną odpowiedzią swojego przedstawiciela Joachima Hoppe. On to poinformował posła elektorskiego, w trakcie spotkania odbytego 29 XI, o zwolnieniu z aresztu wspomnianego przetrzymywanego kupca³¹.

²⁷ M. de Mongrillon, *Pamiętnik sekretarza ambasady francuskiej w Polsce pod koniec panowania Jana III oraz w okresie bezkrólewia i wolnej elekcji po jego zgonie (1694–1698)*, wyd. Ł. Częścić, Wrocław 1982, s. 109–110.

²⁸ Wiedzę o ich wyruszeniu z Krakowa oraz posuwaniu się na północ uzyskał elektor od swojego przedstawiciela w Warszawie Johanna Dietricha von Hoverbecka: *J.D. von Hoverbeck do Fryderyka III*, Warszawa 19/29 X 1697: GStA PK, I HA Rep. 9 (Polen) Nr. 27T, Fasz 2 Bd. 2, k. 88–89v.

²⁹ *Fryderyk III do Rady*, Kolonia nad Sprewą 30 X/9 XI 1697, APG 300,29/265, s. 374–376; GStA PK, I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

³⁰ *Fryderyk III do Rady*, Kolonia nad Sprewą 2/12 XI 1697, APG 300,29/265, s. 386–388.

³¹ *A.B. Rubach do Fryderyka III*, Gdańsk 20/30 XI 1697, GStA PK, I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; o Armandzie Maillette de Boy zob. – E. Murek, *Geschichte der Französischen Kolonie in Brandenburg-Preußen, unter besonderer Berücksichtigung der Berliner Gemeinde*, Berlin 1885.

Rada miasta Gdańska uruchamiając, jak to stwierdził Michał Komaczyński „cały swój kunszt dyplomatyczny” doprowadziła, wspomnianym wyżej pismem z 9 XI skierowanym również do króla duńskiego Chrystiana V do nie przepuszczenia uprowadzonych czterech żaglowców przez Sund³². Po dotarciu tej informacji nad Motławę, jak donosił elektorowi Rubach, 25 i 26 XI, spotkała się ona z entuzjastyczną reakcją mieszkańców³³. Dodatkowo wkrótce potem nad Motławę dotarł list króla duńskiego informujący o podjętej przez niego decyzji³⁴. Władze gdańska rozpoczęły w tym czasie działania w celu odzyskania stacjonujących w porcie kopenhaskim jednostek wraz z ich ładunkiem. W tym celu zwróciły się one listownie w dwóch pismach datowanych na 6 XII 1697 r. do króla duńskiego oraz elektora brandenburskiego. Podkreślano w nich ewidentne złamanie prawa oraz konieczność odzyskania przez właścicieli swoich statków wraz z ładunkiem. W piśmie do Berlina zamieszczono prośbę o pomoc i wstawiennictwo Fryderyka III u króla duńskiego oraz króla francuskiego³⁵. W odpowiedzi z 14 XII, elektor przychylił się do prośby władz grodu nad Motławą. Wskazał, iż w kwestii zatrzymanych statków w Danii uczynił już działania na polu oficjalnym. Nie nadmienił jednak żadnych konkretnych w tym względzie. W dalszej części listu wspomniał jednakże o udającym się do Francji, w celu ponownego nawiązania relacji dyplomatycznych jego oficjalnym pośle Ezechielem von Spanheimie, który otrzymał stosowne instrukcje, aby wstawić się w imieniu Gdańska u Ludwika XIV. Jednocześnie dał do zrozumienia, że nie przewiduje, wobec umacniania się pozycji Augusta II na polskim tronie, dalszych nieprzyjemności dla grodu nad Motławą. Sam list został dostarczony 18 XII 1697 r. przez wspomnianego już brandenburskiego rezydenta nad Motławą Adama Bogislava Rubacha i oznaczał aktywne włączenie się Fryderyka III w sprawę przywrócenia relacji handlowych Gdańska z Francją oraz losów gdańskich statków³⁶.

Odnosząc się do wyżej wspomnianego elektorskiego listu trzeba powiedzieć, że Hohenzollern wychodząc naprzeciw oczekiwaniom Rady działał również w swoim partykularnym interesie, który zakładał zachowanie pokoju na północy, co zostało wyrażone w zapisach osobistego testamentu politycznego Fryderyka III sporządzonego w 1698 r.³⁷. Wracając jednak do pisma Hohenzollerna do Rady to o ile jego słowa w tamtejszej sytuacji politycznej mogły rodzić nadzieję na podjęcie realnych działań w interesie Gdańska na dworze w Wersalu o tyle jego ówczesne

³² M. Komaczyński, *Księcia Contiego...*, s. 159.

³³ A.B. Rubach do Fryderyka III, Gdańsk 17/27 XI 1697, GStA PK, I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

³⁴ A.B. Rubach do Fryderyka III, Gdańsk 20/30 XI 1697, GStA PK, I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; dyplomata brandenburski wspominał również, iż dodatkowo do listu króla duńskiego do Rady dołączono również kopię pisma jakie do Ludwika XIV wysłał Chrystian IV, informując o nie przepuszczeniu przez Sund statków gdańskich i ich zatrzymaniu w porcie kopenhaskim.

³⁵ Rada do Fryderyka III, Gdańsk 9 XII 1697, APG 300,27/96, k. 152v–154.

³⁶ Fryderyk III do Rady, Kolonia nad Sprewą 14 XII 1697, APG 300,29/265, s. 534–535; APG 300,31/13, k. 281–281v.

³⁷ *Die politischen Testamente der Hohenzollern*, bearb. R. Dietrich, Köln 1986, s. 211–216.

relacje z Danią już niekoniecznie dawały szansę na uzyskanie czegokolwiek w Kopenhadze. Mimo bowiem, iż oba kraje Brandenburgię-Prusy i Danię łączył zawarty jeszcze w 1682 r., a odnowiony w 1692 r. na kolejne 10 lat, sojusz obronny to relacje między obu krajami były bardzo chłodne. Powodem było zupełnie odmienne podejście władców obu państw do kwestii holsztyńskiej³⁸ oraz silnie profrancuskie stanowisko Chrystiana V. To spowodowało, iż w lutym 1698 r. król duński w liście do Fryderyka III poprosił o odesłanie jego wieloletniego posła w Kopenhadze – Pierre de Falaiseau. Aktem tym doszło do czasowego (do listopada 1698 r.) zerwania oficjalnych wzajemnych relacji³⁹.

Inaczej wyglądały za to starania na dworze Ludwika XIV prowadzone za pośrednictwem wspomnianego już wysłannika elektora – Ezechiela von Spanheima. Jednak zanim przejdziemy do działań w Paryżu, trzeba wspomnieć o samych relacjach brandenbursko-prusko-francuskich w 1698 r. Pozwoli to, lepiej zrozumieć występującą zależność między stanem relacji politycznych wspomnianych państw, a szansami przedsięwzięć dyplomacji gdańskiej na dworze berlińsko-królewskim w kwestii uzyskania jego wstawiennictwa w Paryżu. Dodatkowo znajdujemy się w o tyle dobrej sytuacji, że stosunki polityczne między obydwoma wspomnianymi krajami doczekały się już wyczerpujących opracowań w dotychczasowej historiografii niemieckiej⁴⁰.

Od momentu podpisania pokoju w Rijswijk, 30 X 1697 r., oraz ostatecznej wymiany listów ratyfikacyjnych, która przeciągnęła się do końca grudnia tego roku, obie strony bardzo szybko nawiązały wzajemne stosunki. Jednak w przeciwieństwie do Wersalu, Berlin od początku nie był zainteresowany nawiązywaniem ściślejszego sojuszu. Powodem był brak zrozumienia Wersalu dla królewskich aspiracji Fryderyka III, jakie od tego momentu były determinantem jego polityki zagranicznej. Dodatkowo uzyskanie korony, mimo niezbyt dobrych ówczesnie relacji z cesarzem, w dalszym ciągu zależało tylko od niego. Dlatego ewentualne zbliżenie do Ludwika XIV traktować można było tylko jako środek nacisku na Hofburg. Za to dla Wersalu potencjalny sojusz z Królewcem był nie tylko próbą budowania tradycyjnego stronnictwa antycesarskiego, które miało w założeniu trzymać w szachu Wiedeń, lecz także środkiem do storpedowania antyszwedzkiej koalicji i zachowania w ten sposób oczekiwanego *status quo* w rejonie Morza Bałtyckiego. Z tych też powodów wynikało bardzo chłodne podejście Berlina do wysuwanych przez Paryż

³⁸ Kwestia holsztyńska, czy też „Gottorfer Frage”, był to konflikt związany z uzyskaniem w latach 50-tych przez księżną Szlezwik-Holsztyn-Gottorp suwerenności oraz duńskimi działaniami zmierzającymi do oderwania od księżstwa części szlezwickiej. Sprawa ta była jedną z przyczyn wybuchu w 1700 r. Wielkiej Wojny Północnej.

³⁹ S. Hartmann, *Die Beziehungen Preußens zu Dänemark 1688–1789*, Köln 1983, s. 12–16.

⁴⁰ V. Loewe, *Französische Rheinbundidee und brandenburgische Politik im Jahre 1698*, Historische Vierteljahrsschrift, 20 Jhrg., 1920/21, Dresden 1922, s. 162–170; idem, *Ein Diplomat und Gelehrter Ezechiel Spanheim (1629–1710)*, Berlin 1924, s. 134–145; A. Sinkoli, op. cit., s. 135–148.

propozycji zawarcia sojuszu, do jakich doszło pierwszy raz 18 II 1698 r. w trakcie powitalnej audiencji Ezechiela von Spanheima w Wersalu⁴¹. Niezrażony tym Ludwik XIV podjął kolejną próbę w tym względzie w lipcu tego roku, w trakcie spotkania, tym razem, przedstawiciela Francji w Brandenburgii-Prusach wicehrabiego des Alleurs Pierre Puchota z Hohenzollernem. Jednak te działania spotkały się z ostateczną odmową, która przybrała postać specjalnego memoriału Fryderyka III, datowanego na 17 VIII 1698 r.

Biorąc pod uwagę powyższe korelacje nie można dziwić się mizernym skutkom działań samego Spanheima jakie przedsięwziął on niemal od początku swojego pobytu w Paryżu. W celu realizacji elektorskich instrukcji z 14 XII 1697 r. oraz 11 I 1698 r. odbył on rozmowy z francuskim ministrem od spraw zagranicznych – Jean-Baptiste Colbert de Trocy oraz jego sekretarzem Simonem Arnauld de Pomponne. W wyniku tych negocjacji brandenburski wysłannik wskazał w swojej relacji dla elektora na powszechnie panujące przekonanie na dworze burbońskim o winie Gdańska. Jednak jako główny argument nie podnosiło się wcale faworyzowania przez miasto Augusta II bardziej niż księcia Contiego, lecz zwracano uwagę na sprawy prestiżowe. Chodziło więc o niepozdrowienie bandery francuskiej przez gdański statek oraz pełne „zniewag i nikkczemności” zachowanie władz Gdańska wobec urzędników króla francuskiego, w tym przede wszystkim ambasadora de Polignac. Dodatkowo na uczynioną przez brandenburskiego dyplomatę propozycję mediacji otrzymał on od wspomnianych urzędników odpowiedź, że jedyną drogą zakończenia całego sporu jest przysłanie przez władze miasta nad Motławą własnej delegacji, która winna dokonać „submisji” czyli ukorzenia się przed majestatem „Króla Słońce” oraz naprawienia wyrządzonej szkody, co można zrozumieć jako konieczność uiszczenia odpowiedniej kwoty pieniędzy. Taki sam sposób rozwiązania konfliktu padł również w trakcie rozmowy posła brandenburskiego z ambasadorem Danii we Francji: Henningem von Meyercron. Spanheim informował również Fryderyka III, że z takim stanowiskiem Wersalu odnośnie uregulowania spornej sprawy udać się ma do Kopenhagi poseł francuski Francois Buton Comte de Chamilly⁴².

Zanim jednak Rada otrzymała wspomniane wyżej wieści, na przełomie listopada i grudnia 1697 r. nad Motławę zaczęły dochodzić informacje z Paryża o utrzymującym się silnym oburzeniu Ludwika XIV na władze Gdańska. W relacjach Rubacha znajdujemy nawet informacje, o przekazach jakie przychodziły w tym czasie nad Motławę, a które nadmieniały, że król francuski miał odmawiać otwarcia skierowanego do niego listu Rady⁴³. W międzyczasie, jeszcze zanim otrzy-

⁴¹ V. Loewe, *Ein Diplomat...*, s. 139.

⁴² *Ezechiel von Spanheim do Fryderyka III*, [b. m. III 1698], APG 300,31/13, k. 283–284r.

⁴³ *A.B. Rubach do Fryderyka III*, Gdańsk 1/11 XII 1697, GStA PK, I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

mano wyżej wspomniane pismo elektora z 6 grudnia, po upewnieniu się co do losu statków, zdecydowano się na wysłanie z misją ich odzyskania na dwór kopenhaski radcę gdańskiego Joachima Hoppe. Chcąc jednak dodatkowo wzmocnić jego pozycję negocjacyjną w trakcie przetargów na dworze nastawionego profrancusko władcy duńskiego Chrystiana V postanowiono, że w drodze nad Sund odwiedzi on również w Berlinie elektora brandenburskiego. Wybór co do osoby był słuszny, uzdolniony profesor prawa na uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą Johann Hoppe, którego Rubach nazywał „poddanym elektorskim”⁴⁴, od początku swojej kariery w Gdańsku (od 1688 r. syndyk miejski) wykorzystywany był do pełnienia różnych misji ważnych dla miasta, np. w 1695 r. przebywał w Warszawie na dworze Jana III, broniąc interesów grodu nad Motławą. W dowód swoich zasług został w 1697 r. mianowany rajcą. Warto również wspomnieć, iż w czasach studenckich przebywał zarówno w Berlinie jak i Kopenhadze⁴⁵. Wyposażony został przez władze Gdańska w sporządzone 16 XII listy uwierzytelniające⁴⁶ oraz instrukcję. W tej ostatniej nakazano upraszać w trakcie audiencji u Fryderyka III o wstawiennictwo na dworze kopenhaskim w celu ułatwienia odzyskania okrętów wraz z ładunkiem. Oprócz tego prosić miał o pomoc elektora w mediacji na dworze w Wersalu w celu przywrócenia spokoju w handlu i żegludze. Władze miasta wносиły również o zwrócenie uwagi elektorowi, że ten ostatni punkt leżał także w jego dobrze pojętym interesie, szczególnie wobec niebezpiecznie brzmiących zapowiedzi strony francuskiej, powrotu w przyszłym roku na wody Bałtyku. Po odbytej audiencji miał Hoppe bezzwłocznie ruszyć w dalszą drogę i kontynuować swoją misję w Kopenhadze⁴⁷. Sam wyjazd nad Sprewę przeciągnął się do 26 XII. Ostatecznie w trakcie audiencji u elektora brandenburskiego, która odbyła się na początku stycznia, Hoppe przekazał wspomniane listy uwierzytelniające oraz przedstawił w dłuższym wywodzie stanowisko władz Gdańska wobec zaistniałych wypadków. W pisemnej odpowiedzi skierowanej nad Motławę Hohenzollern, podziękował za możliwość odbycia wyczerpującej rozmowy z gdańskim wysłannikiem oraz zapewnił, iż nie grozi miastu żadne nowe niebezpieczeństwo. Podkreślił przy tym, że będzie czynił wszystko, aby przeciwdziałać takiej możliwości⁴⁸. Mimo wspomnianej przez Ruba-

⁴⁴ A.B. Rubach do Fryderyka III, Gdańsk 18/28 XII 1697, GStA PK, I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁴⁵ *Katalog der Danziger Stadtbibliothek*, hrsg von A. Bertlin, O.Gunther, t. 1, cz. 1, Gdańsk 1892, s. 653; J. Zdenka, *Urządnicy miejscy Gdańska w latach 1342–1792 i 1807–1814, Biogramy*, t. 2, Gdańsk 2008, s. 145; L. Mokrzecki, *Joachim Hoppe (1656–1712)*, w: *Zasłużeni ludzie Pomorza Nadwiślańskiego XVII wieku, Szkice Biograficzne*, red. W. Andrusiak, Wrocław 1982, s. 104–108.

⁴⁶ *Rada do Fryderyka III*, Gdańsk 16 XII 1697, GStA PK, I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; APG 300,27/96, k. 161.

⁴⁷ *Instrukcja dla Joachima Hoppe*, Gdańsk 16 XII 1697, APG 300R/Kk 3, k. 82–84v; APG 300,31/13, k. 289–294; w Danii przebywał Hoppe do 18 VIII 1698 r.: *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648)*, (Hrsg.) L. Bittner, L. Groß, Bd. 1, Oldenburg Berlin, 1976, s. 119.

⁴⁸ *Fryderyk III do Rady*, Kolonia nad Sprewą 1/11 I 1698, GStA PK, I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

cha w jego relacji dla elektora, dużej radości jaką wywołać miała treść pisma wśród gdańszczan, trzeba wskazać na brak konkretów, w tym wyraźnego powtórzenia wspomnianych we wcześniejszym piśmie z 6 XII zapewnień o wsparciu działań Hoppego na dworze kopenhaskim, do którego udał się on po opuszczeniu Brandenburgii⁴⁹. Nie można się jednak temu dziwić, biorąc pod uwagę wspomniany stan relacji między Berlinem a Kopenhagą.

W tym czasie nad Motławą wyczekiwano na wieści od brandenburskiego posła w Wersalu Ezechiela von Spanheima. Tym bardziej, że na przełomie grudnia i stycznia dotarły informacje, o przygotowaniach w portach francuskich do misji 6 uzbrojonych galeonów, które miały zostać wysłane na Bałtyk⁵⁰. Kolejne takie wieści trafiały nad Zatokę Gdańską jeszcze w kwietniu. Władze miasta bardzo poważnie brały pod uwagę taką ewentualność czego efektem było pismo Rady do Fryderyka III z 5 IV 1698 r.⁵¹. Dodatkowo w ostatnich dniach stycznia z Paryża do miasta dotarł datowany na 17 I, list od, jak nazywał go Rubach, „pełnomocnika władz Gdańska we Francji” – Christopha Brosseau. Był on francuskim poddanym, wieloletnim reprezentantem Hanoweru we Francji, a w latach 1690–1717 również miast hanzeatyckich. Z tego przekazu, dowiedziały się władze Gdańska o wynikach jego negocjacji ze wspomnianym już sekretarzem stanu spraw zagranicznych Jeana Baptista Colberta Trocy. W liście nadmieniono o wysłaniu przez Ludwika XIV specjalnego pisma do króla duńskiego w sprawie aresztowanych gdańskich statków. Dodatkowo wskazano, że to do Chrystiana V miał od tego momentu zwracać się Gdańsk w sprawie mediacji⁵². Widać, że w porównaniu z wspomnianymi negocjacjami dyplomaty brandenburskiego, w przypadku kontaktów z pełnomocnikiem polskiego miasta strona francuska była bardziej oszczędna w słowach.

Przedstawiona wcześniej relacja z negocjacji jakie przeprowadził Ezechiel von Spanheim w Paryżu została przesłana nie tylko do Berlina, ale również za pośrednictwem Adama Bogislava Rubacha, do przedstawicieli magistratu gdańskiego.

⁴⁹ A.B. Rubach do Fryderyka III, Gdańsk 8/18 I 1698, GStA PK, I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; Najprawdopodobniej relacje Joachima Hoppe z misji w Berlinie oraz Kopenhadze znajdować się mogły w zespolo Akta miasta Gdańska, Relacja wysłanników gdańskich (Acta internuntiorum) 300,9, który zaginął bądź został zniszczony w trakcie ostatniej wojny: C. Biernat, *Archiwum Państwowe w Gdańsku, Przewodnik po zasobie do 1945 roku*, Warszawa 1992, s. 238; zachowały się tylko odpisy dwóch listów Rady do samego sekretarza Hoppe z 30 IV i 7 V 1698 r. w „Missivach”: 300,27/96, k. 205v–206 i 209–210v; jest to również jeden z powodów braku w dotychczasowej historiografii szczegółów co do negocjacji na dworze kopenhaskim, poza dość ogólnym przedstawieniem negocjacji w pracy Michała Komarzyńskiego, *Księcia Contiego...*, s. 159–161. Same negocjacje zakończyły się licytacją statków oraz ich ładunków jesienią 1699 r. Uzyskane środki przejęła strona francuska na poczet oczekiwanego odszkodowania od miasta.

⁵⁰ A.B. Rubach do Fryderyka III, Gdańsk 24 XII 1697/3 I 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁵¹ Rada do Fryderyka III, Gdańsk 26 III/5 IV 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; w odpowiedzi na pismo Rady elektor uspokajał władze miasta oraz zapewniał, że w ówczesnej sytuacji nie dojdzie do zapowiadanego rejsu francuskiej eskadry: *Fryderyk III do Rady*, Kolonia nad Sprewą 2/12 IV 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁵² A.B. Rubach do Fryderyka III, Gdańsk 19/29 I 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

W instrukcji Fryderyka III dla swojego dyplomaty w sprawie jej dostarczenia prosił on również o informacje, czy Rada zamierzała wysłać do Wersalu swoich deputowanych⁵³. Poseł elektorski, zgodnie z poleceniem przekazał w połowie marca wspomniane pisma osobiście do rąk burmistrza Gabriela Schumanna. Po zapoznaniu się z ich treścią, doznał on, jak wskazuje Rubach, konsternacji. Miał być wyraźnie zaskoczony francuskimi żądaniami dokonania osobistej submisji. Od razu urzędnik gdański wskazał, że taki akt możliwy jest jedynie za zezwoleniem króla polskiego, który dotychczas go nie wydał. Jednakże dziękował elektorowi za te informacje i za dotychczasowe wstawiennictwo na dworze wersalskim⁵⁴. Władze miasta w odpowiedzi dla elektora, datowanej na 28 III 1698 r., wyraziły duże zadowolenie z aktywności Spanheima. W dalszej jej części prosiły o kontynuację jego misji i wstawiennictwo we Francji. Sama reakcja burmistrza oraz treść pisma Rady wskazuje, iż dopiero z tego listu władze miasta dowiedziały się o szczegółach zarzutów kierowanych wobec Gdańska przez stronę francuską⁵⁵. W tym względzie trzeba wskazać na właściwe postępowanie dyplomacji gdańskiej, podejmującej działania na dworach zarówno Paryża, Kopenhagi, jak i Berlina, które przynosiły wymierne korzyści w postaci zarówno informacji jak i możliwości bardzo szybkiego reagowania i podejmowania koniecznych negocjacji (np. na dworze kopenhaskim przez przebywającego tam Joachima Hoppe). Co ciekawe w dalszej części odpowiedzi dla Fryderyka III Rada w sposób zdecydowany odmawiała uznania zarzutów strony francuskiej, dołączając w celu uzasadnienia swojego stanowiska również specjalny memoriał⁵⁶. Warto nadmienić, że w tamtym czasie nad Motławą (od 18 III do 10 IV 1698 r.) przebywał król August II, co nie mogło pozostać bez wpływu na stanowisko władz miejskich⁵⁷.

Z kolei elektor w swoim piśmie z 4 IV, zapewnił, że w dalszym ciągu będzie angażował się w sprawy Gdańska, a jego poseł w Paryżu będzie podejmować w tym celu stosowane działania⁵⁸. Jednocześnie tego samego dnia rozesłał stosowne instrukcje do Spanheima. Oprócz kopi pism Rady dołączył nakaz wysondowania czy dla dworu francuskiego wystarczającym będzie akt submisji w postaci stosownego

⁵³ *Fryderyka III do A.B. Rubacha*, Kolonia nad Sprewą 2/12 III 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁵⁴ *A.B. Rubach do Fryderyka III*, Gdańsk 12/22 III 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁵⁵ *Rada do Fryderyka III*, Gdańsk 28 III 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; APG 300,27/96, k. 194v–193; Co ciekawe te ustalenia stoją w sprzeczności z tezami Michała Komarzyńskiego, który powołując się na instrukcję dla posła francuskiego w Kopenhadze ze stycznia 1698 r., stwierdził, iż to właśnie w tamtym momencie miała się dowiedzieć Rada o stanowisku Francji: M. Komarzyński, *Księcia Contiego...*, s. 157–158.

⁵⁶ *Memorial*, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; APG 300,31/13, k. 273–275; APG 300R/Vv 25, s. 527–533.

⁵⁷ E. Cieślak, *Gdańsk wobec...*, s. 195–197 (tam dalsza bibliografia).

⁵⁸ *Fryderyk III do Rady*, Kolonia nad Sprewą 25 III/4 IV 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

pisma. Dodatkowo prosił o „penetrowanie” zamierzeń dworu w Wersalu w sprawie polskiej. Elektor przewidywał bowiem, że jeśli Paryż zrezygnuje z popierania roszczeń księcia Contiego do polskiej korony, łatwiej będzie doprowadzić do pojednania stron⁵⁹.

Takie jednoznaczne stanowisko Rady i koncyliacyjne samego elektora brandenburskiego wskazywało, iż cała sprawa nie zakończy się szybko i będzie trzeba podjąć żmudne negocjacje. Jednocześnie ówczesne ocieplenie relacji króla polskiego z Francją powodowało, że pojawiła się możliwość wykorzystania udającego się na dwór Ludwika XIV posła saskiego generała majora Karola Gustava von Jordana do negocjacji między Radą a królem francuskim⁶⁰. Zamiarom miasta wychodziły naprzeciw również ówczesne plany monarchów Polski i Brandenburski-Prus dotyczące odbycia wspólnego polowania w lasach Puszczy Piskiej, do którego doszło w czerwcu 1698 r.⁶¹. To z kolei stworzyło okazję do bardziej bezpośrednich rozmów oraz pozwalało na znaczne skrócenie drogi i czasu przesyłu korespondencji. Wobec takich planów, elektor Fryderyk III, o czym informację znajdujemy zarówno w instrukcji Rady dla wspomnianego już swojego posła w Kopenhadze, Joachima Hoppe, jak i korespondencji elektora Fryderyka III ze swoim posłem Rubachem, przedsięwziął podróż do Prus Książęcych i na przełomie kwietnia i maja przejechał *incognito* przez Sopot, Gdańsk i Sztutowo. Korzystając z tej możliwości przedstawiciele Rady w pierwszym ze wspomnianych miejscowości spotkali się z kurfirstem. W trakcie rozmów władze miasta odnosząc się do sprawy submisji, podkreśliły swoje dotychczasowe nieprzejednane stanowisko, odrzucające żądania francuskie⁶². Już miesiąc później Rada miała ponownie sposobność do podjęcia interesujących nas spraw. Za elektorem podążył bowiem poseł francuski, wspomniany już *des Alleurs*, który w drodze z Berlina do Królewca zatrzymał się 4 VI 1698 r. w grodzie nad Motławą. Został on bardzo serdecznie przyjęty przez Radę, która w osobie dwóch swoich przedstawicieli wyłożyła swoje stanowisko dotyczące kwestii *negotium gallicum* oraz upraszała o wstawiennictwo u jego króla. Ambasador, jak go tytułowano w źródłach, wychodząc naprzeciw oczekiwaniom

⁵⁹ *Fryderyka do E. Spanheim*, Kolonia nad Sprewą 2 III/4 IV 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁶⁰ *Rada do Joachima Hoppe*, Gdańsk 7 V 1698: APG 300,27/96, k. 210; M. Komarzyński, *Polska w...*, s. 134.

⁶¹ Podczas spotkania zawarto bardzo znaczący dla obydwu stron układ, szczegóły zob. – T. von Moerner, *Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700*, Berlin 1867, s. 638, 809–810; S. Jacobson, op. cit., s. 67–73.

⁶² Elektor *incognito* przejechał przez Sopot i Gdańsk kierując się na Sztutowo: *Rada do Joachima Hoppe*, Gdańsk 30 IV 1698, APG 300,27/96, k. 205v–206; *Fryderyk III do A.B. Rubacha*, Kolonia nad Sprewą 12/22 IV 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; *A.B. Rubach do Fryderyka III*, Gdańsk 6/16 i 9/19 IV 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; szczególowa relacja z trasy podróży elektora przez Prusy Królewskie: *A.B. Rubach do Fryderyka III*, Gdańsk 13/23 IV 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; *Recess Negotiation des Danziger Secretarii Johann George Schimmelpfennig am Churfürstl. Branden. Hofe zu Conigsberg wegen Beforderung des Königes von Frankreich Gnade gegenst diese Stadt nach der wegen der Contischen Affaire ergangenen Offensa*, [b.m. 1698], Biblioteka Gdańska PAN, rękop. Ms 971, s. 751.

przedstawiciele władz miast sporządził odpowiednio do życzeń Rady sformułowane pismo skierowane do Ludwika XIV (kopie przekazano do wiadomości władz Gdańska), do którego załączono również nadmieniony już memoriał, obrazujący stanowisko Rady względem czynionych im zarzutów. Poseł francuski, wskazał, iż skoro tylko uzyska odpowiedź da znać pisemnie o jej treści⁶³. Rada jednak, przykładając wielką wagę do tej sprawy, już dwa dni później, to jest 6 VI, podjęła decyzję o wysłaniu na dwór elektorski w Królewcu sekretarza miejskiego Johanna Geoga Schimmelpfenniga. W tym celu sporządzono dla niego listy uwierzytelniające⁶⁴. Oprócz tego otrzymał również specjalną instrukcję. Zarówno jej treść jak i szczegółowy opis przebiegu poselstwa, w tym licznych spotkań oraz treści wygłoszonych mów znajdują się w sporządzonym po jego powrocie sprawozdaniu, które przechowywane jest obecnie w Bibliotece Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk⁶⁵.

Upraszano go więc, aby podczas audiencji u elektora brandenburskiego podziękował za dotychczas okazaną pomoc zarówno jego samego jak i posła brandenburskiego we Francji. Prosić miał również o dalsze wstawiennictwo Hohenzollerna, w tym szczególnie u wspomnianego posła francuskiego des Alleurs. Prośby koncentrowały się oczywiście wokół sprawy odzyskania łaski Ludwika XIV oraz uwolnienia aresztowanych w Kopenhadze gdańskich statków. Nadmieniono również, o konieczności nawiązania przez sekretarza gdańskiego bliższych kontaktów z brandenburskimi ministrami. Wśród odnotowanych kwestii, na samym końcu znalazło się także zalecenie poruszenia na dworze królewieckim także sprawy monetarnej⁶⁶.

Sam Schimmelpfennig nie zwlekał z wyjazdem, do którego doszło już następnego dnia po wydaniu instrukcji, to znaczy 7 VI. Po dwóch dniach dotarł do Królewca, do którego w tym samym czasie powrócił także elektor Fryderyk III ze wspomnianego spotkania z królem polskim Augustem II. Dzień audiencji u władcy brandenburskiego wyznaczono mu na 11 VI. W międzyczasie zaczął on realizować punkt instrukcji odnoszący się do nawiązywania kontaktów z ważniejszymi

⁶³ *Recess...*, s. 747–748; *V. des Alleurs do Ludwika XIV*, [Gdańsk] 4 VI 1698, APG 300,31/13, s. 310–311.

⁶⁴ *Rada do Fryderyka III*, Gdańsk 6 VI 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; APG 300,27/96, k. 225v–226; Wydaje się, że decyzja co do osoby była ze wszech miar słuszna. Sam ród Schimmelpfennigów wywodził się z Prus Książęcych (C. Beckherra, *Die Stammtafel der Familie Schimmelpfennig*, *Altpreussische Monatsschrift*, Neue Folge, Nr 24, 1887, s. 263–281, 482–484), który podzielił się w drugiej połowie XVI w. na dwie gałęzie, z których jedna pozostała w Prusach Książęcych natomiast druga przeniosła się do Gdańska. Co ciekawe interesujący nas Johann Georg pochodził z tej pruskiej linii. Urodził się 30 VII 1655 r. w miejscowości Szaki (niem. Schaaken) na północny wschód od Królewca, nieopodal Zatoki Kurkońskiej. Był synem Georga (zm. 1666) i Dorothea von Laxdehnen (ur. 1635). Kształcił się w gimnazjum akademickim w Elblągu (1668) a następnie studiował w Królewcu (1672), Lipsku (1676) i Jenie (1678). Od 1686 r. sprawował funkcję sekretarza miejskiego w Gdańsku, zob. – A. Methner, *Die Danziger Stadtschreiber 1650–1700*, *Danziger familiengeschichtliche Beiträge*, H. 2, 1934, s. 34; D. Weichbrodt, op. cit., Bd. 4, Rosenberg 1992, s. 163 (tam dalsza literatura).

⁶⁵ *Recess...*, s. 747–258.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 748.

urzędnikami na dworze elektorskim, rozpoczynając od spotkania 10 VI z doświadczonym urzędnikiem w sprawach polskich i tajnym radcą kameralnym Joachimem Scultetusem. W wyznaczonym dniu audiencji już wczesnym rankiem o czwartej trzydzieści nominalnie najwyższy urzędnik brandenburski Johann Kasimir Kolbe von Wartenberg odebrał od sekretarza miejskiego listy uwierzytelniające. O godzinie ósmej uzyskał z kolei informacje, że samą audiencję wyznaczono na godzinę 11. Krótco przed tą porą przybył po niego do jego kwatery i zawiózł na zamek w elektorskiej karocy zaprzęgniętej w dwa konie tajny sekretarz Friedrich Hamrath. Na miejscu przywitał go i odpowiednio poinstruował słynny dworski mistrz ceremonii Johann von Besser. Następnie zaproszony został do elektorskich pokoi, gdzie wygłosił specjalne przemówienie do otoczonego liczną świtą elektora. Odpowiedzi udzielił sam Fryderyk III, który zapewnił, że „tak jak dotychczas będzie przykładał się do zachowania miasta w jego dobrobycie”. Jednakże zaraz potem nadmienił, żeby przedłożyć sprawę miasta obecnemu w Królewcu dyplomacie francuskiemu, oraz że „nie wątpi, że jego rekomendacje przynieść mogą dobry efekt”. Po skończonej audiencji sekretarz miejski powrócił do swojej kwatery, przekazując jednocześnie, że jeszcze tego samego dnia (o godzinie 16) u elektora przebywał wspomniany dyplomata francuski des Alleurs⁶⁷.

Schimmelpfennig kontynuując swoją misję nad Pregolą, odbył serię spotkań z ważniejszymi urzędnikami brandenbursko-pruskimi. Dzięki temu 12 VI dowiedział się od ministra Paula von Fuchs o treści najświeższych listów od Ezechiela von Spanheim, który informował, że obecnie nie był w stanie dokonać żadnych postępów w sprawach Gdańska. Polecał on jednocześnie, aby w tej sytuacji nawiązać kontakty z posłem francuskim w Królewcu oraz zintensyfikować działania na dworze duńskim⁶⁸. Niewiele wniosło do sprawy również spotkanie Gdańszczanina z pruskim radcą kameralnym Samuelem von Schmettau, podczas którego podnoszono kwestię żądanej przez Francję submisji⁶⁹.

Sekretarz gdański, nie zwlekał z podejmowaniem kolejnych zapisów z instrukcji i 14 VI spotkał się z reprezentantami Francji w osobach wspomnianego wielokrotnie des Alleurs oraz niejakim Tristanem, najprawdopodobniej radcą francuskiego poselstwa. Na wstępie podsumowano dotychczasowy stan rozmów oraz podkreślono odrzucenie przez stronę gdańską żądań przysłania do Wersalu deputacji w celu dokonania submisji. Reprezentant miasta podkreślał, że dokonanie tego spowodowałoby popadnięcie w niełaskę u Augusta II. Z kolei dyplomaci francuscy

⁶⁷ Ibidem, s. 749; Itinerar Friedrich III./I. von Brandenburg-Preußen (CD): I. Elsner, *Friedrich III./I. von Brandenburg-Preußen (1688–1713) und die Berliner Residenzlandschaft Studien zu einem frühneuzeitlichen Hof auf Reisen*, Berlin 2012.

⁶⁸ Resess..., s. 750.

⁶⁹ Ibidem, s. 751.

nadmienili o konieczności prowadzenia mediacji tylko za pośrednictwem elektora brandenburskiego, a więc w żadnym wypadku przez króla duńskiego. Na zakończenie spotkania gdański poseł podkreślił wielkie zaufanie jakie władze jego miasta pokładają w misji francuskiego dyplomaty i będą mu one bardzo wdzięczne jeśli przywróci relacje do dawnego normalnego, przyjacielskiego stanu⁷⁰.

Kolejne dni misji Schimmelpfenniga upłynęły na następnych spotkaniach z brandenbursko-pruskimi urzędnikami, przebywającym w tym czasie w Królewcu Rubachem, generałem marszałkiem polnym Hansem Albrechtem von Barfusem, radcą dworskim Heinrichem Rüdigerem Ilgenem, generalnym komisarzem wojennym Danielem Ludolfem von Danckelmannem oraz kolejny raz ze znanymi nam już Scultetusem oraz Fuchsem. Ich wynikiem było pozyskanie informacji o ponownym spotkaniu elektora z dyplomata francuskim, podczas którego (w obecności von Schmettau) podejmowano sprawę grodu nad Motławą. Co ciekawe kolejny raz (w trakcie spotkania z Ilgenem 20 VI) odradzano stronie gdańskiej szukania mediacji oraz kontynuowania negocjacji na dworze kopenhaskim, wskazując na króla szwedzkiego Karola XII, jako tego który miał utrzymywać lepsze relacje z Ludwikiem XIV⁷¹.

Schimmelpfennig, chcąc zintensyfikować swoje starania w realizacji zaleceń wynikających z instrukcji, 21 VI udał się do ówczesnej rezydencji Fryderyka III we Friedrichsbergu nieopodal Królewca. Tam odbył dłuższą rozmowę ze wspomnianym już pierwszym ministrem von Kolbe. Otrzymał on zapewnienie z ust brandenburskiego urzędnika, że elektor osobiście udzieli mu odpowiedzi w sprawach, z jakimi przybył oraz że władca interesuje się sprawami Gdańska, „tak jakby to było jego własne miasto, tym bardziej że i on ma interes” w przywróceniu zyskowych kontaktów handlowych oraz przez wzgląd „na miłość jaką mieszczaństwo tego miasta darzy Jego Elektorską Mość”. Dodatkowo w swoim raporcie napominał o kolejnym spotkaniu elektora z posłem des Alleurs. W jego trakcie Hohenzollern uzyskał wgląd w treść pisma Francuza do swojego władcy (kopia okazana została również von Kolbe), które utrzymane było w przyjaznym miastu tonie. Sam pierwszy minister zapewniał swojego rozmówcę, że zarówno sam elektor jak i sąsiednie państwa, nie mają interesu w osłabianiu potencjału komercyjnego miasta. W związku z terminem oczekiwanej odpowiedzi (około 12 dni jak wskazał sam des Alleurs) Schimmelpfennig rozmyślał już o powrocie nad Motławę⁷².

Wobec następnych dni spędzonych nad Pregołą, które upłynęły wysłannikowi Gdańska na kolejnych spotkaniach ze Scultetusem czy Fuchsem, a które nie przybliżyły go do żadnych konkretniejszych decyzji elektora, podjął decyzję o powrocie. W tym celu

⁷⁰ Ibidem, s. 752.

⁷¹ Ibidem, s. 752-754.

⁷² Ibidem, s. 754.

upraszał u Fuchsa (26 VI) o uzyskanie elektorskiej odpowiedzi na jego listy uwierzytelniające. 28 VI za pośrednictwem ministra von Kolbe uzyskał zapewnienie o szybkim wyznaczeniu pożegnalnej audiencji u elektora, który tego dnia powrócił do Królewca. Zanim ona nastąpiła sekretarz miejski zdążył pożegnać się z Fuchsem, Scultetusem i Hansem Albrechtem von Barfusem. Ostatnie spotkanie odbył ze wspomnianym już członkiem francuskiego poselstwa niejakim Tristianem. Królewski urzędnik zapewniał go, że stosowne pisma wysłane zostały nie tylko z Gdańska, ale również pod wpływem nalegań elektora oraz von Kolbe z Królewca. Do tego nadmienił, że elektorskie poparcie jakim cieszy się miasto, a więc władcy sąsiedniego kraju winno przynieść stosowne i wyczekiwane efekty. Dodatkowo podkreślał błąd w postępowaniu miasta, że szans na uzyskanie restytucji swoich statków poszukuje na dworze duńskim. Stwierdził, że „Dania będzie przez wzgląd na swoje interesy, działać w celu przeciągania spraw miasta tak długo jak się da, aby nie uczynić nic w sprawie gdańskich statków”. Zapewniał także, iż stosowną informację w sprawie odpowiedzi na pismo wysłane jeszcze znad Motławy, przekazane będzie do wiadomości władz Gdańska w trakcie planowanej ponownej wizyty w tym mieście w związku z powrotem do Berlina⁷³. Ostatnim aktem pobytu Johana Georga von Schimmelpfenniga nad Pregołą była pożegnalna audiencja u elektora. W jej trakcie wygłosił on mowę, w której podziękował Hohenzollernowi za dotychczasową pomoc w tych trudnych dla miasta czasach oraz wyraził nadzieję, że w dalszym ciągu będzie ono mogło na nią liczyć⁷⁴. Jednocześnie otrzymał on również elektorską odpowiedź na listy uwierzytelniające gdańskiego sekretarza. W niej to dziękowano za wizytę gdańskiego sekretarza, oraz zapewniano w przychylnym tonie o gotowości dalszego zaangażowania w sprawy miasta⁷⁵.

W trakcie swojego pobytu nad Pregołą, oprócz głównych tematów negocjacji związanych z losem gdańskich statków oraz przywróceniem relacji handlowych z Francją, podejmowano również inne sprawy sporne, jakie egzystowały w relacjach między Brandenburgią-Prusami a Gdańskiem. W trakcie spotkania 12 VI z generałem marszałkiem polnym von Barfusem, podniesiono sprawy monetarne. Jak pokrótce tłumaczył je w swojej relacji sekretarz gdański, odnosiły się one do prośby strony elektorskiej o wprowadzenie zakazu wydawania przez mennicę gdańską słabszych monet (m.in. szóstaków) oraz powrotu do stanu z okresu panowania króla Jana Kazimierza. Kwestia ta była na tyle ważna, że w tym samym czasie do Gdańska wysłany został radca Thomas Burhard⁷⁶. Poruszenie tej kwestii

⁷³ Ibidem, s. 757; poseł francuski wicehrabia des Alleurs wyjechał z Królewca 7 VII 1698 r.

⁷⁴ Ibidem, s. 758.

⁷⁵ *Fryderyk III do Rady*, Friedrichsberg 13/23 VI 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; APG 300,53/820, s. 9–10.

⁷⁶ *Recess...*, s. 750; *Rada do Fryderyka III*, Gdańsk 13 VI 1698, APG 300,27/96, k. 227; Ówczesna wizyta Burhardta w Gdańsku była jedną z wielu prób ustabilizowania stosunków monetarnych na terenie Prus Książęcych oraz Prus Królewskich. Odnośnie wcześniejszych starań samego Burhardta patrz: Biblioteka Gdańska PAN, rękop. Ms 945.

właśnie wtedy wiązać można z przeprowadzoną w tym samym roku w państwie brandenbursko-pruskim reformą monetarną (*Reduktion Zweidrittelstücke*)⁷⁷.

Oprócz spraw monetarnych strona brandenburska zwróciła się również do przedstawiciela Gdańska w sprawie funkcjonowania gdańskiego urzędu pocztowego. Kwestia dotyczyła narosłych długów wobec strony brandenburskiej za przesyłanie poczty przez swoje terytorium i ciągnęła się praktycznie od lat 60. W tym względzie odpowiedź i wszelkie dalsze negocjacje miał prowadzić, nowy generalny poczmistrz – Hätscher⁷⁸.

Chcąc podsumować prawie miesięczną wizytę gdańskiego posła, można jedynie powiedzieć, iż uzyskał on zapewnienia zarówno od samego elektora jak i innych brandenburskich wyższych urzędników o ich gotowości do działania na rzecz grodu nad Motławą. Miało to przełożenie na kontynuację działań brandenburskiego poselstwa w Paryżu w osobie Ezechiela von Spanheima na rzecz spraw gdańskich. Jednocześnie bardzo niepokojące musiały być informacje o negatywnym podejściu zarówno elektora jak i wysłannika francuskiego co do roli króla duńskiego Christiana V. Niestety dla Gdańska, ocena postawy dworu kopenhaskiego w tamtym momencie potwierdziła się. Gdańskie starania czynione za pośrednictwem zarówno wspomnianego już specjalnego wysłannika Joachima Hoppe, jak i przebywającego nad Sundem polskiego negocjatora układów sasko-duńskich Franciszka Gałęckiego natrafiły na znaczny opór⁷⁹. Nie oznaczało to jednak, że strona Gdańska pogodziła się z takim stanem negocjacji i zrezygnowała ze starań na dworze kopenhaskim. Antycypując wydarzenia trzeba wspomnieć, że już pod koniec 1698 r., korzystając z kolejnej misji Franciszka Gałęckiego nad Sund podejmowała działania ukierunkowane na dokonanie postępu w sprawie swoich statków⁸⁰. Dodatkowo w tym czasie ponownie doszło do zintensyfikowania wymiany korespondencji między Radą a królem Christianem IV⁸¹. Trzeba również wskazać, że dwór kopenhaski i królewiecki nie były jedynymi miejscami aktywności Rady. Latem 1698 r., korzystając ze wspomnianego już ocieplenia relacji między Augustem II z Ludwikiem XIV dzięki misji królewskiego posła Jordana w Paryżu, władze

⁷⁷ M. Lilienthal, *Preußische Merckwürdigkeiten, Das ist, Nachlese, Einiger zur Burgerlichen Kirchen und Gelehrten Geschichte von Preußen gehörigen Nachrichten, zur Fortsetzung des Erleuterten Preußens und der Actorum Borussicorum*, Königsberg 1741, s. 244–245.

⁷⁸ *Recess...*, s. 751.

⁷⁹ M. Komaszyński, *Księcia Contiego...*, s. 160.

⁸⁰ *Ad secretar in Aula*, Gdańsk 28 XI 1698, APG 300,27/96, k. 296v; *Rada do Lorenza Geretha*, Gdańsk 11 XII 1698, APG 300,27/96, k. 300; *Ad Secreti in Aula*, Gdańsk 19 XII 1698, APG 300,27/96, k. 302v; P. Smolarek, *Franciszek Zygmunt Gałęcki*, PSB, t. 7, 1948–1957, s. 242.

⁸¹ *Rada do Chrystiana V*, Gdańsk 30 XII, APG 300,27/96, k. 307–309; Ostatecznie pertraktacje przeciągnęły się aż do jesieni 1699 r., i zakończyły się licytacją gdańskich statków i ich towarów. Uzyskane środki ze sprzedaży zostały przejęte przez Wersal na poczet ich własnych żądań wobec władz grodu nad Motławą: M. Komaszyński, *Księcia Contiego...*, s. 160–161.

Gdańska podjęły także działania za jego pomocą. Jednak, na tym polu spotkało Radę duże rozczarowanie, on to bowiem, działając oczywiście zgodnie z intencjami króla polskiego, skłaniał się w stronę akceptacji żądań francuskich odnośnie misji⁸². W tym względzie władze Gdańska na pewno z radością witały zapewnienia elektora brandenburskiego o gotowości kontynuowania oferty pośrednictwa między Francją a Gdańskiem i wykorzystanie do tego celu brandenburskiego posła w Paryżu Ezechiela von Spanheima.

Wynikiem misji Schimmelpfenniga było również nawiązanie bezpośrednich relacji z Francją za pośrednictwem przedstawiciela tego kraju w Brandenburgii-Prusach wicehrabiego des Alleursa. W celu zintensyfikowania stosunków z dyplomatą francuskim skorzystano również z jego pobytu w Gdańsku w dniach 8–10 VII w trakcie drogi powrotnej z Królewca do Berlina. Z przekazów brandenburskiego posła Rubacha, który na początku lipca powrócił na swoją stałą placówkę, dowiadujemy się, że Rada podjęła próbę wykupienia się w łaski francuskiego posła. Chciała bowiem, 9 VII, w czasie wizyty u niego dwóch czołowych rajców gdańskich, wręczyć „zwyczajowy prezent z około 20 beczek wina”. Des Alleurs jednak, podobnie jak w trakcie swojej poprzedniej wizyty, odmówił przyjęcia tak dużego daru⁸³.

Władze Gdańska uzyskały w sierpniu oraz wrześniu pełną jasność co do stanowiska Ludwika XIV. Z korespondencji jaka przysłała w drugiej połowie sierpnia nad Motławę z Berlina, od posła francuskiego des Alleursa wynikało wyraźnie, że zarówno książę Conti jak i były przedstawiciel Francji w Polsce Polignac, nie ustają w działaniach oczerniających władze Gdańska. To z kolei, w przekonaniu władz miasta znad Motławy, utwierdzało francuskie żądania przysłania deputacji⁸⁴. Na opór natrafiły również negocjacje prowadzone na dworze kopenhaskim przez Joachima Hoppe, który nie mogąc nic uzyskać, opuścił stolicę Danii i udał się w drugiej połowie sierpnia w drogę powrotną. Tym razem, podobnie jak w trakcie podróży nad Sund odwiedził po drodze również Berlin, gdzie złożył wizytę elektorowi brandenburskiemu⁸⁵. W tej sytuacji władze Gdańska, pokładając nadzieje w elektorze brandenburskim zwróciły się 22 VII do Rubacha z pytaniem czy posiada on jakiegokolwiek wieści od Ezechiela von Spanheima. Brandenburski rezydent oczywiście odpowiedział przecząco⁸⁶. W odpowiedzi na tą informację, elektor Fryderyk III nakazał swojemu przedstawicielowi nad Motławę przekazać burmistrzowi miasta, co znaczące, ustnie, że mimo dotychczasowych przedsięwzięć, zarówno Spanheima, jak i poprzez bezpośrednie kontakty z francuskimi ministrami, okazują

⁸² M. Komarzyński, *Polska w polityce...*, s. 134; idem, *Książę Contiego...*, s. 162.

⁸³ A.B. Rubach do Fryderyka III, Gdańsk 1/11 VII 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁸⁴ V. des Alleurs do Rady, Berlin 18 VIII 1698, APG 300,31/13, s. 303; A.B. Rubach do Fryderyka III, Gdańsk 13/23 VIII 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁸⁵ A.B. Rubach do Fryderyka III, Gdańsk 13/23 VIII 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁸⁶ Ibidem.

się one nieskuteczne. Dodatkowo kazał nadmienić, że w ówczesnej sytuacji elektor nie widzi szans na pogodzenie miasta z królem Francji oraz sfinalizowania kwestii uwolnienia gdańskich statków. Powodem takiej sytuacji była odmowa wysłania przez władze Gdańska poselstwa do Paryża. Wobec tego, kurfirst uważał wszelkie dalsze działania w tym względzie ze swojej strony za zbyt kosztowne⁸⁷. Tym aktem elektor rozpoczął proces wygaszania swojej aktywności w kwestii przywrócenia relacji między Gdańskiem a dworem francuskim. W piśmie władz Gdańska, będącym odpowiedzią na wieści od Rubacha, przekazały one swoje nieprzejednane stanowisko w sprawie odmowy wysłania osobistej deputacji do Paryża, przedkładając szereg powodów, które wyłożyły już wcześniej w specjalnym memoriale z marca tego roku. Jednocześnie poprosiły elektora o kontynuowanie misji jego posła w Paryżu, w celu wyjaśnienia tam stanowiska Gdańska⁸⁸. W ówczesnych realiach cała sprawa losu gdańskich statków przetrzymywanych w Kopenhadze oraz przywrócenia kontaktów handlowych między Gdańskiem a Francją rozbiła się o nieprzejednane stanowisko władz miasta w kwestii odmowy wysłania deputacji do Paryża i dokonania aktu submisji. W tym względzie odpowiedź władz Gdańska, spotkała się, delikatnie mówiąc, z negatywną reakcją elektora. W swoim piśmie, datowanym na 10 IX, a więc zaledwie 7 dni po sporządzeniu pisma Rady, wskazał on, że widzi, iż władzom miasta chodziło obecnie tylko o możliwość dalszego wykorzystywania brandenburskiego przedstawicielstwa w Paryżu, w celu prezentacji swoich spraw. Odnosząc się do tej prośby oraz ówczesnej sytuacji i nieprzejednanego stanowiska miasta, elektor wyraził swoje duże wątpliwości co do sensu podejmowania dalszych starań przez Ezechiela von Spanheima w Paryżu. W zamian proponował władzom Gdańska, zwrócenie się ze swoją sprawą do licznych przedstawicieli innych państw europejskich jak Anglia, Szwecja czy Zjednoczone Prowincje Stanów Generalnych, których posłowie przebywali również na dworze Ludwika XIV. Oczywiście do tej listy państw dodał także, przedstawiciela króla polskiego⁸⁹. Kopie listu Rady, swoją odpowiedź na pismo oraz instrukcje z tym związane wysłał elektor (datowane również na 10 IX) do swojego posła we Francji von Spanheima. W nich to nadmienił, iż mimo wielokrotnych swoich starań w sprawach Gdańska musiał odmówić prośbie Rady. Pomimo tego, prosił jednak swojego przedstawiciela na dworze Ludwika XIV, aby podjął jeszcze jedną próbę wysondowania możliwości zamienienia żądanej submisji dokonanej przez deputację, na specjalne „submisjalne pismo”. Oprócz tego jednak zwracał uwagę Spanheima, że wobec przebywania we Francji

⁸⁷ *Fryderyk III do A. B. Rubacha*, Kolonia nad Sprewą 20/30 VIII 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁸⁸ *Rada do Fryderyka III*, Gdańsk 3 IX 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.]; APG 300,27/96, k. 259v–261v; APG 300,31/13 k. 322–323.

⁸⁹ *Fryderyk III do Rady*, Kolonia nad Sprewą 31 VIII/10 IX 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

posła króla polskiego, to do niego właśnie winna zwrócić się Rada, ewentualnie do jednego z licznych przedstawicieli państw europejskich⁹⁰. Znaczący był również fakt wyjazdu w sprawach osobistych, oczywiście za zezwoleniem elektora, Adama Bogislava Rubacha z Gdańska w pierwszej połowie sierpnia⁹¹.

Owe decyzje oznaczały znaczny spadek zaangażowania elektorskiej służby dyplomatycznej w sprawy gdańskie. Jednak ostateczna rezygnacja z popierania interesów miasta przeciągnęła się do października 1698 r. Naprzeciw elektorskim planom wyszły informacje jakie napłynęły do Berlina z Paryża. Pełną informację w tej sprawie uzyskujemy z analizy dwóch instrukcji dla Rubacha z 11 i 18 X oraz załączonej kopii listu von Spanheima z Paryża (z 8 X). Elektor wskazał w tej pierwszej, że przebywający na dworze paryskim poseł króla polskiego, wspomniany von Jordan, który również miał reprezentować interesy miasta optował zdecydowanie za pomysłem wysłania przez Gdańsk osobnego poselstwa do Francji. Wobec tego Hohenzollern zakazał swojemu przedstawicielowi kontynuowania dotychczasowych działań. Dodatkowo nakazał Rubachowi spotkać się z Joachimem Hoppe albo z innym przedstawicielem Rady, aby przekazać najnowsze wieści z Francji. Miało to w zamierzeniu elektora spowodować, zaaktywizowanie kontaktów Gdańska z królem i szlachtą i uwolnić go od dalszego popierania interesów grodu nad Motławą⁹². Odpowiedź Rubacha z opisem reakcji Rady się nie zachowała. Wiemy jednak, że sam dyplomata przewidywał dużą konsternację władz miasta⁹³. Jednocześnie był to bardzo specyficzny moment w relacjach między Polską a Brandenburgią-Prusami, bowiem w nocy z 12 na 13 X wojska brandenburskie podjęły nieudaną próbę opanowania Elbląga, realizując swoje roszczenia wynikające ze wspomnianych układów welawsko-bydgoskich z 1657. Chcąc wykorzystać dodatkowo powstałe w Gdańsku poczucie zagrożenia oraz fakt wspomnianej dwulicowej postawy Augusta II wobec Gdańska i jego starań w Paryżu, elektor w drugiej ze wspomnianych relacji, obok przekazania kopii pisma von Spanheima z Paryża, w której ponownie wskazywano na nikłe zainteresowanie polskiego władcy sprawami grodu nad Motławą, nakazał Rubachowi próbę przekonania władz Gdańska, iż w obecnej sytuacji tylko on może uczynić cokolwiek w ich interesie we Francji⁹⁴. Brandenburski rezydent nie zwlekał z wykonaniem tego polecenia i 21 X, przedstawił swoją argumentację stronie gdańskiej. Jak sam pisał w swoje relacji, dał władzom Gdańska do zrozu-

⁹⁰ *Fryderyk III do E. von Spanheim*, Kolonia nad Sprewą 31 VIII/10 IX 1698, APG 300,31/13, s. 324–325.

⁹¹ *Fryderyk III do A.B. Rubacha*, Kolonia nad Szprewą 27 VIII/6 IX 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁹² *Fryderyk III do A.B. Rubacha*, Kolonia nad Sprewą 1/11 X 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁹³ *A.B. Rubach do Fryderyka III*, Gdańsk 5/15 X 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁹⁴ *Fryderyk III do A.B. Rubacha*, Kolonia nad Sprewą 8/18 X 1698, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

mienia, że elektor oczekuje od nich bierności sprawie Elbląga wskazując dodatkowo, że mając świadomość w jakim stanie znajdują się ich relacje z Francją, Danią oraz polskim królem, nie powinny jeszcze swoimi ewentualnymi czynami, „czynić sobie nieuchronnie z elektora kolejnego wroga”. Jak stwierdził również w tym piśmie zdecydowanie Rubach, „władze Gdańska, nie będą tego czynić”, ponieważ miały świadomość „dalszej asysty elektora w kwestii negocjacji z Francją”⁹⁵. Była to więc ewidentna próba zaszachowania władz miasta mająca na celu zapewnienia sobie jego neutralności wobec, tzw. „kwestii elbląskiej”. Sprawa ta nie doczekała się dotychczas szczegółowej analizy w historiografii. W każdym razie, faktem jest, że władze miasta nie podjęły się energiczniejszego zaangażowania w sprawę pomocy dla Elbląga⁹⁶. Wspomniany zakaz poruszenia spraw Gdańska przez Spanheima oraz brak wszelkich dalszych wątków w korespondencji miasta z elektorem czy w relacjach Rubacha z Gdańska pozwala skonstatować, że był to ostateczny koniec zaangażowania się Brandenburgii-Prus w pomoc dla tego miasta. Trzeba przyznać, że władze Gdańska nawet jeśli miałyby faktycznie popaść w konsternację, jak przypuszczał Rubach, to bardzo szybko się z niej otrząsnęły i kontynuowały w dalszym ciągu swoje działania ukierunkowane na odzyskanie przetrzymywanych statków.

Odnosząc się do postawy Gdańska, trzeba przyznać, że Rada miała świadomość możliwości takiego rozwoju wypadków w kwestii mediacji, a konkretniej mówiąc stanowiska elektora brandenburskiego. Dlatego przez cały czas toczących się negocjacji nie pozostawała bierna i szukała również wsparcia na innych dworach europejskich, w tym Szwecji, Anglii i Stanów Generalnych⁹⁷. W tym względzie kontakty z Brandenburgią-Prusami były jednym z najważniejszych, ale nie jedynymi za pomocą których Gdańsk próbował realizować swoje cele. Był to więc typowy przykład prowadzenia pragmatycznej polityki wielowektorowej. Trzeba przyznać, że świadczy to o bardzo dojrzałym podejściu członków Rady do sposobów prowadzenia polityki. Dodatkowo na nieprzejednane stanowisko Gdańska, wpływ mogła mieć również ówczesna sytuacja gospodarcza, związana z panującymi na południowym wybrzeżu Bałtyku niedoborami zboża co ostatecznie zmusiło Radę, idąc za przykładem elektora brandenburskiego, który ogłosił zakaz wywozu zboża z terenów Pomorza i Prus Książęcych, do wprowadzenia podobnej instrukcji dla podległego sobie terytorium⁹⁸. Do tego dodać należy, podnoszony już przez Michała Komaszynskiego argument, że pomimo znacznego udziału handlu z Fran-

⁹⁵ A.B. Rubach do Fryderyka III, Gdańsk 19/29 X 1698, GStA PK, GStA PK I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703), [b.p.].

⁹⁶ S. Jacobsohn, op. cit., s. 82, 84–85.

⁹⁷ Korespondencja wychodząca Rady, APG 300,27/96.

⁹⁸ Rada do Elbląga, Gdańsk 10 X 1698, ibidem, k. 265v–266; *Ad Secret: in Aula*, Gdańsk 10 X 1698, ibidem, k. 266v–267; C. Biernat, *Hamowanie wywozu zboża z portu gdańskiego w XVII wieku i w pierwszej połowie XVIII wieku*, Rocznik Gdański, t. 37, 1977, s. 75–76.

cją, decydującą rolę w zyskach miasta odgrywały jednak kontakty gospodarcze z Anglią i Stanami Generalnymi⁹⁹. Biorąc to wszystko po uwagę władze miasta wykazały się daleko idącą wstrzemięźliwością i konsekwencją w swoich działaniach politycznych. Mimo, iż ostatecznie zmuszone zostały do dokonania osobistego aktu submisji (7 XII 1700 r.¹⁰⁰) oraz „satisfakcji” w 1712 r., to odbyło się to już w innej sytuacji politycznej oraz przy znacznym utemperowaniu francuskich żądań.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin–Dahlem

Residenten Rubach Relationen aus Danzig, I HA Rep 7 Preußen Nr. 59 (1696–1703)

Ministerialinstructionen an Hoverbeck nach Warschau, vol. II, I HA Rep.9(Polen) Nr.27t Fasz 2 Bd.2

Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG)

- Literae Senatus Civ. Gedanensis de Anno 1697..., Akta m. Gdańska, Missiva, 300,27/96
- Luźne pisma, koncepty, instrukcje, 300,29/265
- Anglicana – Gallica – Hollandica..., 300,31/13
- Marchia Brandenburska – Królestwo Pruskie, 300,53/820
- Excerpta ex Recessibus Ordinum (1697–1701)..., 300R/Kk 3
- Varia XVII – XVIII w., 300R/Vv 25

Biblioteka Gdańska PAN

- rękop. Ms 971

Publikacje źródłowe

Danmark-Norges Traktater 1523–1750 med dertil hørende aktstykker, Bd. 9, 1690–1693, udgivne af L. Laursen, København 1933.

Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700, hsg. T. von Moerner, Berlin 1867.

Die politischen Testamente der Hohenzollern, bearb. R. Dietrich, Köln 1986.

de Mongrillon M., *Pamiętnik sekretarza ambasady francuskiej w Polsce pod koniec panowania Jana III oraz w okresie bezkrólewia i wolnej elekcji po jego zgonie (1694–1698)*, wyd. Łucja Częścik, Wrocław 1982

Opracowania

Beckherrn Carl, *Die Stammtafel der Familie Schimmelpfennig*, Altpreussische Monatsschrift, Neue Folge, Nr 24, 1887.

Biernat Czesław, *Hamowanie wywozu zboża z portu gdańskiego w XVII wieku i w pierwszej połowie XVIII wieku*, Rocznik Gdański, t. 37, 1977.

- *Archiwum Państwowe w Gdańsku, Przewodnik po zasobie do 1945 roku*, Warszawa 1992.

Cieślak Edmund, E. Cieślak, *Gdańsk wobec podwójnej elekcji*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 3, cz. 1, Gdańsk 1993.

Elsner Ines, *Friedrich III./I. von Brandenburg-Preußen (1688–1713) und die Berliner Residenzlandschaft Studien zu einem frühneuzeitlichen Hof auf Reisen*, Berlin 2012

Hübner Hans, *Das Schiffstagebuch der Flotte des Prinzen Conti auf seiner Reise nach Danzig in Jahre 1697*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins“, Bd. 27, 1928, H. 3.

- *Die polnische Thronkandidatur des Prinzen Conti und die Stellung der Stadt Danzig im polnischen Thronfolgestreit 1697*, „Altpreussische Forschungen“, nr 1, 1929.

Jacobsohn Sergiej, *Der Streit um Elbing in den Jahren 1698/99*, „Elbinger Jahrbuch“, 7, 1928.

Friedrich Karin, *Inne Prusy, Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772)*, Poznań 2005.

⁹⁹ M. Komasyński, *Księcia Contiego...*, s. 202.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 180–182.

- Gause Fritz, *Die Geschichte der Stadt Königsberg*, Bd. 1, Köln 1965.
- Groth Andrzej, *Rozwój floty i żeglugi gdańskiej w latach 1660–1700*, Gdańsk 1974.
- Hartmann Stefan, *Die Beziehungen Preußens zu Dänemark 1688–1789*, Köln 1983.
- Katalog der Danziger Stadtbibliothek*, hrsg von August Berlin, Otto Gunther, Bd. 1, T. 1, Gdańsk 1892.
- Komaszyński Michał, *Akcja eskadry francuskiej admirała Barta przeciw żaglowcom gdańskim w 1697 roku*, w: *Studia gdańsko-pomorskie*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1964.
- *Polska w Polityce gospodarczej Wersalu (1661–1715)*, Wrocław 1968,
  - *Księcia Contiego niefortunna wyprawa po koronę Sobieskiego*, Warszawa 1971.
- Komaszyński Michał, *Jan III Sobieski a Bałtyk*, Gdańsk 1983.
- Kamiński Andrzej, *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002.
- Lilienthal Michael, *Preußische Merckwürdigkeiten, Das ist, Nachlese, Einiger zur Burgerlichen Kirchen und Gelehrten Geschichte von Preußen gehörigen Nachrichten, zur Fortsetzung des Erleuterten Preußens und der Actorum Borussicorum*, Königsberg 1741.
- Loewe Victor, *Französische Rheinbundidee und brandenburgische Politik im Jahre 1698*, Historische Vierteljahrsschrift 20, 1920/21.
- *Ein Diplomat und Gelehrter Ezechiel Spanheim (1629–1710)*, Berlin 1924.
- Methner Arthur, *Die Danziger Stadtschreiber 1650–1700*, Danziger familiengeschichtliche Beiträge, H. 2, 1934.
- Mokrzecki Lech, *Joachim Hoppe (1656–1712)*, w: *Zasłużeni ludzie Pomorza Nadwiślańskiego XVII wieku, Szkice Biograficzne*, red. W. Andrusiak, Wrocław 1982.
- Murek Eduard, *Geschichte der Französischen Kolonie in Brandenburg-Preußen, unter besonderer Berücksichtigung der Berliner Gemeinde*, Berlin 1885.
- Penners-Elwart Hedwig, *Die Danziger Bürgerschaft nach Herkunft und Beruf 1536–1709*, Marburg/Lahn 1954.
- Piawski Kazimierz, *Polityka bałtycka Jana III w latach 1675–1679*, Cieszyn 1932.
- Rachel Hugo, *Handels- Zoll- und Akzisepolitik Brandenburg-Preussens bis 1713*, Bd. 1, Berlin 1911.
- Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648)*, (Hrsg.) L. Bittner, Lothar Groß, Bd. I, Oldenburg Berlin, 1976.
- Schottmüller K., *Verzeichnis der bei Stadt Danzig einst beglaubigten ständigen Geschäftsträger auswärtiger Mächte*, Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins, Jhrg. 14, 1915, Nr. 4.
- Sinkoli Anna, *Frankreich, das Reich und die Reichsstände 1697–1702*, Frankfurt am Main 1995.
- Smolarek Przemysław, *Franciszek Zygmunt Galecki*, PSB t. 7, 1948–1957
- Szymanski H., *Brandenburg-Preussen zur See 1605–1815. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der deutschen Marine*, Leipzig 1939.
- Trzoska Jerzy, *Odszkodowanie Gdańska dla Francji w związku ze sprawą księcia Contiego*, „Zapiski Historyczne”, nr 45, 1980, 4.
- *Europejskie uwarunkowania rozwoju miasta*, [w:] *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, T. 3, cz. 1, Gdańsk 1993.
- Weichbrodt Dorothea, *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namenstafeln vom 14.–18. Jahrhundert*, Bd. 2, Rosenberg 1992.
- Zdrenka Joachim, *Urządnicy miejscy Gdańska w latach 1342–1792 i 1807–1814*, Biogramy, t. 2, Gdańsk 2008.

MISCELLANEA

Jan Chłosta

Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie;
janchlosta@wp.pl • <https://orcid.org/0000-0001-7099-3421>

Deportacje mieszkańców dawnego powiatu olsztyńskiego w 1945 r. do pracy w ZSRR

Deportations of the inhabitants of the former Olsztyn district in 1945 to work in the USSR

Deportationen der Einwohner des ehemaligen Kreises Allenstein im Jahr 1945 zur Arbeit in der UdSSR

Słowa kluczowe: deportacje do ZSRR, Warmia, wspomnienia, 1945r, praca przymusowa

Keywords: deportations to the USSR, Warmia, memoirs, 1945, forced labour

Schlüsselwörter: Deportationen in die UdSSR, Ermland, Erinnerungen, 1945, Zwangsarbeit

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia obszerną listę zaginionych mieszkańców z powiatu olsztyńskiego, deportowanych w 1945r. w ciężkich warunkach do katorżniczej pracy w ZSRR. Listę sporządził urodzony w 1943 r. w Jarotach, dzisiejszej dzielnicy Olsztyna, Klaus Josef Schwittay, na podstawie informacji pozyskanych z Niemieckiego Czerwonego Krzyża w Monachium. Autor uzupełnił listę szczegółami co do dalszego losu wspomnianych osób po aresztowaniu przez wojska sowieckie. Pozyskane informacje zostały opracowane, usystematyzowane i uaktualnione m.in. o obecne nazwy miejscowości oraz poprzedzone rozbudowanym wstępem. Artykuł nawiązuje do publikacji autora z 2004 roku z „Rocznika Mazurskiego” o tej samej tematyce znacznie go poszerzając.

ABSTRACT

The article presents an extensive list of the missing residents of the Olsztyn district who were deported in 1945 to hard labour in the USSR. The list was compiled by Klaus Josef Schwittay,

born in 1943 in Jaroty, today's Olsztyn district, on the basis of information obtained from the German Red Cross in Munich. The author supplemented the list with details on the further fate of the mentioned people after their arrest by the Soviet army. The acquired information was compiled, systematized and updated with, among other things, the present names of towns and cities and preceded by an extended introduction. The article refers to the author's 2004 publication from "Rocznik Mazurski" on the same subject, extending it considerably.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel enthält eine umfangreiche Liste der vermissten Einwohner des Kreises Allenstein, die 1945 unter schweren Bedingungen zur Zwangsarbeit in die UdSSR deportiert wurden. Die Liste wurde von Klaus Josef Schwittay, geboren 1943 in Jaroty, dem heutigen Landkreis Allenstein, auf der Grundlage von Informationen des Deutschen Roten Kreuzes in München erstellt. Der Autor ergänzte die Liste mit Angaben über das weitere Schicksal der genannten Personen nach ihrer Verhaftung durch die sowjetische Armee. Die Informationen wurden zusammengestellt, systematisiert und aktualisiert, u.a. mit den aktuellen Ortsnamen, und mit einer ausführlichen Einleitung versehen. Der Artikel bezieht sich auf die 2004 in „Rocznik Mazurski“ erschienene Publikation des Autors zum gleichen Thema und erweitert diese erheblich.

Nie pierwszy raz piszę o deportacjach mieszkańców południowej Warmii w czterech miesiącach po zakończeniu działań wojennych, do pracy w głąb ZSRR. Po opublikowaniu artykułu w 2004 r. w „Roczniku Mazurskim”¹ na ten temat, otrzymałem obszerną listę zaginionych mieszkańców z powiatu olsztyńskiego, sporządzoną przez urodzonego w 1943 r. w Jarotach (dzisiejszej dzielnicy Olsztyna), Klause Josefa Schwittaya, sporządzoną na podstawie pozyskanych informacji z Niemieckiego Czerwonego Krzyża w Monachium. Uzupełnił ją szczegółami co do ich dalszego losu po aresztowaniu przez wojska sowieckie. Sam K.J. Schwittay z matką opuścił rodzinne strony w marcu 1957 r. i zamieszkał w Meinerzhagen. Był tam tokarzem. Po uzupełnieniu wykształcenia technicznego został kierownikiem zakładu, potem pełnomocnikiem fabryki. Poza pracą zawodową gromadził pamiątki po swojej utraconej Warmii, w tym także wspomnienia dawnych mieszkańców Prus Wschodnich. W „Heimat-Jahrbuch Allensteiner Land” m.in. zamieszczał historie parafii i plany wsi z południowej Warmii, angażował się w działalność Landmanschaft Ostpreußen².

Na sporządzonej przez K.J. Schwittaya liście znalazło się 581 nazwisk osób ze 120 miejscowości, w jakich zostali aresztowani. W zestawieniu przy kilkunastu

¹ J. Chłosta, *Deportacje ludności cywilnej Prus Wschodnich do pracy w głąb ZSRR w 1945 roku (na podstawie wspomnień, Rocznik Mazurski, 2004, t. 8, s. 123–167. Zawarłem w załączonym zestawieniu m.in. 545 imion i nazwisk z powiatu olsztyńskiego, które nie pokrywają się z opracowaną przez K.J. Schwittaya.*

² M. Bulitta, Klaus Josef Schwittay – Ein rühriges Leben für die Erinnerung ans Ermland und Ostpreußen (Oktober 2020). List do autora tekstu

nazwiskach deportowanych podane zostały osoby z rodziny, a więc żony, dzieci, rodzeństwo, na przykład wraz z Paulem Polackowskim z Radost aresztowana została jego żona Martha bądź też Anna Gollan ze Spręcowa, z którą aresztowano i uwięziono czworo jej dzieci: Agnes (11 lat), Anna (19 lat), Hildegard (17 lat) i Josef (9 lat). Zatem razem w załączonym zestawieniu znalazły się informacje o 604 osobach. Postanowiłem też to zestawienie uzupełnić ze szczegółami o losie dwóch księży katolickich: Alojzym Moritzu z Brąswałdu i Bruno Primmelu z Ramsowa. Podani na liście ks. Primmel oraz ks. Prümm, to ta sama osoba.

Taki sam zestaw wyłącznie tych miejscowości z powiatu olsztyńskiego, z których pochodzili bądź zostali aresztowani mieszkańcy, zawarł w swoim obszernym studium o obozach i innych miejscach odosobnienia dla ludności cywilnej Witold Stankowski. Korzystał on zresztą z informacji Niemieckiego Czerwonego Krzyża³. Nie były to jednak punkty deportacyjne, ani tym bardziej obozy przejściowe, bo cóż to byłby za punkt deportacyjny, w którym zgromadzono jedną lub dwie osoby. Poza Olsztynkiem, takie punkty deportacyjne w obecnym powiecie olsztyńskim, znajdowały się w Barczewie, Gietrzwałdzie i w Olsztynie. Potwierdzały to informacje zawarte przy nazwiskach w poniższym w zestawieniu.

Rekrutacja miejscowych Warmiaków do pracy w Związku Sowieckim odbywała się przez zaskoczenie z zatajeniem samej deportacji. Po tym kiedy zakończyły się działania wojenne i do pewnego stopnia gwałty na kobietach oraz zabór mienia żołnierze sowieccy dobierali młodych ludzi do wykonania prac porządkowych w miastach lub dojeniu krów z zapowiedzią, że powrócą do domu za kilka dni. W gospodarstwach pojawiali się trzej bądź czterej żołnierzy z nakazem stawienia się centrum wsi w wyznaczonych dniu o określonej godzinie. Niekiedy zaciąg odbywał się od razu.

Informatorami sowieców byli polscy jeńcy uprzednio zatrudnieni u gospodarzy bądź robotnicy przymusowi we wsi. Zdarzały się przypadki, że wskazania dokonywali wyznaczeni przez rosyjskich komendantów wójtowie.

Wójtem w Prejłowie został wyznaczony mój wujek – Otto Lipski, który odmówił sformułowania takiej listy. Z tego powodu został na rok zesłany do pracy w dzisiejszym obwodzie kaliningradzkim, a dodatkowo deportowali jego 16-letniego syna Gerharda, który nie został wymieniony dotychczas na żadnej liście.

Innymi przykładami są Leon Neumann z Rusi, czy też Cecylia Barabasz z Łęgajni, która miała wówczas 21 lat i zdecydowała się przyjąć wezwanie

³ W. Stankowski, *Obozy i inne miejsca odosobnienia dla niemieckiej ludności cywilnej w Polsce w latach 1945–1950*, Bydgoszcz 2002, s. 160. Przy okazji należy zwrócić uwagę, że autor wśród 122 miejscowości podał nazwy wsi jak: Bucznik, Kramarzewo, Kwitajny Leśne, Ruska Wieś albo Wysoka Dąbrowa, których nigdy nie było w powiecie olsztyńskim. Poza tym – o czym autor nie wiedział, wojska rosyjskie wykorzystywały pomieszczenia po niemieckich obozach jenieckich, takich jak dawny obóz jeniecki w Królikowie pod Olsztynkiem, co zostało zawarte we wspomnieniach, m.in. matki Edwarda Cyfusa. Zob. – E. Cyfus, *...a życie toczy się dalej*, Olsztyn 2003, s. 129.

funkcjonariuszy NKWD, którzy przybyli 10 II 1945 r. do gospodarstwa w Łęgajnach aby do pracy w Morągu, zaciągając jej matkę – Otylię. Cecylia Barabasz zdecydowała się stawić na wezwanie zamiast matki. Swoją decyzją uchroniła matkę przed śmiercią, która na pewno przyszłaby albo podczas bardzo wyczerpującego transportu lub podczas pracy tam na wschodzie. Wraz z innymi dziewczętami została 10 lutego 1945 r. deportowana przez Rosjan do pracy w odbudowie zniszczonego przez Niemców kraju. Przebywała aż cztery lata za Uralem, tam gdzie Europa styka się Azją, w gułagach pod Swierdłowskiem, teraz znów noszącym dawną nazwę Jekaterynburg. Pracowała przy wyładunku węgla z pociągów, wyrębie lasu, budowie dróg, także w kolchozie. Zdołała przeżyć głód, dotkliwe chłodne zimy i katorżniczą pracę w ciągłym niedostatku. Wiele kobiet tej poniewierki nie wytrzymało. Zakończyły życie tam, daleko od stron rodzinnych.

Marcel Krueger opisał tamte trudne lata w książce⁴ *Von Ostpreußen in den Gulag. Eine Reise auf den Spuren meiner Grossmutter*. Tekst napisany przez Kruegera w języku angielskim został wydrukowany w 2017 r., a w 2019 r. ukazała się, przełożona przez Holgera Hanowella wersja niemiecka. Autor zawarł w niej opowiedziane mu w dzieciństwie przez babcię historie o tamtych smutnych przeżyciach. W trakcie pisania uzupełniał je rozmowami z innymi deportowanymi kobietami w Niemczech i Polsce, m.in. z Gertrudą Moritz ze Stawigudy pod Olsztynem i przede wszystkim relacją z własnej podróży do miejsc na dalekim wschodzie, którą odbył 71 lat później w zupełnie innych warunkach.

Z kolei Elisabeth Surrey (z d. Scharbach) z Barczewka napisała: *Jak się nieco uspokoiło, pewnego dnia do naszego gospodarstwa na kolonii przybyło trzech żołnierzy na koniach i nakazało mi, bratu Antoniemu i siostrze Łucji stawić się w komendanturze w Gietrzwałdzie. Każdy z nas zapakował sobie bieliznę oraz odzież w poszewce i udaliśmy się przez Gady z 20-osobową gromadą do Gietrzwałdu, a stamtąd do Morąga. W Łukcie zatrzymano nas, aby spisać personalia. Wówczas padło pytanie: czy braliśmy udział w działalności Bund Deutscher Mädels? Nikt temu nie zaprzeczył, bo uczestniczyliśmy w kursach gotowania i gospodarstwa domowego. [...] W Morągu pracowaliśmy w tartaku. Po kilku dniach nastąpił wyjazd samochodem do Insterburga (teraz Czerniachowsk w obwodzie kaliningradzkim), a 6 marca 1945 r. załadowano do nas do bydłowych wagonów (po 48 kobiet w jednym wagonie) i doszło do wyjazdu na daleką północ. Podróż trwała trzy tygodnie bez ciepłej strawy⁵.*

Pochodzącemu także z Barczewka, 59-letniemu ks. Karolowi Langwaldowi, który przed zakończeniem wojny, niósł posługę religijną w Kochanówce pod Lidzbarkiem Warmińskim i jak mało kto z duchownych katolickich angażował

⁴ M. Krueger, *Von Ostpreußen in den Gulag. Eine Reise auf den Spuren meiner Grossmutter*, Stuttgart 2019.

⁵ E. Surrey geb. Schnarbach, *In russischer Gefangenschaft von 1945 bis 1948*, w: U. Fox, Kirchpiet Alt Wartenburg im Jadden – Tengutten – Tollack 1325–1985, Paderborn 1989, s. 379.

w działania narodowe Polaków na południowej Warmii, był m.in. prezesem Polsko-Katolickiego Towarzystwa Szkolnego na Warmię. Podczas przesłuchania powiedział mu funkcjonariusz NKWD oznajmił, że jego miejsce jest na dalekiej północy, bo jako członek Związku Polaków w Niemczech⁶, którego legitymacje duchowny okazał w czasie przesłuchania, potwierdzał współpracę z rządem londyńskim.

Przy rekrutacjach miejscowej ludności do pracy Rosjanie pomijali kwestie narodowe. Nie ominione przez to zostały polskie rodziny. Potwierdzały to m.in. aresztowanie siostr Żurawskich z Kajn oraz polskiej przedszkolanki Jadwigi Gnatowskiej ze Skajbot.

Inaczej było z 55-letnim nauczycielem z Łapki pod Barczewem – Alojzym Reskim. 5 marca 1945 r. w związku z wywieszonym obwieszczeniem, sam zgłosił się do komendatury sowieckiej w Barczewie. Był pewny, że jako nauczyciela, nic nie zdoła go uchronić przed deportacją – odpowiadał warunkom rekrutacji do pracy w głąb Związku Sowieckiego. Wiedział, że nie zdoła przetrwać tamtych warunków pracy i życia. Napisał więc list pożegnalny do żony i pięcioro dzieci oraz wnuka. Żegnał się nadzwyczaj serdecznie z wszystkimi, dziękował za spokojne życie tu na Warmii. Z Barczewa został przetransportowany do Tylży (obecnie Sowieck w obwodzie kaliningradzkim). Stamtąd trafił do obozu pracy w Kanasz pod Kazaniem. Pracował ciężko w fabryce, przy budowie dróg i w kołchozie, aż trafił do szpitala, następnie do osobliwego sanatorium w Bielowolsku, gdzie leżało pięciu chorych na dwóch złożonych materacach. Tam zmarł na początku października 1945 r. Ostatnią posługę religijną udzielił mu zakonnik ze Świętej Lipki o. Antoni Fenger⁷. List pożegnalny dotarł do córki nauczyciela Hildegard Steinki w Mannheim dopiero 4 VIII 1947 r.

Poniższa lista deportowanych z powiatu olsztyńskiego stanowi potwierdzenie spostrzeżenia, że nie tylko mężczyźni – na co Stalin otrzymał zezwolenie jeszcze w Jałcie Roosevelta i Churchilla, ale do łagrów zesłano w Związku Sowieckim również dziewczęta, piętnastoletnich chłopców oraz starszych mężczyzn i kobiety. Wszak w ostatniej fazie wojny ktokolwiek był w stanie unieść karabin został wcielony do Wehrmachtu.

Tekst opracowany przez K.J. Schwittaya został zamieszczony w moim przekładzie. Z konieczności dokonałem w nim pewnych skrótów. Podaję też inną kolejność miejscowości, z których pochodzili deportowani, w aktualnym brzemieniu polskim.

W większości deportowani z powiatu olsztyńskiego byli krótko więzieni w dwóch większych obozów przejściowych: w Insterburgu (obecnie Czerniachowsk)

⁶ G. Fittkau, *Mój trzydziesty trzeci rok życia*, Olsztyn 1994, s. 83.

⁷ E. Grunwald, *Das Leben und Sterben eines Verschleppten: Das Vermächtnis des Lehrers Aloys Reski. Ein erschütternder Abschiedsbrief aus jenen schweren Tagen*, w: 19 Heimatbrief der Kreisgemeinschaft Allenstein-Land, Weihnachten 1988.

i Ciechanowie. W Insterburgu służyły do tego miejscowe więzienie i koszary. W Ciechanowie zaś obóz NKWD miał kilka lokalizacji. Znajdował się w barakach postawionych dla robotników w czasie okupacji przy dzisiejszych ulicach Jesionowej i 17 Stycznia⁸. Warunki utrzymania były tam bardzo prymitywne. Wszyscy aresztowani poddani byli ostrzyżeniu. Więźniowie otrzymywali bardzo niskie racje żywnościowe. Stąd tak wiele było zgonów w transportach, zmierzających na wschód, co także potwierdzają przypadki, opisane w niżej zawartym zestawieniu zaginionej ludności z powiatu olsztyńskiego. Jednak dla Warmiaków niemieckich i polskich, którzy przeżyli trwające niekiedy ponad miesiąc transporty koleją w bydłowych wagonach do odległych o tysiące kilometrów miejsc zsyłek, gehenna ta była ledwie przedsmakiem tego, co ich czekało tam na dalekiej północy obozach ciężkiej pracy.

LISTA

OSÓB CYWILNYCH Z POWIATU OLSZTYŃSKIEGO ZAGINIONYCH W OSTATNIEJ FAZIE DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ. ZOSTALI ONI ARESZTOWANI PRZEZ ŻOŁNIERZY SOWIECKICH I W WIĘKSZOŚCI DEPORTOWANI DO PRACY W GŁĄB ZSRR

I. Bałąg (Ballingen)

1. Zelezinski Willibald, lat 17, rolnik, ur. 29 XII 1928 r. w Bllingen, w styczniu 1945 r. aresztowany i uwięziony przez Rosjan.

II. Barczewko (Alt Wartenburg)

2. Baikowski Richard, lat 48, ur. 22 III 1897 r. w Kalborn (Kalborn), ojciec dwojga córek, aresztowany w styczniu 1945 r.;
3. Fabeck Horst, lat 22, murarz, ur. 16 IV 1923 r. w Alt Wartenburg, aresztowany 30 I 1945 r. z wieloma innymi mieszkańcami i na początku lutego 1945 r. przez Olsztynek uwięziony w zbiorczym więzieniu w Ciechanowie, stamtąd wywieziony w głąb ZSRR;
4. Kiewitz Anton, lat 41, gospodarz, ur. 8 IX 1904 r. w Reuschhagen (Ruszajny), żonaty, 6 dzieci, aresztowany w marcu 1945 r. i wywieziony do ZSRR;
5. Klein Gertrud, lat 16, córka gospodarza, ur. 29 X 1929 r. w Alt Wartenburg, panna, 18 III 1945 r. wyprowadzona z domu rodzinnego w nieznanym kierunku;
6. Kluth Erna Maria, lat 26, córka gospodarza, ur. 10 X 1919 r. w Alt Wartenburg, aresztowana 5 II 1945 r. i przetransportowana do Ciechanowa;

⁸ W. Brenda, *Deportacje z Warmii i Mazur do ZSRR w 1945 roku w świetle zeznań świadków*, w: „Rocznik Mazurski”, 2016, t. 20, s. 44.

7. Kluth Gertrud, lat 20, córka gospodarza, ur. 6 III 1935 r. w Alt Wartenburg wraz z siostrą aresztowana i przewieziona do obozu przejściowego w Ciechanowie;
8. Melerski Anton, lat 24, rolnik, ur. 10 VII 1921 r. w Alt Wartenburg, kawaler, został wciągnięty do Volkssturmu, w styczniu 1945 r., aresztowany w Gradkach;
9. Wach Johann, lat 57, urzędnik pocztowy, ur. 24 II 1888 r. w Alt Wartenburg, aresztowany 12 III 1945 r. przez żołnierzy sowieckich i uwięziony;
10. Zimmermann Josef, lat 49, robotnik rolny, ur. 20 II 1896 r. w Schönau (Szynowo), żonaty, 4 dzieci, miał lewe ramię amputowane, aresztowany w marcu 1945 r. i zesłany w głąb ZSRR;
11. Rosteck Josef, lat 58, ur. 15 III 1887 r. w Alt Wartenburg, aresztowany na początku 1945 r. i deportowany w głąb ZSRR.

III. Barczewo (Wartenburg)

12. Behrendt Herbert, lat 16, uczeń stolarski, ur. w Wartenburg, z wadą wzroku, w lutym aresztowany w Barczewie, nie powrócił z przesłuchania w ratuszu;
13. Braun Peter, lat 55, szewc, ur. 27 VII 1890 r., aresztowany 10 II 1945 r. przez żołnierzy rosyjskich i uwięziony;
14. Braun (mężczyzna, imię nieznane), opiekun w Domu Starców w Wartenburg, aresztowany w lutym 1945 r. w Marunach i wywieziony do Barczewa;
15. Frenschkowski August, lat 58, aptekarz, ur. 14 V 1887 r., w Olsztynie, aresztowany w styczniu 1945 r. na drodze między Barczewem a Jezioranami, więziony był w Olsztynie, następnie przetransportowany do Ciechanowa;
16. Fox Adolf, lat 51, piekarz, ur. 17 III 1894 r. w Alt Wartenburg, żonaty, aresztowany na początku 1945 r. i uwięziony;
17. Grau August, lat 63, ur. 25 V 1882 r. w Brückendorf (Mostkowo) pow. Ostróda, aresztowany 18 II 1945 r. i wywieziony w głąb ZSRR;
18. Gradowski Anna, lat ok. 48, krawcowa, ur. w 1897 r. w Olsztynie, 30 I 1945 r. wyprowadzona ze szpitala w Barczewie i odtransportowana w nieznanym kierunku;
19. Hermanski Josef, lat 51, ur. 13 III 1894 r. w Likusach, aresztowany 26 I 1945 r. w Barczewie;
20. Kipnich Erich, lat 45, ur. 18 XI 1900 r. w Pizsu, aresztowany na początku 1945 r. i umieszczony w więzieniu;
21. Köhler Bertha, lat 61, z d. Nowack, ur. 10 I 1884 r., aresztowana na początku 1945 r.;
22. Mischewski Edmund, lat 16, uczeń-dojarz, ur. 13 II 1929 r. w Klein Montau (Mątowy) pow. Malbork, aresztowany 19 II 1945 r. i umieszczony w więzieniu w Olsztynie;

23. Nerowski Paul, fryzjer, aresztowany w lutym 1945 r. w Barczewie i uwięziony;
24. Lorkowski Ernst, lat 16, uczeń na poczcie, ur. 14 VI 1929 r. w Wartenburg, aresztowany i uprowadzony do niewoli;
25. Ribarowski Lene, z domu Mischorr, lat 41, mężatka, ur. 24 XI 1904 r. w Gelsenkirchen, matka 4 dzieci, aresztowana w styczniu 1945 r. i wywieziona w głąb ZSRR;
26. Schulen Paul, lat 50, ur. 11 XI 1895 r. w Bischofsburg, (Biskupiec), aresztowany w listopadzie 1945 r. i wywieziony w głąb ZSRR;
27. Steffen Maria, lat 23, córka gospodarza, ur. 2 VIII 1922 r. Lapken (Łapka), aresztowana 17 II 1945 r. i przewieziona w głąb ZSRR;
28. Tolksdorf Anna (ok. 55 lat), ur. ok. 5 VIII 1890 r., aresztowana na początku 1945 r., i uwięziona w Barczewie;
29. Wichmann Eduard, lat 43, rolnik, ur. 29 V 1902 r. w Wartenburg, żonaty, 5 dzieci, wyprowadzony 6 II 1945 r. przez żołnierzy sowieckich i nie powrócił do domu;
30. Wierzoch Maria, z d. Koschinski, lat 45, ur. 3 III 1900 r. w Schönfelde (Unieszewo), wraz z córką Elisabeth, lat 20, aresztowane i przetransportowane do Olsztyna, a potem do Ciechanowa;
31. Zacheja Bruno, lat 43, rolnik, ur. 2 II 1902 r. w Wilken (Wilkowo) pow. Ostróda, żonaty, 2 dzieci, wzięty do niewoli w lutym 1945 r.;
32. Zagermann Margarete, lat 40, ur. 11 III 1905 r. w Wartenburg, aresztowana w lutym 1945 r. i transportem skierowany do pracy w głąb ZSRR;
33. Zimnik Johann, lat 45, robotnik, ur. w 1900 r., żonaty, 2 dzieci, aresztowany w lutym 1945 r. i skierowany do pracy w ZSRR, tam obozie rzekomo zmarł.

IV. Barczewski Dwór (Klein Wartenburg)

34. Böhnert Maria z d. Hanke, ok. 25 lat, ur. w Klein Bössau (Biesówko) pow. Reszel, 1 dziecko, po aresztowaniu w Barczewie przetransportowana do pracy w ZSRR.

V. Bartąg (Bertung)

35. Krüger (mężczyzna, imię nieznane), lat ok. 59, gospodarz, wraz z córką w styczniu 1945 r. wyprowadzony z gospodarstwa i nie powrócił;
36. Kornalewski (brak imienia, mężczyzna), lat ok. 50, żonaty, 3 córki, aresztowany w domu w marcu 1945 r. i uwięziony;
37. Modrzewski Maria, lat 19, ur. w Darethen (Dorotowo), aresztowana w marcu 1945 r. w Bartągu i przez Morąg skierowana w głąb ZSRR;
38. Neuwald Franz, lat 77, rolnik, ur. 26 II 1868 r. w Settau (Żytowo) pow. Lidzbark Warmiński wyprowadzony przez żołnierzy z własnego gospodarstwa;

39. Zentek Hedwig ok. 22 lat, aresztowana w lipcu 1945 r., znalazła się w obozie sowieckim w Kopejsku;
40. Krüger Josef, lat ok. 70, aresztowany w Bartągu znalazł się w obozie sowieckim w Kopejsku i tam zmarł.

VI. Bocianowo (Buchental)

41. Koitka Josef, gospodarz, lat 34, ur. 20 III 1911 r. w Buchental, blizna na lewym ramieniu, aresztowany 22 marca 1945 r. przez żołnierzy sowieckich i już nie powrócił;
42. Langer Franz, ok. 45 lat, właściciel młyna w Buchental, aresztowany po zajęciu przez żołnierzy sowieckich młyna.

VII. Brąswałd (Braunswalde)

43. Anielski Hedwig, lat 29, ur. 20 I 1916 r. w Mondtken (Mątki), 14 II 1945 r. została aresztowana przez żołnierzy sowieckich, przez Dobre Miasto skierowana do Insterburga (Czerniachowsk w obwodzie kaliningradzkim) i stamtąd w końcu lutego 1945 r. przetransportowana do pracy w głąb Rosji;
44. Brodowski Walter, lat 16, ur. 29 IX 1929 r. w Steinkendorf (Grądzkie Ełckie), na twarzy i rękach blizny, aresztowany w końcu stycznia 1945 r. przez żołnierzy w Brąswałdzie;
45. Gems Maria, lat 33–34, w czerwcu 1945 r. znalazła się w sowieckim obozie pracy w Kopejsku i tam zmarła;
46. Kijek Helene, lat 25, krawcowa, ur. 14 I 1920 r. w Nattern (Naterki), aresztowana w kwietniu 1945 r. wraz z innymi kobietami w Brąswałdzie;
47. Moritz Alojs, ks. katolicki, ur. 22 III 1892 r. w Starym Kawkowie, został przez żołnierzy przymuszony do pędzenia bydła i już nie powrócił do Brąswałdu. Według innej wersji został aresztowany w Olsztynie i wywieziony na wschód zmarł w lutym 1945 r. w transporcie lub w obozie Szatura k. Moskwy;
48. Osofski Klara z d. Hinz, lat 31, krawcowa, ur. 13 X 1914 r. w Hochwalde (Ługwałd), aresztowana wraz z innymi kobietami wywieziona w głąb ZSRR;
49. Schacht Adalbert, lat 17, rolnik, ur. 23 VIII 1928 r. w Braunswalde, aresztowany 31 I 1945 r. i przetransportowany do Insterburga, a stamtąd do pracy w obozie na terenie ZSRR.

VIII. Bruchwałd (Bruchwalde)

50. Pauka Ernst, lat 41, ur. 3 IX 1904 r. w Patricken (Patryki), aresztowany 21 I 1945 r., i z Ciechanowa wysłany na wschód.

IX. Bukwałd (Gross Buchwalde)

51. Banna Josef, lat 47, robotnik, ur. Polleiken k. Gerdauen (obecnie Zielenodrożny w obwodzie kaliningradzkim), aresztowany 12 II 1945 r. i zesłany do pracy w ZSRR;
52. Bogdanski Mathilde, lat ok. 40–45, ur. Gross Buchwalde, aresztowana przez żołnierzy rosyjskich i deportowany w głąb Rosji;
53. Fox August, lat 26, gospodarz, ur. 6 XII 1919 r. w Gross Buchwalde, aresztowany przez żołnierzy rosyjskich;
54. Fromm lub Tromm Johann, lat 51, gospodarz, aresztowany przez żołnierzy sowieckich, następnie ślad po nim zaginął;
55. Ganswind Paul, lat ok. 45–50, zabrany w lutym 1945 r. przez żołnierzy sowieckich i deportowany do ZSRR;
56. Gruw Maria, lat ok. 21–26, w kwietniu 1945 r., znalazła się w obozie pracy w Kopejsku, tam zmarła;
57. Heinrich Agathe, lat 18, pomoc domowa, ur. 24 I 1927 r. w Gross Buchwalde, znalazła się obozie przejściowym w Ciechanowie, następnie zesłano do ZSRR;
58. Jäger Conrad, lat 50, gospodarz, ur. w Gross Buchwalde, aresztowany przez żołnierzy rosyjskich, został zesłany do pracy w ZSRR;
59. Klinger Josef, lat 48, robotnik rolny, ur. 17 VI 1897 r. w Bergfriede (Barkweda), żonaty, 3 dzieci, aresztowany 12 II 1945 r. i zesłany do pracy w ZSRR;
60. Urban Aloys, lat 41, młynarz, ur. 21 VI 1904 r. w Alt Schöneberg (Wrzesina), w lutym 1945 r. aresztowany, przez Gietrzwałd i Morąg znalazł się w Insterburgu (Czerniachowsk w obwodzie kaliningradzkim), następnie deportowany do pracy w ZSRR;
61. Wermter Margarethe, lat 23, ur. 8 IX 1922 r., aresztowana w marcu 1945 r. i zesłana do pracy w głąb ZSRR.

X. Butryny (Wuttrienen)

62. Hohmann Anna, lat 28, z d. Preilowski, ur. 2 IX 1917 r. w Neu Wuttrienen (Chabrowo), jeszcze w 1945 r. znalazła się w obozie pracy Kopejsku;
63. Petrikowski Franz, lat 46, mistrz stolarski, ur. 24 XII 1899 r. w Wuttrienen, żonaty, 2 dzieci, na początku 1945 r. aresztowany i deportowany do ZSRR;
64. Spiza Bernhard, lat 52, robotnik rolny, ur. 22 VI 1893 r. żonaty, 1 dziecko, w 1945 r. aresztowany przez żołnierzy rosyjskich;
65. Spiza Paul, lat 41, robotnik rolny, ur. 8 II 1904 r. w Wuttrienen, żonaty, w styczniu 1945 r. aresztowany, zmarł w transporcie udającym się do obozu pracy w ZSRR.

XI. Dajtki (Deuthen), teraz dzielnica Olsztyna

66. Baltosch (imię żeńskie nieznane), lat ok. 35, w końcu grudnia 1945 r., i z wieloma mieszkańcami wsi została przez Morąg, zesłana do pracy w głąb Rosji;
67. Barginski Christel, lat 17, ur. 25 XI 1928 r., panna, aresztowana przez żołnierzy rosyjskich i uwięziona;
68. Bartnik Josef, lat 49, szewc, ur. 7 III 1896 r. w Olsztynie, 25 II 1945 r. został aresztowany przez żołnierzy rosyjskich i nie powrócił do domu;
69. Barwinski Anton, lat ok 40–45, w końcu stycznia 1945 r. został aresztowany i przetransportowany do Morąga;
70. Buchholz Ferdinand, lat ok. 50, ur. w powiecie reszelskim, żonaty, 2 dzieci, miał blizny na czole, zabrany wraz z córką Margarete Sikorski przez Rosjan. Nie powrócili do domu;
71. Bruno Fabek, w końcu stycznia 1945 r. aresztowany i przez Olsztyn skierowany do Morąga, nie powrócił do domu;
72. Mischke Gerard, lat 17, ur. 17 XII 1928 r. w Dajtkach, zabrany przez żołnierzy rosyjskich;
73. Palmowski Johann, lat ok. 45, w końcu stycznia 1945 r. aresztowany przez żołnierzy rosyjskich, przetransportowany do Morąga;
74. Preilowski Johann, lat 48, palacz, ur. 5 III 1897 r. w Plautzig (Pluski), aresztowany w styczniu 1945 r., uwięziony;
75. Preilowski Johann, lat 47, kolejarz, ur. 5 III 1898 r. w Plautzik (Pluski), jak wyżej;
76. Seyda Elisabeth, lat 17/18, sprzedawczyni, ur. 25 XI 1927/1928 r., w Deuthen, 25 II 1945 r. aresztowana przez żołnierzy rosyjskich;
77. Urban (kobieta, nieznane imię), ok. 50, w końcu stycznia 1945 przez żołnierzy zabrana do Olsztyna, potem w Morąg;
78. Wróblewski Josef, lat ok. 50, w końcu stycznia 1945 r. aresztowany, jak wyżej.

XII. Dąbrówka Wielka (Gross Damrau)

79. Wolf Martha, lat 23, zatrudniona w gospodarstwie, ur. Nußberg (Orzechowo) pow. Lidzbark Warmiński, panna, w styczniu 1945 r. zabrana przez żołnierzy rosyjskich z pękniętymi żebrami i złamanym ramieniem do Olsztyna, zmarła w ZSRR.

XIII. Dągi (Dongen)

80. Fröhlich Ernst, lat 72, robotnik rolny, ur. 2 IX 1873 r., 20 I 1945 r. aresztowany przez żołnierzy rosyjskich;
81. Gutzeit Emil, ok. lat 55, mleczarz, aresztowany w momencie wkroczenia Rosjan do wsi i uwięziony;

XIV. Derc (Derz)

82. Ehm Bruno, lat 16, uczeń kowalski, aresztowany przez żołnierzy rosyjskich i nie powrócił;
83. Erdmann Viktor, lat 51, rolnik, ur. 10 III 1894 r., 3 lutego 1945 r. zabrany przez żołnierzy rosyjskich i nie powrócił;
84. Hippler Franz, lat 60, rolnik, ur. 23 I 1885 r. w Tollack (Tuławki), żonaty, 5 dzieci, w lipcu 1945 r. aresztowany i skierowany do Radostowa w powiecie reszelskim, deportowany do ZSRR;
85. Knoblauch Adolf, lat 51, ur. 13 XII 1894 r. Tollack (Tuławki), w lipcu 1945 r. aresztowany i uwięziony;
86. Linde Helmut, lat 16, ur. 3 VI 1929 r. w Derzu, w kwietniu 1945 r. aresztowany przez żołnierzy sowieckich i uwięziony;
87. Lange Adelheid Martha, lat 20, panna, urzędniczka powiatowej kasy oszczędnościowej, aresztowana 14 lutego 1945 r. i uprowadzona przez żołnierzy rosyjskich;
88. Linge Gerda, lat 19, ur. 31 III 1926 r. w Derzu, 15 lutego 1945 r., uprowadzona przez żołnierzy rosyjskich, najpierw była w Gietrzwałdzie, w kwietniu 1945 r. deportowana do pracy w ZSRR;
89. Nitsch Agnes, lat 17, córka gospodarza, w marcu 1945 r. aresztowana i zesłana do pracy w głąb ZSRR;
90. Nitsch Maria lat 18, jak wyżej;
91. Noritsch Barbara, z d. Greiff, 31 I 1945 r. aresztowana przez żołnierzy rosyjskich i uwięziona;
92. Saalman Maria, lat 29, właścicielka gospodarstwa, ur. w sierpniu 1916 r. w Derzu, upośledzona, w lutym 1945 r. zabrana przez żołnierzy rosyjskich i uwięziona;
93. Schwenzfeier Otto, lat 17, ur. 18 IV 1928 r. w Derzu, kawaler, w lutym 1945 r. uprowadzony przez żołnierzy rosyjskich do Polski, był widziany w Warszawie;
94. Wagner II Josef, rolnik, ur. w Derzu, żonaty, 2 dzieci, na przełomie stycznia i lutego 1945 r. aresztowany z innymi rolnikami, deportowany do ZSRR, był widziany w jednym z obozów pracy na terenie ZSRR;
95. Wichmann Josef, lat 42, gospodarz, ur. 19 III 1903 r. w Spiegelberg (Spręcowo), aresztowany 8 III 1945 r. i zesłany do pracy w ZSRR, widziano go w jednym z obozów za Uralem.

XV. Dorotowo (Darethen)

96. Barwinski Leo, lat 17, rolnik, ur. 7 VII 1928 r., w Darethen, w marcu 1945 r. aresztowany przez żołnierzy rosyjskich i zesłany do pracy w ZSRR;

97. Hassler Willy, lat 59, ur. 27 IV 1886 r. w Troppönen pod Tylża (teraz Sowieck w obwodzie kaliningradzkim), miał blizny na nodze, zabrany z domu, zmarł w drodze na zesłanie;
98. Jakeit Martha, z d. Wölk, aresztowana w Darethen na początku stycznia 1945 r. i uwięziona;
99. Jakeit Wilhelm, lat 57, ur. 19 VIII 1888 r. w Stragnie k. Kłajpedy, żonaty, aresztowany przez żołnierzy rosyjskich, nie powrócił;
100. Klimek August, lat 53, ur. 18 VI 1892 r., w 1945 r. aresztowany w Darethen i uwięziony;
101. Wiech Franz, lat 53, rybak, ur. w Darethen, żonaty, 6 dzieci, w lutym 1945 r. aresztowany i zesłany do pracy w ZSRR;
102. Wilkowski Leon, lat 50, rolnik, aresztowany przebywał w Olsztynie, potem zesłany do pracy w ZSRR.

XVI. Dywity (Diwitten)

103. Brosch Anneliese, lat 19, sprzedawczyni w sklepie, ur. 6 X 1926 r. w Buer Erle (Westfalia), 14 II 1945 r. aresztowana w Dywitach i deportowana, w końcu kwietnia 1945 r. widziana w obozie za Uralem, tam zmarła;
104. Falk Ludwig, lat 54, rolnik, ur. 18 XII 1891 r. w Diwitten, żonaty, 1 dziecko, w marcu 1945 r. aresztowany i deportowany do pracy w ZSRR;
105. Goerigk Martha, lat 16, pomoc w gospodarstwie, ur. 27 I 1929 r. w Blankenberg (Gołogóra), w marcu 1945 r. aresztowana i zesłana do pracy w ZSRR;
106. Kolanowski Viktor, lat 44, rolnik, ur. 2 I 1901 r. w Diwitten, aresztowany w Olsztynie, w zimie 1945 r. widziano go w jednym z obozów pracy na terenie ZSRR;
107. Wachowitz Johannes, lat 16, ur. 7 II 1929 r. w Diwitten, aresztowany znalazł się w obozie pracy pod Preußisch Eylau (teraz Bagrationowsk w obwodzie kaliningradzkim), tam zmarł.

XVII. Gady (Jadden)

108. Gollan Josef, lat 47, ur. 15 VIII 1898 r. w Rosenau (Różnowo), w marcu 1945 r. aresztowany przez żołnierzy sowieckich i uwięziony;
109. Junklewitz Michael, lat 55, murarz, ur. 28 IX 1890 r. w Jadden, aresztowany w styczniu 1945 r., przez żołnierzy sowieckich;
110. Klein Johann, lat 45, gospodarz, ur. 16 V 1900 w Jadden, żonaty, 4 dzieci, 15 II 1945 r. aresztowany z innymi mężczyznami i uprowadzony w nieznanym kierunku;
111. Langkau Josef, lat 42, rolnik, ur. 28 II 1903 r. w Jadden, aresztowany przez żołnierzy sowieckich i uwięziony;

112. Pieczkowski August, lat 42, rolnik, ur. 18 IV 1903 r. w Jadden, żonaty, 4 dzieci, sztywne lewe ramię, w lutym 1945 r. aresztowany i zesłany w do pracy w głąb ZSRR;
113. Poetsch Irmgard, lat 20, córka gospodarza, ur. w Jadden, w styczniu 1945 r., aresztowana przez żołnierzy rosyjskich i uprowadzona;
114. Masuch Karl, lat 44, rolnik, wraz z innymi aresztowany przez żołnierzy sowieckich w Fleming (Frączki) pow. Reszel, stamtąd 8 IV 1945 r. uprowadzony w nieznanym kierunku;
115. Saalman Klara, lat 21, ur. Gronitten (Gronity), panna, w lutym 1945 r. aresztowana przez żołnierzy rosyjskich i uprowadzona;
116. Volkmann Hubert, lat 17, syn gospodarza, ur. 17 III 1928 r. w Jadden, 29 I 1945 r. aresztowany przez żołnierzy rosyjskich i uwięziony;
117. Teschner Johann, lat 53, gospodarz, ur. 15 V 1892 r. w Jadden, żonaty, 4 dzieci, 12 III 1945 r. aresztowany i skierowany do Lidzbarka Warmińskiego, stamtąd przez Insterburg i Elbląg do Królewca, był widziany tam 17 IV 1947 r.

XVIII. Gałławki (Ganglau)

118. Böhnke Bernhard, lat 50, kolejarz, ur. 6 VI 1895 r. w Reussen (Ruś), w końcu stycznia 1945 r., został przez żołnierzy doprowadzony do Gietrzwałdu, potem do zbiorczego obozu w Ciechanowie;
119. Lorens (mężczyzna, imię nieznane), lat 51, kolejarz, w 1945 r., przez żołnierzy aresztowany i uwięziony;
120. Maik Hugo, lat 51, kolejarz, jak wyżej;
121. Meyer Friedrich, lat 55, nadinspektor na kolei, ur. 25 I 1890 r. jak wyżej;
122. Michalszyk Gertrud, lat 24, córka gospodarza, wraz z siostrą Marią, ur. 1924 r. uprowadzone przez żołnierzy rosyjskich;
123. Poschmann Johann, lat 56, rolnik, ur. 24 VI 1889 r. w Lotterbach (Niedbałki) pow. Braniewo, żonaty, 6 dzieci, aresztowany przez żołnierzy rosyjskich i uwięziony;
124. Schamewski Paul, lat 32, rolnik, uprowadzony przez żołnierzy rosyjskich i aresztowany;
125. Stoff Max, lat 51, nauczyciel, ur. 22 III 1894 r., aresztowany 3 II 1945 r. przez żołnierzy sowieckich, uprowadzony w nieznanym kierunku;
126. Zarnewski Paul. Lat 43, rolnik i masarz, ur. 17 VII 1902 r. w Schönfelde (Unieszewo), żonaty, aresztowany przez żołnierzy sowieckich, zmarł.

XIX. Gedajty (Gedeithen)

127. Bendoza Herbert, lat 16, robotnik rolny, ur. 7 I 1929 r. w Gedeithen, aresztowany przez żołnierzy rosyjskich wraz z innymi mieszkańcami, przez Rasten- burg (Kętrzyn), do Insterburga, zmarł w transporcie udającym się do ZSRR;

128. Lyssewski Paul, lat 16, uczeń ślusarski, ur. 10 II 1929 r. w Kölmersdorf (Wiśniowo Elckie), w końcu stycznia 1945 r. aresztowany i uwięziony;
129. Malewski Josef, lat 54, maszynista kolejowy, ur. 18 X 1891 r., w Nattern (Naterki), aresztowany 7 II 1945 r. wraz z córką Irmgard, ur. 20 II 1921 r. i przez Gietrzwałd deportowani do pracy w głąb ZSRR;
130. Rafalski Adalbert, lat 17, ur. 28 II 1928 r., został 16 II 1945 r. aresztowany w Gedeithen, widziany jako robotnik w tartaku w Olsztynie, następnie w obozie zbiorczym w Ciechanowie, wywieziony w głąb ZSRR.

XX. Gietrzwałd (Dietrichswalde)

131. Bolzeck Hubert, lat 24, robotnik, ur. w Dietrichswalde, nieco ograniczony umysłowo, aresztowany przez żołnierzy sowieckich i uwięziony;
132. Bolzeck Josef, lat 26, robotnik, ur. w Dietrichswalde, aresztowany przez żołnierzy sowieckich i uwięziony;
133. Diegner (mężczyzna imię nieznanne), lat ok. 50, w 1945 r., aresztowany w miejscowej szkole, potem w domu parafialnym, został zesłany do pracy w głąb ZSRR;
134. Dominikowski Johann, ok. 40 lat, uprowadzony do pracy w głąb ZSRR;
135. Fekdkeller Johann, lat 62, ur. 14 I 1883 r. Neu Münsterberg (Nowe Monasterzysko, pow. Pasłęk), w lutym 1945 r. aresztowany i zesłany do pracy w głąb ZSRR;
136. Hinzmann Heinrich, lat 52, masarz, ur. 23 VI 1893 r. w Alt Schöneberg (Wrzesina), aresztowany 2 II 1945 r. i zesłany do pracy w głąb ZSRR;
137. Hüger Gregor, lat ok. 60, jak wyżej;
138. Kczessa Klara, lat ok. 26–28, przebywała w obozie w Kopejsku nr 506, tam zmarła;
139. Pohlmann Richard, lat 48, rolnik, ur. 16 I 1897 r. w Ober Kapkeim (Kabikiejmy Górne), w końcu stycznia 1945 r. aresztowana i uprowadzona przez żołnierzy rosyjskich;
140. Riemer Maria, lat 16, ur. 11 VIII 1929 r. uprowadzona przez żołnierzy rosyjskich i aresztowana;
141. Tschetschka Klara, lat ok. 20, w lecie 1946 r. widziana w obozie w Kopejsku nr 1080, tam zmarła;
142. Weissgerber Maria, lat 32, ur. 12 VIII 1913 r. w Olsztynie, w maju 1945 r. aresztowana w Dietrichswalde i deportowana do pracy w głąb ZSRR, jesienią 1945 r. widziano ją w jednym z obozów pracy.

XXI. Giławy (Gillau)

143. Grabowski Bernhard, ok. 70 lat, w 1945 r. aresztowany przez żołnierzy rosyjskich, w kwietniu 1945 r. zmarł w Bartenstein (Bartoszyce);

144. Prost Ferdinand, ok. 67–70 lat, mistrz masarski, aresztowany na początku lutego 1945 r. widziano go nad Mierzeją Kurońską;
145. Saffian Kurt, lat 17, ur. 8 VIII 1928 r. w Gillau, aresztowany 29 III 1945 r., przez żołnierzy rosyjskich i uwięziony.

XXII. Gołogóra (Blankenberg)

146. Armborst Christel, z d. Block, ok. 17 lat, w kwietniu 1945 r. przebywała w obozie w Kopejsku nr 1081, tam zmarła;
147. Rosumeck Lina, z d. Kräckel, lat 46, właścicielka gospodarstwa, ur. 22 VI 1899 r. w Gerwalde (Giereliszki) pow. Gołdap, mężatka, 3 dzieci, 9 II 1945 r. uprowadzona przez żołnierzy rosyjskich.

XXIII. Gradki (Gradtken)

148. Amborst August, lat 39, rolnik, ur. 10 VIII 1906 r., w Eschenau, (Jesionowo) pow. Lidzbark Warmiński, aresztowany przez żołnierzy sowieckich 12 II 1945 r. i uwięziony w Olsztynie;
149. David Ferdinand, lat 51, gospodarz, ur. 4 XI 1894 r. w Plutken (Plutki), żonaty, 3 dzieci, aresztowany w 1945 r. przez żołnierzy sowieckich;
150. Jendritzki Oskar, lat 49, kowal, ur. 25 XI 1896 r., w kwietniu 1945 r. aresztowany przez żołnierzy sowieckich i uwięziony;
151. Masuch Alfred, lat 25, ur. w Alt Wartenburg (Barczewko), aresztowany przez Rosjan został przetransportowany w głąb ZSRR;
152. Moritz Paul, lat 43, rolnik, ur. 29 VI 1902 r. w Gross Dammerau (Dąbrówka Wielka), został aresztowany 2 II 1945 r. przez żołnierzy rosyjskich i uwięziony.

XXIV. Gronity (Gronitten)

153. Saalman August, ok. 25–26 lat, rolnik, ur. w Gronitten, aresztowany w lutym 1945 r. przez żołnierzy rosyjskich i uwięziony;
154. Saalman Viktor, lat 58, rolnik, w lutym 1945 r., aresztowany i zabrany przez żołnierzy rosyjskich;
155. Weitzel Annemarie, z d. Goworr, lat 28, pracownik biurowy, ur. 14 II 1917 r., aresztowana i wywieziona do ZSRR, znalazła się w obozie za Uralem;

XXV. Gryżliny (Grieslienen)

156. Falascek Erich, lat 25, syn gospodarza, ur. 14 IX 1920 r., aresztowany 14 II 1945 r. został przetransportowany do pracy w głąb ZSRR, tam zmarł;
157. Kobus Emma, z d. Kitscha, lat 35, gospodyni domowa, ur. 16 IX 1910 r. w Gör-schen (Gardejki) pow. Ostróda, mężatka, w marcu 1945 r. aresztowana i zesłana do pracy w głąb ZSRR;

158. Nahser Hedwig, lat 34, sprzedawczyni, ur. 3 VIII 1911 r. w Klingerswalde (Podleśna) pow. Lidzbark Warmiński, aresztowana 13 III 1945 r., najpierw doprowadzona do Morąga, stamtąd deportowana do pracy w głąb ZSRR;
159. Rohla Emil, lat 57, policjant z Olsztyna, ur. 3 V 1888 r. w Walden (Szyba) pow. Ełk, aresztowany 21 I 1945 r. przez żołnierzy rosyjskich.

XXVI. Gutkowo (Göttkendorf)

160. Biermanski Bernhard, lat 53, ur. 17 VII 1892 r. w Göttkendorf, żonaty, 3 dzieci, aresztowany, został deportowany do pracy w głąb ZSRR, był widziany w jednym z obozów pracy;
161. Biernath Alojsius, lat 53, gospodarz, ur. 28 II 1892 r. w Göttkendorf, żonaty, 5 dzieci, zabrany przez żołnierzy sowieckich z własnego gospodarstwa i nie powrócił;
162. Fox Josef, lat 57, rolnik, ur. 28 IV 1888 r. w Abstych (Łupstych), aresztowany 18 II 1945 r., nie powrócił;
163. Grappa (kobieta imię nieznane), lat ok. 39, aresztowana w momencie wkroczenia Rosjan do wsi, zmarła w transporcie;
164. Hennig Alfred Franz, lat 55, stolarz, ur. 14 XII 1890 r. w Göttkendorf, żonaty, 3 dzieci, w lutym 1945 r. aresztowany przez żołnierzy sowieckich, przez Łupstych przetransportowany do obozu w Insterburg i stamtąd zesłany do pracy w głąb ZSRR;
165. Koslowski Johann, lat 46, rolnik, ur. 23 VIII 1899 r. w Göttkendorf, aresztowany przez żołnierzy sowieckich;
166. Meden lub Merchłowski August, lat 33, rolnik, ur. 3 III 1912 r. w Alt Vierzighuben (Stare Włóki), aresztowany przez Rosjan 7 II 1945 r. i skierowany do pracy w Olsztynie, nigdy nie powrócił do domu;
167. Orłowski Franz, lat 38, rolnik, w 1945 r., aresztowany przez żołnierzy rosyjskich i zesłany do pracy w głąb ZSRR;
168. Reddig Josef, lat 52, rolnik, w 1945 r. aresztowany w Mauden (Majdy), nie powrócił do domu;
169. Sabellek (kobieta, imię nieznane), ok. 18 lat, w styczniu 1945 r. aresztowana w Göttkendorf i nigdy nie powróciła do domu;
170. Sabellek Hedwig, lat 21, w styczniu 1945 r. wraz ze swoją siostrą Marią zatrudniona do przetransportowania bydła do ZSRR nigdy nie powróciły;
171. Sendrowski Hedwig, lat 23, gospodyni domowa, ur. 14 IX 1922 r. w Göttkendorf, w maju 1945 r. aresztowana przez wojsko sowieckie i wywieziona do pracy w głąb ZSRR;
172. Staschke Hilde, lat 25, krawcowa, ur. 20 VI 1920 r. w Lenzendorf (Kałęczyny) pow. Ełk, w lutym 1945 r. przetransportowana do Insterburga i stamtąd zesłana w głąb ZSRR;

173. Szepanski Johann, lat 45, rolnik, ur. 4 XI 1900 r. w Göttkendorf, w lutym 1945 r. aresztowany i uwięziony.

XXVII. Jaroty (Jommendorf), teraz dzielnica Olsztyna

174. Drebert Irmgard, lat 15, uczennica, ur. 8 V 1930 r. w Allenstein (Olsztyn), w końcu stycznia 1945 r. rosyjscy żołnierze aresztowali ją i zesłali do pracy w głąb ZSRR.

XXVIII. Jedzbark (Hirschberg)

175. Drews Barbara, lat 58, z d. Steffen, gospodyni domowa, ur. 15 IV 1887 r. w Tollack (Tuławki), mężatka, 3 dzieci, aresztowana przez polską milicję obywatelską;

176. Grabowski Johann, lat 37, rolnik, ur. 20 IV 1908 r. w Gedwangen (Jedwabno) pow. Szczytno, żonaty, 3 dzieci, został powołany do Volkssturmu, w styczniu aresztowany przez Rosjan;

177. Janetz Helmut, lat 21, w 1945 r. aresztowany przez milicję obywatelską i deportowany do Polski;

178. Kascha Franz, lat 19, ur. w Hirschberg, kawaler, aresztowany przez Rosjan i wywieziony w głąb ZSRR do pracy;

179. Klein Maria, lat 17, pracująca w rolnictwie, ur. 10 VI 1928 r. w Hirschbergu, panna, w kwietniu 1945 r. aresztowana przez Rosjan, była widziana w Warszawie;

180. Palmowski Rudolf, lat 49, gospodarz, ur. 20 X 1896 r., żonaty, 3 dzieci, w 1945 r. aresztowany i deportowany, zmarł Preußisch Eylau (Bagrationowsk w obwodzie kaliningradzkim).

XXIX. Jonkowo (Jonkendorf)

181. Grunwald Antonie, lat 43, ur. w Essen, w 1945 r. aresztowana przez żołnierzy sowieckich, zmarła w transporcie, udającym się do ZSRR;

182. Homann Josef, lat 50, rolnik, ur. 20 XI 1895 r. w Allenstein, żonaty, 4 dzieci, aresztowany 22 II 1945 r. przez żołnierzy sowieckich, najpierw uwięziony w gospodzie, potem deportowany do pracy w ZSRR;

183. Jawotowski Erwin, lat 16, uczeń w firmie Wendt w Olsztynie, ur. 29 XI 1929 r. w Jonkendorf, w kwietniu 1945 r. deportowany do pracy w głąb ZSRR;

184. Kluczewski Lucie, lat 18, ur. 6 IX 1927 r. w Jonkendorf, w końcu stycznia 1945 r. zesłana do pracy w ZSRR, zmarła w jednym z obozów.

XXX. Kaborno (Kalborn)

185. Beuth Josef, lat 42, rolnik, ur. 27 II 1903 r. w Kaborno, żonaty, w styczniu 1945 r., aresztowany przez żołnierzy sowieckich;

186. Heinzmann Robert, lat 57, rolnik, ur. 20 IX 1888 r. w Kaborno, aresztowany i wywieziony do pracy w głąb ZSRR.

XXXI. Kaplityny (Kaplitainen)

187. Anielski Paul, lat 62, rolnik, ur. 19 VII 1883 r. w Kaplitainen, żonaty, 5 dzieci, 17 III 1945 r. aresztowany przez Rosjan i przez Lidzbark Warmiński do Insterbuga, a potem transportem do pracy w głąb ZSRR;
188. Anielski Josef, lat 52, ur. 7 X 1893 r. w Dietrichswalde (Gietrzwałd), w kwietniu 1945 r. aresztowany przez Rosjan, nie powrócił do domu;
189. Binger Josef, lat 15, uczeń kowalski, ur. 25 III 1930 r., 17 marca 1945 r. aresztowany przez Rosjan i uprowadzonym w nieznanym kierunku;
190. Krause August, lat 35, kołodziej, ur. 10 X 1910 r. w Klingerswalde (Podleśna) pow. Lidzbark Warmiński, aresztowany przez żołnierzy sowieckich 14 marca 1945 r. w Kaplitainen;
191. Rosak Paul, lat 52, robotnik, ur. w Kaplitainen, żonaty, 11 dzieci, bez jednej ręki, aresztowany 17 marca 1945 r. przez Rosjan i do Lidzbarka Warmińskiego doprowadzony, dalsze losy nieznane;
192. Schnarbach Franz, lat 70, gospodarz, ur. 8 marca 1875 r. w Kaplitainen, aresztowany przez Rosjan został doprowadzony do Insterburga;
193. Schnarbach Monika, lat ok. 27–28, córka gospodarza, panna, aresztowana 6 II 1945 r., znalazła się w więzieniu w Olsztynie, potem ją widziano w jednym z obozów pracy na terenie ZSRR;
194. Zarasa Theophil, lat 65, ur. 9 I 1880 r. w Kaplitainen, żonaty, 13 III 1945 r. aresztowany i w kwietniu 1945 r. deportowany do pracy w ZSRR, tam zmarł.

XXXII. Kierzbuń (Kirschbaum)

195. Milera Theodor, lat 41, inspektor, ur. 15 VII 1904 r. w Reuschhagen (Ruszajny), aresztowany przez Rosjan w 1945 r.;
196. Ostrowski Cäcilie, lat 17, ur. 8 VIII 1928 r. w Bertung (Bartąg), aresztowana 5 IV 1945 r. przez Rosjan i uprowadzona;
197. Wawrzynzak Erika, lat 16, pomoc domowa, ur. 20 X 1929 r. w powiecie szczywieńskim, na przełomie maja i czerwca 1945 r. przez wojsko sowieckie zabrana, widziano ją w Królewcu.;

XXXIII. Kierzliny (Kirschlainen)

198. Kalski Franz, lat 65, ur. 28 I 1880 r., w Mertinsdorf (Marcinkowo), w marcu 1945 r., aresztowany przez Rosjan.

XXXIV. Kieźliny (Köslienen)

199. Dreyer Josef, lat 43, robotnik rolny, ur. 23 II 1902 r. w Lengainen (Łęgajny), żonaty, aresztowany 9 III 1945 r. przez Rosjan;
200. Kruzick Paul, lat 42, kowal, ur. 19 XI 1903 r. w Salbken (Zalbki), aresztowany w 1945 r. w Kieźlinach przez żołnierzy sowieckich;
201. Kueaschewski Albert, lat ok. 40–42, robotnik, w lutym 1945 r. aresztowany przez żołnierzy rosyjskich;
202. Palmowski Robert, lat 54, rolnik, ur. 17 IV 1891 r. w Köslienen, aresztowany 8 II 1945 r. przez żołnierzy rosyjskich, deportowany do Ciechanowa, potem skierowany do pracy w głąb ZSRR;
203. Boczek Anton, lat 44, rolnik, ur. 13 IV 1901 r., aresztowany w marcu 1945 r. i deportowany do ZSRR.

XXXV. Klebark Mały (Klein Kleeberg)

204. Bischof August, lat 56, murarz, ur. 8 IV 1889 r. Köslienen (Kieźliny), żonaty, 3 dzieci, został wcielony do Volkssturmu, aresztowany w styczniu 1945 r., w lecie 1945 r. przez Tilsit (Sowieck w obwodzie kaliningradzkim) deportowano go do ZSRR;
205. Frenschkowski Hedwig, lat 47, gospodyni domowa, ur. 14 XI 1898 r. w Gross Kleeberg (Klebark Wielki), mężatka, 1 córka, w lutym 1945 r. aresztowana i przez Fittigsdorf (Wójtowo) deportowana do zbiorczego obozu w Ciechanowie;
206. Klomfas Josef, lat 45, rolnik, ur. 2 VII 1900 r. w Ridbach (Rzeck) pow. Rößel, żonaty, 3 dzieci, w marcu 1945 r. aresztowany przez żołnierzy rosyjskich;
207. Krenzek Johann, lat 48, robotnik, ur. 6 II 1897 r. w Hirschberg (Jezdzbark), aresztowany 8 II 1945 r., widziano go w sierpniu 1955 r. w jednym z obozów na terenie ZSRR;
208. Liedtke Aloysius, lat 53, ur. 3 III 1892 r., w Alt Wartenburg (Barczewko), żonaty, 1 córka, w styczniu 1945 r. aresztowany przez Rosjan;
209. Naterski Maria, lat 16, ur. 16 IX 1929 r. w Allenstein (Olsztyn), aresztowana przez żołnierzy rosyjskich, zmarła;
210. Nigbur Jakob, lat 57, ur. 23 VII 1888 r. w Klein Kleeberg, żonaty, 5 dzieci, w styczniu aresztowany przez żołnierzy sowieckich i umieszczony w obozie w Mławie, tam zmarł;
211. Palmowski Erich, lat 35, rolnik, ur. 11 II 1910 r. w Klein Kleeberg, w styczniu aresztowany, zmarł w Królewcu;
212. Witt Andreas, lat 47, rolnik, ur. 2 I 1898 r. w Klingerswalde (Podleśna) pow. Lidzbark Warmiński, w marcu 1945 r. aresztowany i uwięziony.

XXXVI. Klebark Wielki (Gross Kleeberg)

213. Büst Ruth, lat 19, stenotypistka, ur. 4 IX 1926 r. została aresztowana przez wojsko sowieckie, wiele tygodni była zatrudniona przez Rosjan, potem została zesłana do ZSRR;
214. Klein Bernhard, lat ok. 40–45, pracownik kolei, aresztowany w lutym 1945 r. przez żołnierzy sowieckich i uwięziony;
215. Koitka Anna, z d. Wölke, lat 48, ur. 15 VIII 1897 r. w Friedrichstadt (Pokrzywy), w styczniu 1945 r. po wkroczeniu Rosjan aresztowana, zmarła (zameczona);
216. Koitka Bernhard, lat 44, ur. 8 V 1901 r., żonaty, po wkroczeniu Rosjan aresztowany i deportowany za Ural, tam zmarł;
217. Rybak Anton, lat 15, ur. 18 XI 1930 r. w Allenstein (Olsztyn), aresztowany 6 IV 1945 r. i uwięziony w koszarach w Olsztynie, potem przez obóz przejściowy w Ciechanowie, deportowany do ZSRR;
218. Zinzik Klara, lat 17, pomoc domowa, ur. 18 X 1928 r., uprowadzona przez wojsko sowieckie w styczniu 1945 r.;
219. Zimzik Margarethe, lat 20, pomoc domowa, ur. 9 IX 1925 r., aresztowana przez żołnierzy sowieckich 5 III 1945 r. i zesłana do pracy w głąb ZSRR.

XXXVII. Klewki (Klaukendorf)

220. Poschmann Paul, lat 50, robotnik, ur. 30 I 1895 r. w Nattern (Naterki), żonaty, 4 dzieci, w końcu stycznia 1945 r. aresztowany przez Rosjan i zesłany do pracy w głąb ZSRR.

XXXVIII. Klucznik (Klausen)

221. Boczek Anton, lat 44, ur. 13 IV 1901 r., rolnik, aresztowany w marcu 1945 r. i deportowany do pracy na terenie ZSRR.

XXXIX. Kołpaki (Klein Puppen)

222. Jatzkowski Elma, lat 64, ur. w Wartenburg (Barczewo), w kwietniu 1945 r. aresztowana i wywieziona do pracy w ZSRR.

XL. Kortowo (Kortau), dzielnica Olsztyna

223. Cudnochowski Georg, lat 30, robotnik, ur. 14 V 1915 r. w Gelsenkirchen (Westfalia), aresztowany w momencie wkroczenia Rosjan, zmarł;
224. Figura Lisa, lat 43, opiekunka w Zakładzie Psychiatrycznym, ur. 18 VII 1902 r. w Sensburg (Mrągowo), została 15 II 1945 r. aresztowana, następnie zesłana do pracy w ZSRR;
225. Jankowski (mężczyzna, imię nieznane), urzędnik, w 1945 r. aresztowany, znalazł się 3 III 1946 r. w obozie pracy w Grudziądzu;

226. Lanknereit Fritz, lat 47, szewc, ur. 30 X 1898 r. w pow. Insterburg (teraz Czerniachowsk w obwodzie kaliningradzkim), inwalida z I wojny światowej, miał protezę nogi, aresztowany 3 III 1945 r. przez wojskowych, dalsze losy nieznanne;
227. Schwulera Richard, lat 33, ur. 5 VI 1912 r. w Altensiedel (Szymanowo) pow. Mrągowo, aresztowany w momencie wkroczenia Rosjan do Kortowa, dalsze losy nieznanne.

XXI. Kromerowo (Krämersdorf)

228. Schütz Johann, lat 37, rolnik, ur. 15 XII 1908 r. wywodził się z pow. Ostrów Mazowiecka, aresztowany w momencie wkroczenia Rosjan, dalsze jego losy są nieznanne.

XXII. Kronowo (Cronau)

229. Goronci Aloysius, lat 59, rolnik, także malarz, ur. 2 XII 1886 r., w Cronau, żonaty, 7 dzieci, aresztowany 7 II 1945 r. w Barczewie, przez zbiorowy obóz w Ciechanowie deportowany do pracy w głąb ZSRR, tam zmarł;
230. Langwald Silvester, lat 43, rolnik, ur. 31 XII 1902 r. w Cronau, żonaty, 7 dzieci, aresztowany i uwięziony w lutym 1945 r., dalsze losy nieznanne;
231. Langwald Bruno, lat 16, pracował w gospodarstwie ojca, ur. w VIII 1929 r. w Cronau, w styczniu 1945 r. aresztowany i uwięziony, dalsze losy nieznanne;
232. Lingnau Agathe, lat 23, pracowała na gospodarstwie rodziców, ur. w Cronau, nosiła okulary, w lutym 1945 r. aresztowana przez żołnierzy sowieckich i zesłana do pracy w ZSRR;
233. Reisenberg Hedwig, lat 26, ur. 9 XI 1919 r. w Cronau, w lutym 1945 r. aresztowana i przez obozy w Lidzbarku Warmińskim i Insterburgu, zesłana do pracy w ZSRR;
234. Teschner Herbert, lat ok. 15, uczeń, aresztowany przez Rosjan w momencie wkroczenia, dalsze losy nieznanne.

XXIII. Kabikiejmy Górne (Oberkapkeim)

235. Cucht Cäcilie, lat ok. 24, córka gospodarza, w lutym 1945 r. aresztowana w Oberkapkeim, dalsze losy nieznanne.

XXIV. Kudypy (Kudippen)

236. Dargel Bernhard, lat 50, gospodarz, żonaty, 4 dzieci, w końcu stycznia 1945 r. aresztowany, dalsze losy nieznanne.

XLV. Lamkowo (Gross Lemkendorf)

237. Albrecht Franz, lat 49, rolnik, ur. 3 X 1896 r. w Gross Lemkendorf, żonaty, w końcu lutego 1945 r. aresztowany przez żołnierzy sowieckich, dalsze losy nieznane;
238. Bönig Anton, lat 42, rolnik, ur. 8 XI 1903 r. w Gross Lemkendorf, został w końcu stycznia 1945 r. aresztowany w Łęgajnach i w maju 1945 r. deportowany do ZSRR; widziano go w jednym z obozów pracy w ZSRR;
239. Bönki Anton, lat ok. 34, ur. w Lemkendorf, został aresztowany przez żołnierzy sowieckich po wkroczeniu do Lamkowa; dalsze losy nieznane;
240. Brosch August, lat 16, zatrudniony w gospodarstwie rodziców, ur. 31 VIII 1929 r. w Gross Lemkendorf, w kwietniu 1945 r. aresztowany, przez Jeziorany dotarł do Królewca, dalsze losy nieznane;
241. Erdmann Franz, lat 47, rolnik, ur. 20 X 1898 r. w Klein Lemkendorf (Lamkówko), aresztowany 4 III 1945 r. w Radostach i uwięziony;
242. Fahl Aloisius, lat 55, nauczyciel, ur. 9 VII 1890 r. w Röbel (Reszel), aresztowany w lutym 1945 r., widziano go w sierpniu tego samego roku w jednym z obozów pracy na terenie ZSRR;
243. Fink Helmut, lat 16, uczeń, ur. 3 VIII 1929 r., w Stradauen (Straduny) pow. Ełk, w końcu lutego 1945 r. aresztowany przez Rosjan, dalsze losy nieznane;
244. Gralki Paul, lat 51, rolnik, ur. 25 I 1894 r. w Gross Lemkendorf, aresztowany 30 I 1945 r. i deportowany do zbiorczego obozu w Ciechanowie, stamtąd zesłany do ZSRR, zmarł w obozie pracy;
245. Kroh Aloisius, lat 14, uczeń, ur. 29 IV 1931 r., aresztowany 5 X 1945 r., nie znane jest miejsce doprowadzenia;
246. Langwald Sophie, lat 31, córka gospodarzy, ur. 20 V 1914 r. w Gross Lemkendorf, aresztowana 11 III 1945 r. i uprowadzona przez żołnierzy rosyjskich;
247. Preuhs Anton, lat 16, uczeń, ur. 5 III 1929 r., aresztowany w końcu stycznia 1945 r. po wkroczeniu Rosjan, w marcu 1945 r., widziano go w zbiorowym obozie w Deutsch Eylau (Iława);
248. Sowa Albert, lat 26, rolnik, ur. 16 XI 1919 r. w Gross Lemkendorf, zabrany w końcu stycznia przez Rosjan, nie powrócił;
249. Surray Franz, lat 47, rolnik, ur. w Lemkendorf, żonaty, 2 dzieci, aresztowany w lutym 1945 r. przez Rosjan i osadzony w więzieniu, dalsze losy nieznane;
250. Ziermann Anton, lat 50, rolnik, ur. 21 IX 1895 r. w Alt Wartenburg (Barczewko), żonaty, 5 dzieci, aresztowany w marcu 1945 r. i deportowany w głąb ZSRR.

XLVI. Leszno (Leschnau)

251. Gurr Cilli, lat 23, ur. 15 IV 1922 r. w Nerwigk (Nerwik), aresztowana w Lesznie, deportowana 10 III 1945 r. do obozu pracy za Uralem;

252. Gutt Margarethe, lat 17, ur. 28 XII 1928 r. w Gross Leschno, aresztowana w końcu stycznia 1945 r., dalsze losy nieznane;
253. Kłopotowski Paul, lat ok. 45, gospodarz, aresztowany 9 III 1945 r., początkowo został uwięziony w piwnicy rolnika Biendary w Leschnau, potem deportowany do pracy w obozie w rejonie miasta Kanasz w ZSRR;
254. Kiwitt Josef, lat ok. 45, gospodarz, aresztowany 9 III 1945 r. więziony w piwnicy rolnika Biendary, podobnie jak Kłopotowski, zesłany do obozu pracy pod Kanaszem;
255. Skupski Johann, lat ok. 51, sprzedawca w sklepie, podobnie jak dwaj wymienieni wyżej po krótkim uwięzieniu został deportowany do obozu pracy w ZSRR.

XLVII. Likusy (Likusen), teraz dzielnica Olsztyna

256. Orlowski Viktor, lat 54, rolnik, ur. 1 II 1891 r., żonaty, 5 dzieci, aresztowany przez Rosjan został wyprowadzony w nieznanym kierunku;
257. Zegewski Bruno, lat 49, masarz, ur. 2 VII 1896 r., żonaty, 7 dzieci, aresztowany przez Rosjan po wkroczeniu do wsi, dalsze losy nieznane.

XLVIII. Łajs (Leissen)

258. Solinski Günter, lat 16, ur. 25 IV 1929 r. w Reifenrode (Prawdziska), pow. Ełk, aresztowany w lutym 1945 r., dalsze losy nieznane.

XLIX. Łapka (Lapken)

259. Biermann Paul, lat 35, rolnik, ur. 15 I 1910 r. w Lapken, aresztowany w lutym 1945 r. przez żołnierzy sowieckich i uwięziony;
260. Zilowski Franz, lat 28, robotnik, ur. 3 III 1917 r. w Lapken, aresztowany w końcu stycznia 1945 r. przez Rosjan, dalsze losy nieznane.

L. Łęgajny (Lengainen)

261. Kutzmutz Paul, lat 35, żonaty, 2 dzieci, aresztowany w lutym 1945 r. przez żołnierzy sowieckich, dalsze losy nieznane;
262. Materna Bernhard, lat 32, szewc, ur. 17 II 1913 r. w Lengainen, aresztowany 30 I 1945 r. przez Rosjan;
263. Skrzypski Maria z d. Biermanski, lat 24, ur. II 1921 r. w Lengainen, aresztowana 12 II 1945 r. i przez Hagenau (Chojnik) przetransportowana do Morąga;
264. Steffen Bernard, lat ok. 65, gospodarz, w lutym 1945 r. aresztowany przez żołnierzy rosyjskich, dalsze losy nieznane.

II. Łomy (Steinberg)

265. Bergmann Adalbert, lat 53, rolnik, ur. 18 IX 1892 r. w Pupken (Tolniki), żona-ty, 4 dzieci, aresztowany 9 II 1945 r., więziony w Olsztynie, następnie zapewne deportowany do ZSRR;
266. Müller (kobieta, imię nieznane), lat 37, ur. w pow. Insterburg, mężatka, 2 dzie-ci, w końcu stycznia 1945 r. aresztowana z dwoma córkami (lat 10 i 12) w Ste-inberg, dalsze losy nieznane;
267. Perk Julius, lat 52, gospodarz, ur. 25 IX 1893 r. w Thalbach (Bludyny) pow. Braniewo, aresztowany 2 II 1945 r. i przez Insterburg w marcu tego roku zna-laż się w obozie pracy za Uralem.

LII. Ługwałd (Hochwalde)

268. Biernatowski Konrad, lat 47, gospodarz, ur. w Hochwalde, aresztowany w koń-cu stycznia 1945 r., deportowany do pracy w głąb ZSRR;
269. Grotzki Nikolaus, lat 50, gospodarz, ur. w Hochwalde, aresztowany w końcu stycznia 1945 r., znalazł się obozie pracy na terenie ZSRR;
270. Jagala Adolf, lat ok. 53, gospodarz, ur. w Hochwalde, zmarł w obozie pracy na terenie ZSRR;
271. Losen Anna, z d. Hinz, lat 27, żona gospodarza, w końcu styczniu 1945 r. zo-stała aresztowana, dalsze losy nieznane;
272. Suraj Paul, lat ok. 45, gospodarz, aresztowany w styczniu 1945 r., zesłany do obozu pracy w ZSRR.

LIII. Łupstych (Abstych)

273. Skorzenski Arno Manfred, lat 17, pracował na gospodarstwie ojca, ur. 14 VI 1928 r. w Dorschen (Dorsze) pow. Ełk, aresztowany 5 II 1945 r. na terenie powiatu olsztyńskiego i uwięziony;
274. Weissbohn Johann, lat 62, rolnik, zajmował się rozbijaniem kamieni, ur. 10 IV 1882 r. w Stabigotten (Stawiguda), aresztowany przez Rosjan, dalsze losy są nieznane.

LIV. Majdy (Mauden)

275. Certa Hildegard, lat 23, córka rolnika, aresztowana w 1945 r., dalsze losy nie-znane;
276. Knorr Antonie, lat 27, wraz z siostrą Marią ok. 22 lata, aresztowane przez Ro-sjan i uprowadzone w nieznanym kierunku, dalsze losy nie są znane;
277. Mathia Josef, lat ok. 56, gospodarz, aresztowany w końcu stycznia 1945 r. i uwięziony.

LV. Marcinkowo (Alt Mertinsdorf)

278. Jablonski Maria, lat ok. 34, córka gospodarza, ur. w Alt Mertinsdorf, w styczniu 1945 r. aresztowana, zmarła w niewoli;
279. Zentara August, lat 54, rolnik, ur. 16 II 1891 r. żonaty, 3 dzieci, aresztowany w lutym 1945 r., deportowany przez obóz przejściowy w Insterburg do pracy w ZSRR.

LVI. Maruny (Gross Maraunen)

280. Kochannek August, lat 54, wachmistrz oddziału karnego w barczewskim więzieniu, ur. 4 IX 1891 r. w Gross Maraunen, aresztowany 28 III 1945 r., widziano go w pociągu więziennym w Grudziądzu;
281. Schwarz Anton, lat 46, rolnik, ur. 8 VI 1899 r. w Peterswalde (Piotraszewo) pow. Lidzbark Warmiński, aresztowany 1 II w 1945 r. w Gradkach z wieloma innymi mężczyznami i kobietami został doprowadzony do Olsztyna;
282. Steinke Franz, lat 43, ur. 21 XI 1902 r. w Ober Kapkein (Kabikiejmy Górne), aresztowany 10 II 1945 r., dalsze losy są nieznane.

LVII. Mątki (Mondtken)

283. Guski Luzie, lat 23, pracowała w gospodarstwie rodziców, ur. 27 X 1922 r. w Mondtken, aresztowana 14 III 1945 r. przez żołnierzy sowieckich, dalszy los nieznany;
284. Nanowski Margarethe, lat 26, córka gospodarza, ur. 27 I 1919 r. w Mondtken, aresztowana w marcu 1945 r. i doprowadzona do Insterburga, stamtąd do ZSRR;
285. Krause Anton, lat 54, rolnik, ur. w Jonkendorf (Jonkowo), aresztowana w ostatnich dniach stycznia 1945 r. przez żołnierzy sowieckich, dalsze losy nieznane.

LVIII. Mokiny (Mokainen)

286. Bartel Martha, z d. Granetzka, lat 71, ur. 30 VII 1874 r. w Mokainen, aresztowana w końcu stycznia 1945 r. przez żołnierzy sowieckich;
287. Friedrich Paul, lat 56, rolnik, ur. 5 I 1889 r. w Wartenburg (Barczewo), aresztowany 15 III 1945 r. przez żołnierzy i uwięziony;
288. Schiprowski Agnes, lat ok. 23, ur. w Mokainen, aresztowana w końcu stycznia 1945 r. w Mokeinen i uprowadzona;
289. Schiprowski Cäcilia, lat ok. 19, ur. w Mokeinen, aresztowana jak wyżej;
290. Schiprowski Hedwig, lat ok. 25, jak wyżej;
291. Schiprowski Paul, lat ok. 15, jak wyżej;

LIX. Myki (Micken)

292. Lignau Bernhard, lat 45, rolnik, ur. w Micken, żonaty, 2 dzieci, aresztowany w marcu 1945 r. przez żołnierzy sowieckich, dalszy los niezany.

LX. Nagłady (Nagladden)

293. Czeczka Klara, lat ok. 15–17, ur. 9 III 1928 r. lub 1 III 1930 r. w Penglitten (Pęglity), aresztowana w końcu stycznia 1945 r., uwieziona w szkole w Gietrzwałdzie, dalszy los niezany;

294. Fabek Erna, ok. 20 lat, ur. w Nagladden, w 1945 r. przebywała w sowieckim obozie pracy w Kopejsku nr 506/1, tam zmarła;

295. Gezka Klara, lat ok. 18, ur. w Nagladden, w 1945 r. przebywała w obozie pracy w Kopejsku nr 506/1, tam zmarła;

296. Tyzak Joachim, lat 50, rolnik, ur. w Herrmannsort (Nowa Kaletka), żonaty, 2 dzieci, aresztowany w marcu 1945 r. przez żołnierzy sowieckich.

LXI. Naterki (Nattern)

297. Janowitz Bernard, lat 42, ślusarz, żonaty, 6 dzieci, aresztowany w lutym 1945 r. i doprowadzony do Gietrzwałdu, dalszy los niezany;

298. Steffen Paul, lat 54, dróżnik, ur. 29 VIII 1891 r. w Olsztynie, żonaty, 1 syn, aresztowany w lutym 1945 r., więziony, następnie deportowany do pracy w ZSRR.

LXII. Nikielkowo (Nickelsdorf)

299. Kahlke Hildegard, lat 17, odbywała obowiązujący rok pracy po zakończeniu szkoły, ur. 18 VIII 1928 r. w Nickelsdorf, aresztowana w końcu stycznia 1945 r. przebywała jakiś czas w Łęgajnach, potem zesłano ją do obozu pracy w ZSRR.

LXIII. Nowa Kaletka (Herrmannsort)

300. Dost Monika, lat 26, ur. 17 II 1919 r. w Herrmannsort, w 1945 r. aresztowana i przebywała w obozie Preußisch Eylau (Bagrationowsk w obwodzie kalininogradzkim), w lecie tego roku tam zmarła;

301. Laskowski Paul, robotnik, ur. w Grabenau (Przykop), żonaty, 2 dzieci, aresztowany w końcu stycznia 1945 r., prowadzony w kolumnie w kierunku Olsztyna, potem deportowany do pracy w ZSRR.

LXIV. Nowa Wieś (Neu Bartelsdorf)

302. Annuhs Hildegard, lat 23, ur. 18 II 1922 r. w Neu Bartelsdorf, aresztowana 10 II 1945 r. w Wartenburg (Barczewo), przebywała w olsztyńskim więzieniu, 19 II 1945 r. samochodem przewieziono ją do innego obozu lub do pracy w ZSRR;

303. Krzykowski Katie Lydia, lat 21, urzędnik pocztowy, ur. 23 V 1924 r. w Neuhof (Nowy Dwór) pow. Nidzica, 10 IV 1945 r. aresztowana przez żołnierzy sowieckich, przetransportowana do Olsztyna;
304. Lichtenstein Gustaw, leśnik, w marcu 1945 r. aresztowany przez żołnierzy sowieckich, dalszy los nieznany;
305. Lichtenstein Liesbeth z d. Stärker, mąż był leśnikiem, aresztowana 21/22 I 1945 r.;
306. Urbanski August, lat 60, robotnik leśny, ur. 21 I 1885 r. w Neu Bartelsdorf, aresztowany 17 II 1945 r. w Alt Schöneberg (Wrzesina) i uwięziony.

LXV. Nowe Kawkowo (Neu Kockendorf)

307. Dörfert Maria, lat 30, ur. 14 I 1915 r. w Neu Kockendorf, aresztowana i uprowadzona w końcu stycznia 1945 r. przez wkraczających Rosjan;
308. Graw Gertrud, lat 23, ur. 30 IV 1922 r. w Open (Opin), pow. Braniewo, aresztowana przez żołnierzy rosyjskich i uprowadzona;
309. Jagalski Franz, lat 42, gospodarz i kowal, ur. 16 I 1903 r., żonaty, 5 dzieci, nosił okulary, w lutym 1945 r. został przez Rosjan aresztowany;
310. Krix Irmgard, lat 15, przyuczała się do zawodu rolnika, ur. 11 II 1945 r. w Neu Kockendorf, aresztowana w lutym 1945 r. przez Rosjan i uprowadzona.

LXVI. Nowe Marcinkowo (Neu Mertinsdorf)

311. Bergmann Hildegard, lat 20, pracowała w gospodarstwie rodziców, ur. 24 XI 1925 r. w Mingehnen (Mingajny) pow. Braniewo, w marcu 1945 r. została aresztowana i uwięziona w lidzbarskich koszarach;
312. Klomfass Rosalie, lat 29, pomoc domowa, ur. 12 IX 1916 r. w Neu Mertinsdorf, aresztowana w końcu stycznia 1945 r. i więziona w Olsztynie.

LXVII. Nowe Włóki (Neu Vierzighuben)

313. Ehm Josef, lat 45, gospodarz, ur. 10 VI 1900 r., aresztowany w lutym 1945 r. przez wojsko rosyjskie i uwięziony;
314. Enskat Alfred, lat 17, ur. 11 V 1928 r., aresztowany przez wkraczających Rosjan;
315. Enskat Franz, lat 47, ur. 9 XI 1898 r., aresztowany w marcu 1945 r. przez wkraczających Rosjan i uwięziony;
316. Johnigk August, lat 57, handlarz bydłem, ur. 11 X 1888 r. w Neu Vierzighuben, żonaty, 2 dzieci, aresztowany 20 III 1945 r. przez Rosjan i uwięziony;
317. Kather Aloysius, lat ok. 45, ur. w Neu Vierzighuben, aresztowany przez wkraczających Rosjan i uwięziony;

318. Kather Luzia Maria, lat 34, gospodyni domowa, ur. 28 IX 1911 r. w Neu Vierzighuben, mężatka, 3 dzieci, aresztowana 5 III 1945 r. i z nieznanых powodów uwięziona;
319. Kellmann Anton, lat 59, rolnik, ur. 18 IX 1886 r. w Lotterfeld (Pałty), pow. Braniewo, żonaty, 3 dzieci, aresztowany 30 I 1945 r. i przewieziony do Olsztyna, umieszczony w więzieniu, następnie przez Białystok dotarł do Moskwy;
320. Kroschewski Franz, lat 57, ur. 27 I 1888 r. w Neu Vierzighuben, aresztowany w lutym 1945 r. i uwięziony;
321. Marienfeld Ewald, lat 17, zatrudniony w gospodarstwie rodziców, ur. 4 XII 1928 r. w Neu Vierzighuben, aresztowany 8 III 1945 r. i doprowadzony do Eschenau (Jesionowo) pow. Lidzbark Warmiński, później znalazł się w obozie w Insterburg i zapewne deportowany w głąb Rosji;
322. Schlesiger August, lat 43, rolnik, ur. 4 VII 1902 r., w Neu Vierzighuben, aresztowany w marcu 1945 r. i uwięziony;
323. Schnyevski Hedwig, lat 24, ur. 1 III 1921 r. w Gradtken (Gradki), aresztowana w styczniu 1945 r. i uprowadzona;
324. Springer Ewald, lat 44, rolnik, ur. 13 II 1901 r. w Neu Vierzighuben, aresztowany 1 II 1945 r. w Tollack (Tuławki) i deportowany do pracy w głąb ZSRR;
325. Wimmer Emma, lat 24, córka gospodarza, ur. 11 IV 1921 r. w Neu Vierzighuben, aresztowana w marcu 1945 r. i uprowadzona.

LXVIII. Odryty (Odritten)

326. Faralisz Leo, lat 63, młynarz i rolnik, ur. 2 XII 1872 r. w powiecie Labiau (Polessk) w obwodzie kaliningradzkim, aresztowany w marcu 1945 r. przez Rosjan.

LXIX. Pajtuny (Pathaunen)

327. Freisleben (kobieta, nieznanе imię), aresztowana w 1945 r. przez Rosjan i uprowadzona;
328. Schillack Monika, lat 21, ur. 7 IX w Deuten (Dajtki, teraz dzielnica Olsztyna), aresztowana 12 III 1945 r. przez wojsko sowieckie i uprowadzona w nieznanym kierunku, następnie została zesłana do pracy w ZSRR.

LXX. Patryki (Patricken)

329. Borchert (mężczyzna, brak imienia), lat ok. 70, gospodarz i karczmarz, ur. w Patricken, żonaty, 6 dzieci, w kwietniu 1945 r. aresztowany przez Rosjan i przetransportowany do jednego z obozów sowieckich w Prusach Wschodnich;

- 330. Kwaschnewski Ernst, lat 16, uczeń, ur. 24 V 1929 r. w Wieps (Wipsowo), aresztowany w końcu stycznia 1945 r. i wywieziony samochodem w nieznanym kierunku;
- 331. Rohloff Theodor, lat 55, gospodarz, ur. 20 IV 1890 r., aresztowany 27 IV 1945 r. przez Rosjan i uwięziony;
- 332. Schulz Paul, lat ok. 40, aresztowany w marcu 1945 r. i uwięziony przez rosyjskich żołnierzy.

LXXI. Pęglity (Penglitten)

- 333. Jatzkowski Robert, lat 33, gospodarz, ur. w Penglitten, aresztowany w lutym 1945 r. przez Rosjan;
- 334. Nowoczin Luzia, lat 28, ur. 13 III 1927 r. w Penglitten, aresztowana po wkroczeniu Rosjan i uprowadzona;
- 335. Pfeiffer Anton, lat 48, żonaty, ur. 2 X 1897 r. w Penglitten, 25 I 1945 r. umieszczony w transporcie nie wiadomo dokąd.

LXXII. Pluski (Plautzig)

- 336. Dibowski Eduard, lat 45, rybak, ur. 2 X 1900 r. w Plautzig, żonaty, 2 dzieci, aresztowany na przełomie lutego i marca 1945 r. i uwięziony.

LXXIII. Plutki (Plutken)

- 337. Hirschberg Josef, lat 48, rolnik, ur. w Plutken, aresztowany po wkroczeniu Rosjan do wsi i uwięziony;
- 338. Komorski Franz, lat 45, rolnik, został aresztowany po wejściu żołnierzy sowieckich i uwięziony;
- 339. Krause Klara, gospodyni domowa, w styczniu aresztowana przez Rosjan i uprowadzona z Plutken;
- 340. Rutkowski Bruno, lat 49, gospodarz, ur. 2 V 1896 r. Süssenberg (Jarandowo) pow. Lidzbark Warmiński, aresztowany w lutym 1945 r. i uwięziony;
- 341. Sommerfeld Ottilie, lat 39, ur. 20 XII 1906 r. w Rosenau (Różnowo), aresztowana 8 II 1945 r. w Plutken i uprowadzona.

LXXIV. Polejki (Polleiken)

- 342. Kelmann Anastasia, lat 22, córka gospodarza, ur. 30 X 1923 r. w Polleiken, aresztowana w lutym 1945 r. i zesłana do pracy w ZSRR.

LXXV. Porbady (Neu Schöneberg)

- 343. Guski Bernhardt, lat 40, rolnik, aresztowany przez żołnierzy sowieckich po wkroczeniu do wsi i uwięziony;

344. Hasenberg Johann, lat 16, ur. 5 X 1929 r. w Neu Schöneberg, aresztowany 2 II 1945 r. przez Rosjan i przetransportowany do w kierunku Morąga;
345. Kolender Josef, lat ok. 27, rolnik, aresztowany na wiosnę 1945 r. i uwięziony;
346. Wölki Anton, lat 37, ur. 13 VI 1908 r., aresztowany na początku 1945 r. i uwięziony.

LXXVI. Prejłowo (Preiwils)

347. Golian Josef, lat 45, rolnik, ur. 13 V 1900 r. w Spiegelberg (Spręcowo), aresztowany 3 III 1945 r. w Gross Kleeberg (Klebark Wielki) przez Rosjan;
348. Steinke Adolf, lat 17, rolnik, ur. 20 IV 1928 r. w Preiwils, aresztowany w marcu 1945 r.;
349. Zerta Paul, lat 50, gospodarz, ur. 10 II 1895 r. w Stabigotten (Stawiguda), żonaty, 3 dzieci, aresztowany 30 I 1945 r. przez żołnierzy sowieckich i uwięziony.

LXXVII. Próle (Prohlen)

350. Blaschey Josef, gospodarz, ur. w Prohlen, żonaty, 6 dzieci, aresztowany w 1945 r. razem z córką Irma, lat 18 i deportowani do pracy w ZSRR;
351. Heinke Maria, ur. w Prohlen, aresztowana na początku 1945 r. i zesłana do pracy w głąb ZSRR;
352. Sowitzki Franz, lat 55, gospodarz, ur. 13 I 1892 r. w Prohlen, żonaty, 3 dzieci, aresztowany na początku 1945 r. na podstawie informacji syna lekarza Leona, został zastrzelony podczas marszu zatrzymanych (informacja o rozstrzelaniu Sowickiego – J.Ch.);
353. Fuchs Luzia, lat 19, pomoc domowa, w marcu 1945 r. widziano ją w obozie w Kopejsku nr 506, tam zmarła;
354. Wagner Anna z d. Gross, lat 55, gospodyni, ur. 10 I 1890 r., aresztowana w 1945 r. w Szpitalu Mariackim w Olsztynie i uprowadzona w nieznanym kierunku.

LXXVIII. Przykop (Grabenau)

355. Kukliński Paul, lat 46, rolnik, ur. 29 VI 1899 r. w Grabenau, aresztowany w końcu stycznia 1945 r. i doprowadzony do obozu przejściowego w Insterburg, stamtąd zesłany do pracy w ZSRR;
356. Steppuhn Anton, lat 51, ur. 29 IX 1894 r. w Sternberg (Strykowo) pow. Lidzbark Warmiński, aresztowany w lutym 1945 r. w Grabenau i uwięziony.

LXXIX. Pupki (Pupkeim)

357. Grunwald Anton, lat 57, rolnik, ur. 3 VI 1888 r., w Pupkeim, żonaty, 6 dzieci, w lutym 1945 r. aresztowany i krótko więziony w Olsztynie, następnie zesłany do pracy w głąb ZSRR;

358. Taplik Pauline, lat 31, ur. 10 I 1914 r. w Pupkeim, aresztowana w 1945 r. i uwięziona w obozie przejściowym;
359. Wagner Bernard, lat 48, palacz zatrudniony na kolei, ur. 7 IV 1897 r. w Jonkendorf (Jonkowo), aresztowany w Pupkeim 15 II 1945 r., przez Morąg deportowany do pracy w ZSRR, był w obozie za Uralem.

LXXX. Purda (Gross Purden)

360. Behlau Bernhard, lat ok. 45, w Gross Purden aresztowany na początku 1945 r. i uwięziony;
361. Dulisch Paul, lat 38, gospodarz, ur. w Gross Purden, głuchoniemy, aresztowany 4 II 1945 r. przez żołnierzy sowieckich;
362. Hermanski (nieznane imię i płeć), lat ok. 16, osoba aresztowana na początku 1945 r.;
363. Janowitz Maria, lat 16, uczennica, ur. 29 VI 1929 r. w Alt Mertinsdorf (Marcinkowo), aresztowana 23 I 1945 r. i zesłana do obozu w ZSRR, widziano ją w sierpniu 1945 r.;
364. Kordowski Andreas, lat 44, rolnik, ur. 30 XI 1901 r. w Gross Bertung (Bartąg), żonaty, 5 dzieci, aresztowany w lutym 1945 r. w Gross Purden, zmarł w transporcie udającym się do ZSRR;
365. Karwatzki (imię i płeć nieznana), lat ok. 50 lat, w 1945 r. aresztowany i skierowany do obozu sowieckiego;
366. Rogati (imię i płeć nieznana), lat ok. 60, w 1945 r. aresztowana i zesłano do pracy w ZSRR;
367. Steiner August, lat 58, urzędnik pocztowy, ur. 2 VIII 1887 r. w Gross Purden, aresztowany w lutym lub na początku marca 1945 r., został uwięziony w obozie zbiorczym;
368. Steiner (imię i płeć nieznana), ok. 55 lat, aresztowany i zatrzymany;
369. Szczesz (imię i płeć nieznana), ok. 55 lat, aresztowany w 1945 r. i zesłany do pracy w głąb ZSRR;
370. Wiech Leo, lat 15, ur. 2 XII 1930 r., aresztowany 3 II 1945 r. w Klein Purden (Purdka) i uwięziony;

LXXXI. Purdka (Klein Purden)

371. Wichmann Konrad, lat 46, ur. 19 II 1899 r., aresztowany 20 I 1945 r. w Klein Purden i skierowany do obozu zbiorczego w Ciechanowie, potem zapewne deportowany do ZSRR;
372. Wiech Joachim, lat 54, rolnik, ur. 10 IX 1891 r., żonaty, 3 dzieci, aresztowany 27 I 1945 r. i uwięziony.

LXXXII. Radosty (Ottendorf)

373. Bartnick Franz, lat 44, rolnik, ur. 16 VIII 1901 r. w Spiegelberg (Spręcowo), aresztowany w lutym 1945 r. w Ottendorf i uprowadzony w nieznanym kierunku;
374. Binger Martha, lat 21, pomoc domowa, ur. 31 III 1924 r. w Ottendorf, aresztowana 20 II 1945 r. i uprowadzona;
375. Dost Maria, prowadziła gospodarstwo, ur. w Ottendorf, aresztowana w 1945 r. i zesłana do pracy w głąb ZSRR;
376. Hermann Josef, lat 56, murarz, ur. 31 VII 1889 r. w Ottendorf, żonaty, 7 dzieci, aresztowany w 1945 r., przez Olsztyn i Insterburg deportowany do pracy w głąb ZSRR;
377. Holski (mężczyzna, imię nieznane), lat ok. 45, aresztowany na początku 1945 r. z dwoma synami (Georg, ok. 21 lat i Bruno, ok. 18 lat), przez Jeziorany, Dobre Miasto, Radostowo i Barczewo uprowadzeni w nieznanym kierunku;
378. Knoblauch (mężczyzna, imię nieznane), ur. w Ottendorff, aresztowany na początku 1945 r. razem z synem i córką, uprowadzeni w nieznanym kierunku;
379. Knorr Alojsius, lat 16, pracował w gospodarstwie rodziców, ur. 16 I 1929 r. w Ottendorf, aresztowany 4 IV 1945 r. przez Rosjan;
380. Knorr Martha, lat 18, pracowała na gospodarstwie rodziców, ur. 4 IX 1927 r. w Ottendorf, aresztowana 19 II 1945 r. przez Rosjan;
381. Johnkis Gertrud, ok. 17 lat, aresztowana na początku 1945 r., przez Jeziorany, Dobre Miasto, Radostowo i Barczewo uprowadzona w nieznanym kierunku;
382. Neumann Martha, lat 23, pracowała w domu rodziców, ur. 17 IV 1922 r. w Ottendorf, blondynka, niebieskie oczy, aresztowana w lutym 1945 r. i z transportem bydła skierowana do ZSRR;
383. Neumann Anna, aresztowana w 1945 r., więziona w sowieckich więzieniach, zmarła;
384. Ott (mężczyzna, imię nieznane), gospodarz, aresztowany w 1945 r. w Ottendorf;
385. Polackowski Paul, lat 35, ur. 19 V 1910 r. w Ottendorf, aresztowany na początku 1945 r., z żoną Marthą (lat ponad 30), przez Jeziorany, Dobre Miasto, Radostowo i Barczewo uprowadzeni w nieznanym kierunku;
386. Stolla Josef, lat 56, kupiec i karczmarz, ur. 20 VII 1889 r. w Wieps (Wipsowo), żonaty, 3 dzieci, ułomny lewa noga krótsza, aresztowany w końcu stycznia 1945 r., zatrudniony przy transporcie koni;
387. Tobel Aloisius, lat 21, ur. 24 II 1924 r. w Ottendorf, aresztowany w 1945 r., zesłany do obozu pracy w ZSRR;
388. Tobal Franz, ok. 60 lat, aresztowany na początku 1945 r. wraz z synem i przez Jeziorany, Dobre Miasto, Radostowo i Barczewo uprowadzeni w nieznanym kierunku;

LXXXIII. Ramsowo (Ramsau)

389. Banner wcześniej Kopowski Bernhard, lat 47, robotnik, ur. 12 XI 1898 r. w Raschung (Rasząg) pow. Reszel, bez prawej ręki, w lutym 1945 r. aresztowany;
390. Fetzki Franz, lat 41, cieśla, ur. 25 XII 1904 r. w Gross Lemkendorf (Lamkowo), aresztowany 30 I 1945 r. i uwięziony;
391. Grunwald Agnes, lat 25, ur. 2 IX 1920 r. Ramsau, aresztowana w lutym 1945 r. i uprowadzona w nieznanym kierunku;
392. Primmel Bruno, lat 68, ks. katolicki, ur. 2 X 1877 r. w Olsztynie, aresztowany w marcu 1945 r. i więziony w obozie w Lidzbarku Warmińskim, wywieziony do pracy w głąb ZSRR, zmarł w transporcie lub na przełomie 1946/1947 w obozie pracy;
394. Spill Franz, lat 50, rolnik, ur. w Tollack (Tuławki), żonaty, 1 dziecko, był ranny w I wojnie światowej, aresztowany w styczniu 1945 r. i uwięziony;
395. Surrey Josef, lat 40, ur. 4 XI 1905 r., aresztowany 6 II 1945 r. w Ramsau i uwięziony;
396. Widorski Johann, lat 47, aresztowany na początku lutego 1945 r. i więziony przez Rosjan;
397. Wiewiorra Joseph, lat 56, gospodarz, ur. 9 XI 1889 r. w Ramsau, aresztowany w styczniu 1945 r. w Ramsau i uwięziony.

LXXXIV. Redykajny (Redigkainen)

398. Blex Anna, lat 20, ur. 23 XII 1925 r. w Redigkainen, aresztowana na początku 1945 r. w Redigkainen, uprowadzona w nieznanym kierunku;
399. Elbing Hedwig, lat 23, ur. w VIII 1922 r. w Redigkainen, aresztowana 2 II 1945 r. po przesłuchaniu i uprowadzona;
400. Kellmann Hugo, lat 54, rolnik, ur. 11 IV 1891 r. w Sonnewalde (Radziejewo) pow. Braniewo, aresztowany 23 I 1945 r. i uwięziony;
401. Kühnapfel Bruno, lat 56, nauczyciel, ur. 26 V 1889 r., aresztowany na początku 1945 r. i uwięziony.

LXXXV. Różgity (Rosgitten)

402. Gollan Franz, lat 45, rolnik, ur. 6 IV 1900 r. w Rosgitten, zaciągnięty do Volksturmu, aresztowany w styczniu 1945 r., i uwięziony;

LXXXVI. Różnowo (Rosenau)

403. Blasche Rudolf, lat ok. 50–56, rolnik, aresztowany 22 I 1945 r., w Rosenau i uwięziony;
404. Bull Viktor, lat ok. 50, po wkroczeniu Rosjan został aresztowany i skierowany do pracy;

405. Fromm Konrad, lat ok. 50–55, aresztowany 22 I 1945 r. i uwięziony;
406. Gollen Hedwig, lat ok. 16, ur. w Olsztynie, aresztowana 22 I 1945 r. i uwięziona;
407. Gorni Karl, lat ok. 50–55, młynarz, aresztowany 22 I 1945 r. i uwięziony;
408. Grotzki (mężczyzna imię nieznane), lat 49–50, gospodarz, ur. w Rosenau, aresztowany w lutym 1945 r. przez Rosjan i uwięziony;
409. Marienfeld Johann, lat 60, rolnik/kowal, ur. 14 IV 1885 r. w Heiligenthal (Świątki) pow. Lidzbark Warmiński, żonaty, 5 dzieci, prawą nogę miał uszkodzoną, aresztowany w marcu 1945 r., skierowany do obozu przejściowego w Insterburg, następnie do obozu pracy w ZSRR;
410. Nowak Paul, ok. 40–45 lat, rolnik, aresztowany 22 I 1945 r. i uwięziony;
411. Orlowski lub Orcholski (kobieta, imię nieznane), lat ok. 39, aresztowana w 1945 r. w Rosenau i uwięziona, widziano ją jesienią 1947 r. w jednym z obozów pracy w pobliżu Moskwy;
412. Olschewski Maria, lat ok. 18, aresztowana 22 I 1945 r. i uprowadzona;
413. Pieczkowski Joseph, rolnik, żonaty, 3 dzieci, aresztowany w styczniu 1945 r., przez Olsztyn i Ciechanów trafił do obozu pracy w ZSRR;
414. Pieczkowski Viktor, aresztowany na początku stycznia 1945 r. w Rosenau i uwięziony;
415. Pitschkowski Anna, lat ok. 24, aresztowana 22 I 1945 r. i uwięziona;
416. Pitschkowski Franz, lat ok. 45–50, aresztowany 22 I 1945 r. i uwięziony;
417. Pitschkowski Josef, lat ok. 45–50, jak wyżej;
418. Pitchkowski Viktor, lat ok. 40–50, jak wyżej;
419. Pieczkowski Franz, lat 60, rolnik, ur. 2 VIII 1885 r. w Rosenau, żonaty, 5 dzieci, aresztowany w lutym, więziony w różnych obozach, następnie deportowany do pracy w ZSRR;
420. Protmann Josef, lat ok. 40–45, młynarz, aresztowany 22 I 1945 r. i uwięziony;
421. Reisenberg Michael, lat ok. 40–45, aresztowany 22 I 1945 r. i uwięziony;
422. Schmidt Josef, ok. 36 lat, aresztowany 28 I 1945 r. i skierowany do pracy w ZSRR;
423. Tuzinski Josef, ok. 50 lat, aresztowany 22 I 1945 r. i skierowany do pracy w ZSRR;
424. Wilkowski Felix, ok. 15 lat, aresztowany i uwięziony.

LXXXVII. Ruszajny (Reuschhagen)

425. Bischoff Leo, lat 52, ur. 8 II 1892 r. w Hirschberg (Jedzbark), żonaty, 8 dzieci, aresztowany w styczniu 1945 r. 7 km od Reuschhagen i uwięziony;
426. Braun Franz, lat 49, rolnik, ur. 14 V 1896 r. Spiegelberg (Spręcowo), aresztowany 2 II 1945 r. i uwięziony;

427. Fallgatter Ida z d. Langheit, lat 69, ur. 27 VII 1876 r. w Sensburg (Mrągowo), aresztowana 21 I 1945 r. i uwięziona;
428. Wilkowski Ewald, lat 17, rolnik, ur. w Reuschhagen, aresztowany latem 1945 r. i uwięziony.

LXXXVIII. Ruś (Reussen)

429. Ritter Hildegard, ok. 21 lat, znalazła się w lipcu 1945 r. w sowieckim obozie pracy w Kopejsku nr 506/6;
430. Rucha Leo, lat 48, rolnik, ur. 29 II 1897 r. w Reussen, aresztowany na początku 1945 r. w Rusi i uwięziony;
431. Schulz Konrad, lat 17, robotnik, ur. 4 XII 1928 r. w Reussen, aresztowany na początku 1945 r. i uwięziony;
432. Steppuhn Johann, lat 45, ur. 3 I 1900 r. w Reussen, aresztowany w lutym 1945 r. i uwięziony;
433. Wohlgemuth Friedrich, lat 72, gospodarz, aresztowany w lutym 1945 r. wraz z córką Minną (32 lata) i jej córką Ingetraut (4 lata) i uwięzieni.

LXXXIX. Rybaki (Lansk)

434. Schaak Friedrich Karl, lat 63, dzierżawca Jeziora Łańskiego i rybak, ur. 21 VIII 1882 r. w Mörken (Mierki), pow. Ostróda, żonaty, 1 córka, aresztowany w lutym 1945 r. i uwięziony w poniemieckim obozie dla jeńców wojennych Hohenstein (Olsztynek).

XC. Sętal (Süssenthal)

435. Anhut Anton, lat 47, krawiec, ur. 8 III 1898 r. w Arnsdorf, (Lubomino) pow. Lidzbark Warmiński, aresztowany 2 II 1945 r. przetransportowany w północne rejony prowincji;
436. Block Dora, lat 27, pomoc domowa, ur. 31 I 1918 r. w Süssenthal, aresztowana na przełomie stycznia i lutego 1945 r. wraz z siostrą Paulą (ok. 22 lata), obie trafiły do obozu pracy w pobliżu Morza Kaspijskiego. Paula zmarła w trakcie powrotu z obozu po zwolnieniu;
437. Koch Aloisius, lat 19, robotnik, ur. 14 XI 1926 r. w Süssenthal, aresztowany 12 II 1945 r. i skierowany do obozu zbiorowego w Insterburgu;
438. Koch Ida, lat 34, córka gospodarza, ur. 23 V 1911 r. w Süssenthal, aresztowana w marcu 1945 r. i uwięziona, przez Ornetę została zesłana do pracy w ZSRR;
439. Krix Eduard, lat 43, szewc, ur. 13 X 1902 r. w Spiegelberg (Spręcowo), żonaty, 3 dzieci, aresztowany na przełomie stycznia i lutego 1945 r. i uwięziony;
440. Lange Leo, lat 40, rolnik, ur. 27 XI 1905 r. w Oberkaphein (Kabikiejmu Górne),

aresztowany na przełomie lutego i marca 1945 r., przez Dobre Miasto deportowany do pracy w głąb ZSRR;

441. Moritz Maria, lat 20, ur. 10 VIII 1925 r. w Süssenthal, aresztowana w styczniu 1945 r. i uwięziona;
442. Nieswandt Vitalis, lat 51, rolnik, ur. 18 V 1894 r. w Klingerswalde (Podleśna) pow. Lidzbark Warmiński, żonaty, aresztowany i uwięziony;
443. Thiel Otto, lat 41, rolnik, ur. 31 III 1904 r. aresztowany na początku 1945 r. i uwięziony.

XCI. Silice (Quidlitz)

444. Majitzki Franz, lat 55, dozorca, ur. 12 III 1890 r. w Jonkendorf (Jonkowo), żonaty, 7 dzieci, miał jedno oko, aresztowany 28 I 1945 r., uwięziony, przez Olsztyn skierowany do transportu udającego się do pracy na terenie ZSRR, w trakcie dojazdu zachorował i opuścił transport, dalsze losy nieznane.

XCII. Skajboty (Skaibotten)

445. Preuß Johann, lat 58, gospodarz, ur. w Mokainen (Mokiny), aresztowany w początkach 1945 r. i skierowany do transportu udającego się do pracy w ZSRR, w trakcie powrotu z zesłania zmarł;
446. Raschkowski Anna z d. Lubowski, lat 43, gospodyni domowa, ur. 25 IX 1902 r. w Skaibotten, aresztowana na początku 1945 r., zesłana do obozu nad Morzem Czarnym;
447. Surrey Robert, lat 35, kontroler zawartości tłuszczu w mleku, ur. 13 VIII 1910 r. w Skaibotten, aresztowany w kwietniu 1945 r.;
448. Willms Anni z d. Nieswandt, lat 31, gospodyni domowa, ur. 10 XI 1914 r. w Skaibotten, aresztowana w lutym 1945 r. i uwięziona.

XCIII. Słupy (Stolpen)

449. Wolf Gertrud z d. Maahs, lat 33, gospodyni domowa, ur. 29 XI 1912 r. w Schülzen (Silec) pow. Kętrzyn, aresztowana w 1945 r. i więziona.

XCIV. Spręcowo (Spiegelberg)

450. Binner Josef, lat 16, uczeń, ur. 13 VI 1929 r. w Spiegelberg, aresztowany w styczniu 1945 r. i deportowany do pracy w głąb ZSRR;
451. Bönigk Agathe z d. Thamm, lat 36, ur. 15 VI 1909 r. w Gross Buchwalde (Buchwałd), mężatka, 1 dziecko, aresztowana w styczniu 1945 r. i uwięziona;
452. Gollan Anna z d. Pollakowski, lat ok. 47–48, gospodyni, ur. w Spiegelberg, aresztowana w lutym 1945 r. wraz z czworgiem dzieci: Agnes (11 lat), Anna (19 lat), Hildegard (lat 17) i Josef (lat 9) i uwięziona;

453. Jatzkowski Anna, lat 20, wspomagała rodziców, ur. 10 IV 1925 r. w Spiegelberg, aresztowana wraz ze swoją matką Marią Jatzkowski i bratem Paulem, wszyscy stracili życie;
454. Pollakowski Bruno, lat 45, rolnik, ur. 24 III 1900 r. w Spiegelberg, żonaty, 6 dzieci, utracił prawą rękę, aresztowany w styczniu 1945 r. i uwięziony, w marcu tego samego roku widziano go w obozie przejściowym w Ciechanowie;
455. Polakowski Joseph, lat 43, gospodarz, ur. w Spiegelberg, żonaty, 2 dzieci, aresztowany w 1945 r. i uwięziony;
456. Kisporski Anna z d. Pollakowski, lat 39, gospodyni, ur. 6 II 1906 r. w Spiegelberg, 2 dzieci, aresztowana w 1945 r. i zesłana do pracy w ZSRR;
457. Saalman Franz, lat 58, gospodarz, ur. 23 IV 1887 r., w Spiegelberg, żonaty, 7 dzieci, aresztowany w lutym 1945 r. wraz z żoną Anną z d. Guski (lat 55), skierowani do obozu zbiorczego w Ciechanowie.

XCV. Stara Kaletka (Teerwalde)

458. Biernat Ignatz, lat 43, rolnik, ur. 5 IV 1902 r. w Honigswalde (Miodówko), aresztowany w styczniu i uwięziony;
459. Hermanowski Anton, lat 50, rolnik, ur. 17 V 1895 r. w Teerwalde, żonaty, aresztowany 18 II 1945 r. i uwięziony;
460. Pompetzki Viktor, lat 59, robotnik leśny, ur. 17 V 1886 r. w Herrmannsort, aresztowany w lutym 1945 r. i uwięziony.

XCVI. Stare Kawkowo (Alt Kockendorf)

461. Czodrowski Hugo, lat 24, ur. 17 XII 1921 r. w Alt Kockendorf, aresztowany 2 II 1945 r. i skierowany do obozu przejściowego w Ciechanowie;
462. Haselbaum Albert, lat 57, gospodarz, ur. 1 XII 1888 r. w Alt Kockendorf, żonaty, aresztowany 2 II 1945 r. i uwięziony;
463. Klein Benno, lat 16, ur. 9 V 1929 r. w Alt Kockendorf, aresztowany 7 II 1945 r. i przetransportowany do obozu pracy w ZSRR;
464. Lettmann Albert, lat 51, rolnik, ur. 3 I 1894 r. w Blankenberg (Gołogóra), aresztowany w lutym 1945 r. i uwięziony.

XCVII. Stare Włóki (Alt Vierzighuben)

465. Beuth Aloys, lat 20, kupiec, ur. 2 V 1925 r. w Alt Vierzighuben, aresztowany 31 I 1945 r. i uwięziony, następnie deportowany do pracy w ZSRR;
466. Zentara Maria, lat 17, w końcu marca 1945 r. widziano ją w obozie w Kopejsku nr 506, tam zmarła.

XCVIII. Stawiguda (Stabigotten)

467. Barczewski Josef, lat 36, manewrowy na kolei, ur. 27 XII 1909 r. w Gottken, (Godki), aresztowany w lutym 1945 r. i uwięziony;
468. Czerlitzka Anna, lat 23, pracowała w gospodarstwie rodziców, ur. 4 III 1922 r. w Stabigotten, aresztowana w styczniu 1945 r. w Barczewie i uwięziono;
469. Czerlitzka Georg, lat 15, uczeń, ur. 18 VII 1930 r. w Stabigotten, aresztowany w marcu 1945 r. i umieszczony w obozie Preußisch Eylau (teraz Bagrationowsk w obwodzie kaliningradzkim);
470. Klank Arthur, lat 73, leśnik, żonaty, 2 dzieci, aresztowany w styczniu 1945 r. i uwięziony;
471. Klank Paula z d. Skubiowus, lat 69, ur. 9 I 1878 r. w Gross Schönforst (Kałduń) pow. Iława, aresztowana w 1945 r. i uwięziona, następnie zmarła w jednym z domów starców w Polsce;
472. Kotzig Christel, lat 24, ur. 28 VII 1921 r., aresztowana, umieszczona w obozie pracy na terenie ZSRR;
473. Krause Josef, lat 52, ur. 15 IV 1893 r. w Kleeberg (Klebark), żonaty, 4 dzieci, aresztowany 25 III 1945 r. i uwięziony;
474. Kunz Herbert Johann Gottfried, lat 42, leśnik, ur. 23 VI 1943 r., żonaty, 2 dzieci, aresztowany 3 II 1945 r., przez obóz w Olsztynku dostał się do obozu przejściowego w Ciechanowie;
475. Mateblowski Otto, lat 39, maszynista kolejowy, ur. 24 VII 1906 r. w Jonkendorf (Jonkowo), żonaty, 5 dzieci, aresztowany w styczniu w Olsztynie, deportowany w głąb ZSRR;
476. Pontarski lub Tontarski Teofiel, lat ok. 56–62, gospodarz, aresztowany 21 I 1945 r. i uwięziony;
477. Sckwoika Adam, lat 57, ur. 12 I 1888 r. w Hohen (Wysoka Wieś) pow. Ostróda, aresztowany w czerwcu 1945 r., zmarł w transporcie udającym się do ZSRR;
478. Skowasch Maria, lat 23, na przełomie marca i kwietnia zmarła w obozie pracy w Kopejsku nr 506 w ZSRR;
479. Rehberg Maria z d. Poschmann, lat 31, urzędniczka, ur. 15 VI 1914 r., aresztowana w lutym 1945 r., skierowana do obozu w Preußisch Eylau (teraz Bagrationowsk w obwodzie kaliningradzkim);
480. Quittek Paul, lat 34, robotnik, ur. 11 IX 1911 r. w Neu Barteldorf (Nowa Wieś), żonaty, 3 dzieci, aresztowany 14 II 1945 r., zmarł w obozie nad Morzem Czarnym;
481. Urban Adolf, lat 56, gospodarz, ur. 12 XII 1889 r. w Stabigotten, żonaty, 2 dzieci, aresztowany w końcu stycznia 1945 r. i przewieziony w kierunku Morąga;
482. Witten Josef, poprzednio Wittkowski, lat 50, ur. 5 VI 1895 r. w Stabigotten, uwięziony przez wojska sowieckie.

XCIX. Stęki (Stenkienen)

483. Klein Anton, gospodarz, ur. w Blankenberg (Gołogóra), żonaty, 3 dzieci, aresztowany w marcu 1945 r. i uwięziony;
484. Scheffler Fritz, lat 31, budowniczy okrętów, ur. 30 VIII 1914 r. w Stenkienen, aresztowany w lutym 1945 r. we Wrzesinie i uwięziony.

C. Szałstry (Schaustern)

485. Schabram albo Schrabrom Martha, lat ok. 45–53, gospodyni domowa, aresztowana w końcu stycznia 1945 r. w Schaustern, znalazła się w obozie pracy za Uralem w ZSRR;
486. Schröter Johann, lat 41, ur. 24 III 1904 r. w Schaustern, aresztowana w lutym 1945 r., znalazła się w obozie pracy na terenie ZSRR.

CI. Sząbruk (Schönbrück)

487. Baukrowitz Adolf, lat 50, rolnik, ur. 9 III 1895 r. w Schönbrück, aresztowany w lutym 1945 r. i uwięziony;
488. Jablowski Agnes, lat 25, aresztowana w 1945 r., zmarła w szpitalu;
489. Jablowski Anastasia, lat 28, ur. w Schönbrück, aresztowana w 1945 r. i deportowana do pracy w obozie na terenie ZSRR, tam zmarła;
490. Jablonski Franz, ok. 65 lat, aresztowany na początku 1945 r. z żoną (ok. 50 lat) i córką (ok. 18 lat), utracili życie;
491. Karzikowski Hans, lat 39, aresztowany w Schönebrück i przetransportowany do obozu pracy na terenie ZSRR;
492. Pohl Josef, lat 53, ur. 16 X 1892 r., aresztowany w marcu 1945 r. i zesłany do obozu pracy na terenie ZSRR, przebywał w szpitalu obozowym.

CII. Szczęsne (Schönwalde)

493. Bławat Albert Josef Konrad, lat 60, ogrodnik, ur. 27 III 1885 r. w powiecie Tczew, aresztowany 21 I 1945 r. wraz żoną Marią (ur. 7 I 1886 r.) i uwięzieni;
494. Brabasch Theodor, lat 16, uczeń kupiecki, ur. 5 XII 1929 r. w Olsztynie, aresztowany, deportowany do obozu pracy za Uralem, w powrotnym transporcie zachorował i przebywał w szpitalu we Frankfurcie nad Odrą;
495. Brzezinski Johann, lat 48, ur. 28 IX 1897 r. Grudziądz, żonaty, 7 dzieci, aresztowany 21 II 1945 r. w Schönwalde, przez Olsztyn zesłany do pracy w ZSRR.

CIII. Szelałgowo (Schillings)

496. Marga Anton, lat 49, murarz/kowal, żonaty, 3 dzieci, aresztowany w marcu 1945 r. i uwięziony.

CIV. Szynowo (Schönau)

497. Piorra Johann, lat 33, dojarz, ur. 18 VI 1912 r. w Wartenburg, żonaty, aresztowany w końcu stycznia 1945 r. i uwięziony.

CV. Tęguty (Tengutten)

498. Gralki Martha, lat 24, pomoc w gospodarstwie, ur. 1 V 1921 r. w Gross Lemkendorf (Lamkowo), aresztowana w końcu stycznia 1945 r. i doprowadzona do Tuławek.

CVI. Tomaszkowo (Thomsdorf)

499. Baukrowitz Agnes, lat 37, gospodyni, ur. w powiecie olsztyńskim, aresztowana na początku 1945 r. i uwięziona przez Rosjan;
500. Baukrowitz Ludwig, lat 43, gospodarz, ur. w Thomsdorf, aresztowany w 1945 r. i uwięziony;
501. Böttcher Anton, lat 47, rolnik, ur. 6 XII 1898 r. w Tollack (Tuławki), aresztowany w kwietniu 1945 r., w Tuławkach i uwięziony;
502. Eberlein (nie znane; płeć ani imię), lat ok. 30–40, osoba aresztowana na przełomie stycznia i lutego 1945 r. i uwięziona;
503. Getta Maria, lat 41, gospodyni, ur. 1 IV 1904 r. w Mokainen (Mokiny), aresztowana w końcu stycznia i uwięziona;
504. Porbatzki Anton, lat 26, urzędnik pocztowy, ur. 22 IV 1919 r. w Nattern (Natterki), aresztowany 28 II 1945 r. i uwięziony;
505. Rogawski Edith, lat 19, pomoc w gospodarstwie, ur. 18 VI 1926 r. w Allenstein, aresztowana 20 II 1945 r. i przez Olsztynek i Morąg przetransportowana do obozu pracy w ZSRR;
506. Sommerfeld Paul, lat 49, rolnik, ur. 15 I 1896 r. w Darethen (Dorotowo), żonaty, 3 dzieci, aresztowany 16 II 1945 r. i uwięziony;
507. Weissgerber Ina, ok. 19 lat, w czerwcu 1945 r. zmarła w obozie pracy w Kopejsku nr 506/6;
508. Traska Luzie z d. Thiel, lat 26, ur. 19 XI 1919 r. w Wolfsdorf (Wilczkowo), pow. Lidzbark Warmiński, aresztowana w końcu stycznia 1945 r. w Tuławkach i doprowadzona do Jezioran;
509. Trenchkowski Józef, gospodarz, ur. w Tollack (Tuławki), aresztowany 15 II 1945 r. i uwięziony (tu mogło dojść do omyłki w nazwiskach, w Tuławkach gospodarzyli: Frenzkowscy – J.Ch.).

CVII. Trękus (Gross Trinkhaus)

510. Hellriegel Antonie, lat 31, położna, w czerwcu 1945 r. zmarła w obozie pracy w Kopejsku nr 506;

511. Hinz Anni, lat 25, aresztowana w styczniu 1945 r., zabrana z domu i uprowadzona;
512. Karwatzki Hubert, lat 17, pracował w gospodarstwie rodziców, ur. w marcu 1929 r. w Gross Trinkhaus, aresztowany na przełomie maja i czerwca 1945 r. w czasie przesłuchania;
513. Kieselberger (poprzednio Krzymeczek) Karl, lat 43, nauczyciel, ur. 31 I 1902 r. w powiecie Beuthen (Bytom), żonaty, 3 dzieci, blizny po operacji na nogach, aresztowany w lutym 1945 i zesłany do obozu przejściowego w Łławie;
514. Pulina Michael, lat 46, robotnik, ur. 18 IX 1899 r. w Graskau (Groszkowo), aresztowany w końcu stycznia 1945 r. i uwięziony.

CVIII. Tuławki (Tollack)

515. Ehm Ernst, lat 45, rolnik, ur. 22 I 1900 r. w Westfalii, aresztowany 1 II 1945 r. i uwięziony;
516. Erdmann Josef, lat 48, rolnik, ur. 13 V 1897 r. w Tollack, żonaty, aresztowany w 1945 r. przez funkcjonariuszy polskiej milicji, w czasie transportu zachorował i pozostał w Dobrym Mieście;
517. Greif Leo, lat 15, uczeń, ur. 6 IX 1930 r. w Tollack, aresztowany 3 IV 1945 r. przez Rosjan i przetransportowany do Preußisch Holland (Paślęka);
518. Hermanovski Anna z d. Kollodynska, lat 38, gospodyni, ur. 14 XI 1907 r. mężatka, 1 dziecko, aresztowana 29 I 1945 r. w Tolnicken (Tolniki) i przez Dobre Miasto zesłana do ZSRR;
519. Kroh Anton, ok. 50 lat, rolnik, ur. w Tollack, żonaty, 4 dzieci, aresztowany w lutym 1945 r. i odprowadzony w nieznanym kierunku;
520. Neumann Andreas, lat 56, rolnik, ur. 25 XI 1889 r. w Braunsvalde (Brąswałd), żonaty, 6 dzieci, aresztowany w lutym 1945 r. w Tolnikach i uwięziony;
521. Orłowski Klara, lat 37, krawcowa, ur. 8 I 1908 r. w Tollack, aresztowana 12 II 1945 r. i zabrana w kierunku Hagenau (Chojnika);
522. Palmowski Viktor, lat 45, murarz, ur. 24 X 1900 r., aresztowany w 1945 r. i zesłany do pracy w ZSRR;
523. Ruch Anton, lat 45, rolnik, ur. 10 III 1900 r., aresztowany w lutym 1945 r.;
524. Ruh Jakob, rolnik, lat 49, ur. 22 VII 1896 r. w Tollack, żonaty, aresztowany w styczniu 1945 r., trafił do obozu pracy w ZSRR.

CIX. Unieszewo (Schönfelde)

525. Junker Matha z d. Hinz, gospodyni, aresztowana w 1945 r.;
526. Junker Oskar, aresztowany w 1945 r. przez żołnierzy sowieckich.

CX. Warkały (Warkallen)

527. Grunenberg Jakob, lat 52, rolnik, ur. 25 VI 1893 r. w Warkallen, aresztowany w 1945 r. przez żołnierzy sowieckich i trafił do niewoli;
528. Martschat Irma, lat 20, ur. 16 XI 1925 r. w Goldap (Gołdap), aresztowana 18 II i uwięziona;
529. Tresp Hugo, lat 44, sołtys, ur. 16 VIII 1901 r. w Altgarschen (Garzewo) pow. Lidzbark Warmiński, aresztowany w końcu stycznia 1945 r. i uwięziony.

CXI. Węgajty (Wengaithen)

530. Rautenberg Andreas, rolnik, żonaty, 2 dzieci, aresztowany w 1945 r. w Wengai-then wraz z żoną Barbarą i córkami: Agnes i Elisabeth;
531. Schabrand (nieznane imię kobiety), lat ok. 45, w marcu 1945 r. znajdowała się w obozie pracy w Kopejsku nr 506/6 w ZSRR i tam zmarła.

CXII. Wipsowo (Wieps)

532. Bauch Andreas, lat 40, ślusarz, ur. 31 I 1905 r. w Wieps, żonaty, 3 dzieci, aresztowany w 1945 r., deportowany do pracy w ZSRR;
533. Bauch Josef, lat 49, gospodarz, ur. 9 XI 1896 r. w Wieps, żonaty, aresztowany w Wieps, zesłany do pracy w ZSRR;
534. Bienkowski Franz, lat 45, karczmarz, ur. 16 XI 1900 r. w Wieps, aresztowany w lutym 1945 r. i uwięziony;
535. Hinzmann Valentin, lat 53, rolnik, ur. 21 VII 1892 r. w Derz (Derc), żonaty, 6 dzieci, aresztowany w 1945 r. i uwięziony;
536. Liedtke Johanna, lat 20, ur. 8 VIII 1925 r. w Wieps, aresztowana w 1945 r. i zesłana do pracy w ZSRR;
537. Liedtke Maria z d. Jasinski, gospodyni domowa, lat 48, ur. 9 IV 1897 r. w Wieps, aresztowana w 1945 r.;
538. Rauscher Bernhard, lat 63, robotnik, ur. 24 II 1882 r. w Stockhausen (Stryje-wo) pow. Rößel, aresztowany 24 III 1945 r. i zesłany do pracy w ZSRR;
539. Steffen August, lat 48, rolnik, ur. 2 XII 1897 r. w Prohlen (Próle), żonaty, 10 dzieci, blizna na lewym policzku, bez lewego oka, aresztowany w marcu 1945 r. i nie powrócił do domu;
540. Wischniewski Hubert, lat 33, rolnik, ur. 2 XI 1912 r. w Wieps, aresztowany w lutym 1945 r. i przez obóz w Insterburgu zesłany do pracy w ZSRR;
541. Marx Rudolf, kupiec, żonaty, 1 dziecko, aresztowany w 1945 r. i uwięziony.

CXIII. Wołowno (Windtken)

542. Ast Aloisius, lat 46, rolnik, ur. 9 III 1899 r. w Neu Schöneberg (Porbady), aresztowany 2 II 1945 r. w Windtken i uwięziony;

543. Sadryнна Franz, lat 58, rolnik, ur. 17 XI 1887 r. w Gottken (Godki), aresztowany w lutym 1945 r. i uwięziony.

CXIV. Woryty (Woritten)

544. Hagemes Peter, lat 62, dokonujący szacunku wartości, ur. 19 IX 1883 r. w Krefeld w Nadrenii, żonaty, 3 dzieci, aresztowany 6 II 1945 r. i uwięziony;

545. Fenger Johann, lat 59, robotnik rolny, ur. 30 VII 1886 r. w Warkallen (Warkały), żonaty, 2 dzieci, aresztowany w 1945 r. w Woritten i zesłany do pracy w ZSRR;

546. Kaber Josef, lat 68, gospodarz, ur. 9 VIII 1877 r., żonaty, 6 dzieci, aresztowany 16 II 1945 r. i przez Gietrzwałd i Morąg doprowadzony do obozu przejściowego w Insterburg, następnie 6 III 1945 r. zesłany do ZSRR;

547. Podrański Władislaus, lat 55, rolnik, ur. 25 I 1890 r. żonaty, aresztowany w 1945 r. w Woritten, zesłany do obozu pracy w ZSRR, ostatnia wiadomość o nim pochodzi z listopada 1945 r. o pobycie w szpitalu w obozie pod Moskwą;

548. Riemer Albert, lat 51, rolnik, ur. 7 I 1894 r. w Woritten, żonaty, 2 dzieci, utracił nogę w I wojnie światowej, aresztowany w 1945 r. w Woritten i uwięziony, w 1946 r. widziano go w obozie za Uralem;

549. Riemer Bernhard, lat 41, rolnik, ur. w Woritten, żonaty, 4 dzieci, aresztowany w kwietniu 1945 r. i zesłany do obozu pracy w ZSRR.

CXV. Wójtowo (Fittigsdorf)

550. Birkner Josef, lat ok. 16, uczeń, aresztowany w lutym 1945 r. w Fittigsdorf, i uwięziony;

551. Birkner Klara, lat ok. 23, aresztowana w lutym 1945 r. i uprowadzona w nieznanym kierunku;

552. Birkner Maria, lat 18, aresztowana w maju 1945 r. przez żołnierzy sowieckich;

553. Brosch Gertrud, lat ok. 20–21, córka gospodarzy, ur. w Fittigsdorf, aresztowana w marcu 1945 r. i zesłana do pracy w ZSRR;

554. Samulowski Hedwig z d. Schwauna, lat 24, ur. 10 III 1921 r. w Skaibotten (Skajboty), aresztowana w lutym 1945 r., następnie zesłana do pracy w ZSRR;

555. Wilkowski Hildegard, lat ok. 23, zatrudniona w gospodarstwie rodziców, ur. w Gross Kleeberg (Klebarck Wielki), aresztowana w marcu 1945 r. i zesłana do obozu pracy w ZSRR, widziano ją w obozie zdrową;

556. Zimmermann Magdalene, lat 24, ur. 29 XII 1921 r. w Fittigsdorf, aresztowana w styczniu 1945 r. i doprowadzona do zbiorczego obozu w Insterburgu, zmarła w Szczytnie.

CXVI. Wrzesina (Alt Schöneberg)

557. Elm Gertrud, lat 22, przebywała w obozie pracy w Kopejsku nr 1081, tam zmarła;
558. Kabrowski Hedwig, lat ok. 21, latem 1945 r. przebywała w obozie pracy w Kopejsku i tam zmarła;
559. Schnipper Maria, lat 18, ur. 27 IX 1927 r. w Alt Schöneberg, w 1945 r. wraz z siostrą Agnes, ur. 19 VIII 1926 r. aresztowane przez żołnierzy sowieckich.

CXVII. Wymój (Wemitten)

560. Kaufmann Emilia, z d. Stinka, gospodyni, ur. w Wemitten, mężatka, 3 dzieci, w lutym 1945 r. aresztowana w Wemitten i wywieziona do pracy w ZSRR, zmarła w obozie pod Moskwą;
561. Kuck Johann, lat 17, robotnik rolny, ur. 11 VII 1928 r., aresztowany na przełomie lutego i marca 1945 r. przez żołnierzy sowieckich;
562. Schilitz, Gerhard, lat 18, rolnik, aresztowany w 1945 r.

CXVIII. Wyrandy (Wiranden)

563. Barwinski Johann, lat 53, gospodarz, aresztowany w 1945 r. w Mauden (Majdy);
564. Certa Gertrud, lat ok. 48, gospodyni, ur. w Skaibotten (Skajboty), mężatka, 3 dzieci, aresztowana 13 II 1945 r. wraz z córką Christel (lat ok. 13) w Wiranden i uwięzione;
565. Hermanowski Olga, lat 17, ur. 11 V 1928 r. w Wiranden, aresztowana w 1945 r. przez żołnierzy sowieckich;
566. Kupczik Viktor, lat 57, ur. 4 I 1888 r. w Klein Kleeberg (Mały Klebark), żonaty, aresztowany 22 II 1945 r. i zesłany do pracy na terenie ZSRR;
567. Sokolowski Josef, lat 43, rolnik, ur. 28 II 1902 r. w Wiranden, aresztowany w kwietniu 1945 r. i deportowany do obozu na terenie ZSRR.

CXIX. Zalbki (Salbken)

568. Gollan Bernhard, lat 49, rolnik, ur. 2 IX 1896 r. w Salbken, aresztowany 22 I 1945 r. przez żołnierzy sowieckich;
569. Gollan Theodor, lat 18, rolnik, ur. 20 I 1945 r. w Salbken, aresztowany jak wyżej;
570. Hilpert Hans, lat 30, urzędnik kolejowy, ur. 27 I 1915 r. w Essen, żonaty, 3 dzieci, aresztowany w powiecie olsztyńskim;
571. Kruschick Johann, lat 47, palacz, żonaty, ur. 8 III 1898 r. w Salbken, aresztowany i uwięziony w Olsztynie;

572. Warkowski Maria, lat 37, ur. 11 II 1908 r. w Salbken, aresztowana w 1945 r. i uwięziona.

CXX. Ząbie (Sombien)

573. Hermanowski Max, lat 46, rolnik, ur. 6 III 1899 r. w Sombien, żonaty, 8 dzieci, aresztowany 7 II 1945 r. i deportowany w marcu tego samego roku do obozu za Uralem w ZSRR.

Osoby aresztowane, pochodzące z innych miejscowości:

574. Cherubin Gertrud, lat 19, pomoc domowa, ur. 18 VII 1926 r. Grossroseen (Różynsk) pow. Pisz, aresztowana w lutym 1945 r. i uwięziona;

575. Dombrowski Karl, lat 36, ur. 13 IV 1909 r. w Kallenzinnen (Kałużyn) pow. Pisz, aresztowany w 1945 r. i uwięziony;

576. Klinger Jutta, lat 25, czarne włosy, niebieskie oczy, wzrost 165 cm, w styczniu 1947 r. w obozie w Kopejsku nr 1081 zmarła;

577. Neumann Konrad, lat 28, ur. 16 V 1917 r., aresztowany w 1945 r. pod Lengen (Łęgajny);

578. Patschewski (mężczyzna, imię nieznane), na wiosnę 1945 r. aresztowany wraz z córką, ur. w 1925 r., w obozie w Kopejsku nr 506, oboje zmarli;

579. Schmidt Margarethe, aresztowana w powiecie olsztyńskim;

580. Stärker (kobieta, imię nieznane), lat ok. 65, gospodyni domowa, zmarła w maju 1945 r. w obozie w Kopejsku nr 506/1;

581. Tollganer Martha z d. Schillakowski, lat 22, ur. 21 III 1923 r., aresztowana w 1945 r. i zesłana do obozu pracy za Uralem;

BIBLIGRAFIA

W. Brenda, *Deportacje z Warmii i Mazur do ZSRR w 1945 roku w świetle zeznań świadków*, w: Rocznik Mazurski, 2016, t. 20.

Chłosta Jan, *Deportacje ludności cywilnej Prus Wschodnich do pracy w głąb ZSRR w 1945 roku (na podstawie wspomnień*, Rocznik Mazurski, 2004, t. 8.

Cyfus Edward, *...a życie toczy się dalej*, Olsztyn 2003.

G. Fittkau, *Mój trzydziesty trzeci rok życia*, Olsztyn 1994.

E. Grunwald, *Das Leben und Sterben eines Verschleppten: Das Vermächtnis des Lehrers Aloys Reski. Ein erschütternder Abschiedsbrief aus jenen schweren Tagen*, w: 19 Heimatbrief der Kreisgemeinschaft Allenstein-Land, Weihnachten 1988.

M. Krueger, *Von Ostpreußen in den Gulag. Eine Reise auf den Spuren meiner Großmutter*, Stuttgart 2019.

W. Stankowski, *Obozy i inne miejsca odosobnienia dla niemieckiej ludności cywilnej w Polsce w latach 1945–1950*, Bydgoszcz 2002.

E. Surrey geb. Schnarbach, *In russischer Gefangenschaft von 1945 bis 1948*, w: U. Fox, *Kirchpiel Alt Wartenburg im Jadden – Tengutten – Tollack 1325–1985*, Paderborn 1989.

MISCELLANEA

Piotr Bojarski

Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie;

piotr.bojarski@ip.olsztyn.pl • <https://orcid.org/0000-0002-3166-0752>

Ekspatrianci z Kresów Północno-Wschodnich widziani przez pryzmat sprawozdań starostów powiatowych województwa olsztyńskiego z lat 1946–1948

Expatriates from the North-Eastern Borderlands as seen through the prism of reports of county offices of Olsztyn Province from the years 1946–1948

Aussiedler aus dem nordöstlichen Grenzgebiet Polens im Spiegel der Berichte von Landräten der Woiwodschaft Allenstein (Olsztyn) 1946–1948

Słowa kluczowe: Warmia i Mazury, ekspatrianci, Kresy Północno-Wschodnie, raporty sytuacyjne, starostwa powiatowe

Keywords: Warmia and Masuria, expatriates, North-Eastern Borderlands, situation reports, county offices

Schlüsselwörter: Ermland und Masuren, Aussiedler, Nordöstliches Grenzgebiet Polens, Lageberichte, Landratsämter

STRESZCZENIE

W tekście zaprezentowano spojrzenie władz powiatowych województwa olsztyńskiego na ekspatriantów z Kresów Północno-Wschodnich. Zagadnienie zostało opracowane w oparciu o raporty sytuacyjne poszczególnych starostów powiatowych znajdujące się w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie. Urzędnicy powiatowi obok struktur Państwowego Urzędu Repatriacyjnego byli jednymi z pierwszych przedstawicieli „nowej” Polski, z którymi zetknęli się ekspatrianci. Raporty w wielowątkowy i często szczegółowy sposób przedstawiają wyżej wymienioną grupę społeczną, jej stosunek do władz, poglądy, a także współzycie z innymi osadnikami lub autochtonami. Uznymia, jak skomplikowana mozaika społeczna zaczęła się tworzyć na Warmii i Mazurach po 1945 roku. Artykuł został uzupełniony o wspomnienia przesiedleńców z Kresów Wschodnich oraz najnowszą literaturę.

ABSTRACT

The text presents the perspective of the Olsztyn province authorities on the expatriates from the North-Eastern Borderlands. The issue has been elaborated on the basis of situation reports of particular district starosts found in the resources of the State Archive in Olsztyn. Alongside the structures of the State Repatriation Office, county officials were among the first representatives of the "new" Poland with whom the expatriates came into contact. The reports provide a multi-layered and often detailed account of the above-mentioned social group, its attitude towards the authorities, its views, and its coexistence with other settlers or autochthons. It makes the reader aware of the complex social mosaic that began to form in Warmia and Masuria after 1945. The article was supplemented with memoirs of the displaced people from the Eastern Borderlands and the latest literature.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Text wird die Sicht der Kreisbehörden der Woiwodschaft Allenstein auf die Aussiedler aus dem nordöstlichen Grenzgebiet dargestellt. Das Thema wurde auf der Grundlage von Lageberichten einzelner Landräte aus den Beständen des Staatsarchivs in Allenstein (Olsztyn) erarbeitet. Abgesehen von den Strukturen des Staatlichen Repatriierungsbüros gehörten die Kreisbeamten zu den ersten Vertretern des „neuen“ Polens, denen die Aussiedler begegneten. In den Berichten wird die oben erwähnte soziale Gruppe, ihre Haltung gegenüber den Behörden, ihre Ansichten sowie ihr Zusammenleben mit anderen Siedlern oder Autochthonen in vielfältiger und oft detaillierter Weise dargestellt. Es macht dem Leser bewusst, welches komplexes soziale Mosaik sich nach 1945 in Ermland und Masurien zu bilden begann. Ergänzt wird der Artikel durch Erinnerungen von Aussiedlern aus dem östlichen Grenzgebiet und neuere Literatur.

Siedemdziesiąt sześć lat temu na terytorium Warmii i Mazur¹ zaczęły przybywać pierwsze transporty z ekspatriantami² z Kresów Północno-Wschod-

¹ Niniejszy tekst powstał w ramach Programu Badawczego Ziem Zachodnich i Północnych realizowanego przez Sieć Ziem Zachodnich i Północnych, w której skład wchodzi m.in. Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie.

² Obecnie jest to pojęcie coraz częściej używane w odniesieniu do ludności przybyłej po II wojnie światowej na północne i zachodnie tereny dzisiejszej Polski, nie tylko w literaturze popularnonaukowej, ale także w publikacjach naukowych. Niemniej jednak trzeba zauważyć, że polska historiografia nie wypracowała jednego ścisłego określenia na omawiany proces. Zgodnie z definicją słownikową ekspatriacja oznacza wydalenie kogoś poza granice ojczyzny. Termin ten będzie też używany w przedmiotowym opracowaniu, zob. – *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1999, s. 230. Stanisław Ciesielski zwraca uwagę na niepoprawność stwierdzeń: repatriacja oraz ewakuacja. To pierwsze odnosi się do powrotu do ojczyzny osób, które ją wcześniej opuściły, a takimi z pewnością nie były osoby przesiedlone z Kresów Wschodnich po II wojnie światowej. Ciesielski stoi na stanowisku, że dyskusyjne jest również określanie tym mianem osób powracających z zesłania w głąbi ZSRR, wszak nie trafiały one bezpośrednio do swoich „małych ojczyzn”, które były ich domem przed zesłaniem. Terminu ewakuacja używano z kolei w dokumentach oficjalnych zawieranych pomiędzy Polską a ZSRR i poszczególnymi republikami. Ciesielski nie uważał również za stosowne używanie w dyskursie naukowym terminu wypędzenie – chętnie stosowanego w odniesieniu do losu Niemców zamieszkujących tereny, które państwo to utraciło po II wojnie światowej. Ciesielski często używa określenia „przesiedlenie”, podkreślając, że mimo formalnej dobrowolności było ono obciążone przymusem sytuacyjnym wynikającym z różnych lokalnych uwarunkowań. Zob. – W. Gieszczyński, *Kilka uwag na temat przesiedleń Polaków z Wileńszczyzny na Warmię i Mazury w latach 1945–1947*, w: *Między Wilnem a Olsztynem. W 70. rocznicę przybycia Polaków z Wileńszczyzny na Warmię i Mazury*, red. P. Bojarski i A. Szmyt, Olsztyn 2016, s. 30; *Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944–1947*. Wybór, redakcja i opracowanie dokumentów: Stanisław Ciesielski, Warszawa 1999. Alicja Paczoska w swojej monografii używa przeważnie takich terminów jak „przesiedlenie” i „exodus”, czyli masowy wyjazd. Zob. – A. Paczoska, *Dzieci Jaltę. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń 2003, s. 6, 332–333. Halina Murawska

nich³. Od tej pory osoby te stały się częścią wielokulturowej społeczności i obok przybyszów m.in. z centralnej Polski i z akcji „Wisła” budowały powojenną tożsamość dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego. Proces ten zresztą trwa nadal, a jego współczesnymi kreatorami są potomkowie rodzin przybyłych po zakończeniu wojny na omawiane tereny.

W tym miejscu wypada przytoczyć kilka faktów niezbędnych dla lepszego zrozumienia tematu. 27 lipca 1944 r. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego podpisał tajną umowę o granicy polsko-sowieckiej, według której przebiegać ona miała na linii Curzona⁴. W praktyce porozumienie to stanowiło potwierdzenie ustaleń poczynionych przez aliantów na konferencji teherańskiej z przełomu listopada i grudnia 1943 r.⁵ Na spotkaniu w Teheranie zdecydowano również o podziale Prus Wschodnich. Północno-wschodnia część tej prowincji wraz z Królewcem została włączona do ZSRR, a pozostałe tereny przypadły Polsce⁶. Tak radykalna zmiana granic i przesunięcie Polski na zachód wymusiło konieczność unormowania kwestii przesiedleń ludności⁷. Od tej pory granica wschodnia państwa polskiego stała się jednocześnie granicą etniczną, a Polacy z Kresów Wschodnich mieli zaludnić ziemie pozyskane po II wojnie światowej w miejsce opuszczających je Niemców.

Zgodnie z umowami zawartymi pomiędzy rządami Białoruskiej, Ukrainskiej⁸ i Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej do Polski miano przesiedlić Polaków i Żydów przed 17 IX 1939 r. będących obywatelami Rzeczypospolitej.

---

po zakończeniu badań socjologicznych omawianej grupy podkreślała, że większość jej respondentów – osób przybyłych z Kresów, prosiła, aby określać ich mianem przesiedleńców bądź Kresowiaków, zob. – H. Murawska, *Przesiedleńcy z Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej w Olsztynie*, Olsztyn 2000, s. 8.

³ W tym miejscu warto zaakcentować, że używane przez autora sformułowanie „ekspatrianci” z Kresów Północno-Wschodnich dotyczy przede wszystkim przybyszów z Wileńszczyzny. Sami starostowie i pracownicy administracji określali przybyszów z Kresów Wschodnich mianem „repatriantów z Wileńszczyzny”, zob. – Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Urząd Wojewódzki w Olsztynie (dalej: UW), *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego w Bartoszycach*, październik 1946, sygn. 391/101, k. 15. Pojawiały się również określenia takie jak: „ludność polsko-ruska”, zob. – APO, UW, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego w Braniewie*, listopad 1947, sygn. 391/103, k. 50, czy „Zabużanie”, zob. – APO, UW, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego w Górowie Iławeckim*, sierpień 1948, sygn. 391/105, k. 89.

⁴ Przebieg granicy polsko-radzieckiej potwierdzono umową pomiędzy rządami obu państw z 16 VII 1945 r. Ratyfikowano ją 31 XII 1945 r., zob. – Dziennik Ustaw RP (dalej: DzURP), 1946, nr 2, poz. 5, *Ustawa z dnia 31 grudnia 1945 r. o ratyfikacji podpisanej w Moskwie dnia 16 sierpnia 1945 r. umowy między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej*, S. Ciesielski, op. cit., s. 8.

⁵ Zob. *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 8, oprac. E. Basiński [et. al.], współud. H. Adalińska [et. al.] Warszawa 1974, dok. 76, s. 158–159. Premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill i prezydent USA Franklin D. Roosevelt zgodzili się na uznanie linii Curzona za podstawę przyszłej granicy polsko-radzieckiej. Umożliwiło to realizowanie Józefowi Stalinowi swojego programu terytorialnego i politycznego wobec Polski. Zapoczątkowało również proces podejmowania istotnych decyzji dla przyszłości Rzeczypospolitej bez konsultacji z Polakami, S. Ciesielski, op. cit., s. 13.

⁶ W. Gieszczyński, *Państwowy Urząd Repatriacyjny w osadnictwie na Warmii i Mazurach (1945–1950)*, Olsztyn 1999, s. 12.

⁷ Problematykę przesiedleń i ruchów ludności wielokrotnie omawiał Andrzej Sakson, zob. – *Migracje w XX wieku* – referat wygłoszony na 17. Powszechnym Zjeździe Historyków, który odbył się w dniach 15–18 IX 2004 r. w Krakowie. Zob. również: A. Sakson, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*, Olsztyn 1998, s. 428.

⁸ Odpowiednio 9 IX 1944 r. z rządami BSRR i USRR i 22 IX 1944 r. z rządem LSRR.

W przeciwną stronę mieli przemieszczać się Litwini, Białorusini i Ukraińcy, mieszkający na zachód od linii Curzona⁹. Zgodnie z zapisami umowy „ewakuacja” opierała się na zasadzie dobrowolności. W rzeczywistości władze sowieckie interpretowały ten przepis dowolnie. Warto w tym miejscu podkreślić pewną prawidłowość. Do tzw. repatriacji częściej przymuszano przedstawicieli inteligencji i mieszkańców miast, w tym Wilna, natomiast ludności wiejskiej niejednokrotnie próbowano utrudnić wyjazd do Polski. Jak ustalił Aleksander Srebrakowski, w odniesieniu do tej grupy społecznej, spełnienie określonych, często wygórowanych, powinności natury gospodarczej było narzędziem przemyślanej polityki litewskiej. Władze Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (LSRR) obawiały się bowiem o kondycję ekonomiczną przejmowanych ziem. Opuszczenie omawianych obszarów przez znaczny odsetek ludności polskiej oznaczało dezorganizację życia gospodarczego, a biorąc pod uwagę wywóz zapasów ziarna przeznaczonego pod zasiew, groziło nawet klęską głodu. Jednocześnie litewscy komuniści zdawali sobie sprawę z tego, że nie zdążą w szybkim tempie przesiedlić na Wileńszczyznę odpowiedniej liczby rodaków. Zmuszając Polaków do rezygnacji z wyjazdu, liczyli na uratowanie gospodarki przed paraliżem¹⁰.

Ramy chronologiczne artykułu obejmują lata 1946–1948. Pierwsza data odnosi się do utworzenia na terenie Okręgu Mazurskiego województwa olsztyńskiego. Miało to miejsce 29 V 1946 r., kiedy to na podstawie uchwały Rady Ministrów¹¹ zniesiono na ziemiach zachodnich i północnych okręgi administracyjne, tworząc w ich miejsca województwa¹². Nowo powstałe województwo olsztyńskie składało się z osiemnastu powiatów: bartoszyckiego, braniewskiego, giżyckiego, iławckiego, kętrzyńskiego, lidzbarskiego, morąskiego, mrągowskiego, nidzickiego, olsztyńskiego, ostródzkiego, pasłęckiego, piskiego, reszelskiego, suskiego, szczywieńskiego oraz węgorzewskiego. Oprócz tego w stolicy województwa – Olsztynie – powołano do życia powiat miejski¹³. Pierwszym wojewodą olsztyńskim został Zygmunt Robel¹⁴.

Wybór roku 1946 jako początkowej cezury czasowej jest istotny z jeszcze jednego powodu. W tym okresie miało bowiem miejsce największe nasilenie transportów z ludnością polską z Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny¹⁵.

⁹ W. Gieszczyński, *Kilka uwag na temat...*, s. 28.

¹⁰ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR*, Toruń 2001, s. 88–89.

¹¹ DzURP, 1946, nr 28, poz. 177, *Rozporządzenie Rady Ministrów z 29 V 1946 r. w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziemi Odzyskanych*.

¹² Województwo olsztyńskie utworzono jeszcze tego samego dnia.

¹³ DzURP, 1946, nr 28, poz. 177.

¹⁴ Zygmunt Robel (1891–1976), absolwent Uniwersytetu Lwowskiego, doktor prawa, pracownik administracji państwowej. W okresie II wojny światowej współpracownik Delegatury Rządu na Kraj. Po wojnie m.in. wicewojewoda krakowski, a także wojewoda olsztyński. W 1947 r. opuścił Olsztyn i został dyrektorem Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń w Warszawie. Zob. – *Warmiacy i Mazurzy w PRL. Wybór dokumentów. Rok 1945*, oprac. T. Baryła, Olsztyn 1994, s. 155.

¹⁵ W. Łach, *Przejęciowy Punkt Kontrolny nr 17 w Korszach w ekspatriacji ludności z Kresów Północno-Wschodnich, w: Między Wilnem a Olsztynem...*, s. 67–73, Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Główny Pełnomocnik

Wydawać by się mogło, że prezentowanie podjętej problematyki należało-
by zacząć od 1945 r., kiedy to na teren ówczesnego Okręgu Mazurskiego przy-
były pierwsze transporty z ekspatriantami z Wileńszczyzny. Ponadto to właśnie
w 1945 r. następowało stopniowe przejmowanie władzy w terenie przez starostów¹⁶.
Niemniej jednak z analizy raportów sytuacyjnych przygotowywanych przez władze
powiatowe wynika, że starostowie w wyżej wymienionym okresie skupiali się na
sprawach absolutnie kluczowych – m.in. organizacji urzędów, likwidacji zniszczeń
wojennych, problemach związanych z aprowizacją. Dużo miejsca poświęcali także
rabunkowej działalności, stacjonujących na podlegającym im obszarze, oddziałów
Armii Czerwonej. Tym samym, w odróżnieniu od lat 1946–1948, brakowało w nich
charakterystyk poszczególnych grup ludności¹⁷.

Cezurą czasową zamykającą niniejszy artykuł jest rok 1948. Po lekturze spra-
wozdań sytuacyjnych starostów powiatowych można stwierdzić, że w późniejszym
okresie coraz mniej miejsca poświęcano charakterystyce poszczególnych grup lud-
ności, zamieszkujących obszar podlegający staroście, a bardziej skupiano się na
ogólnej sytuacji w powiecie. Warto również zaakcentować, że w tym czasie uwagę
lokalnych władz przykuwali przede wszystkim przesiedleńcy z akcji „Wisła” oraz
przebieg procesu umacniania władzy zakończony 15 XII 1948 r. powstaniem Pol-
skiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.

O skali osiedleń przybyszów z Kresów Północno-Wschodnich na terenie Warmii
i Mazur najlepiej świadczą liczby. Statystyki wskazują, że ostatecznie w latach 1945–
1948 z ZSRR do Polski przesiedlono nieco ponad 197 tys. osób¹⁸. Warto odnotować, że

Rządu RP ds. ewakuacji w Wilnie, *Sprawozdanie w sprawie wysłanych transportów w miesiącu lutym 1946*, sygn. 523, t. 16, k. 5–6. Warto również zwrócić uwagę, że na Warmię i Mazury przybyli także przedwojenni mieszkańcy Wołynia. W ich przypadku wyjazd na obszar byłych Prus Wschodnich był podyktowany traumą po rzezi wołyńskiej i strachem przed ludnością ukraińską. Jeden z pierwszych transportów z Wołyńiakami, którzy trafili do dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego wyjechał z Sarn już 5 V 1945 r. Osoby te trafiły m.in. do Nidzicy. Wielu Wołyńian zamieszkało także w rejonie dzisiejszej ul. Suwalskiej w Szczytnie. W latach powojennych ta część miasta była nazywana po prostu Wołyniem. Zob. – L. Dąbrowski, *Z Komaszówki do Prus Wschodnich*, Zbiory Specjalne Instytutu Północnego im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, sygn. 1113, k.15–16; S. Rogacz, *Z Wołynia do Szczytny – losy Piotra i Janiny Rogaczów, w: Drogi na Warmię i Mazury. Wspomnienia, relacje, zbiory rodzinne*, red. P. Bojarski i E. Janowska, Olsztyn 2018, s. 100–101.

¹⁶ R. Tomkiewicz, *Ułomna samorządność Polski Ludowej*, Olsztyn 2016, s. 68.

¹⁷ APO, Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski w Olsztynie (dalej: UP), *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego reszelskiego w Biskupcu na miesiąc listopad 1945*, sygn. 390/152, k. 107. W pierwszych sprawozdaniach sytuacyjnych jedynie incydentalnie wspomniano o przybyszach z Wileńszczyzny np. odnotowując ich przyjazd. APO, UP, *Sprawozdania z działalności starostw*, sygn. 390/151, k. 142. Wzmiankowano także problemy związane z aprowizacją i trudności w zagospodarowaniu. Na przykład starosta suski w odniesieniu do powyższych kwestii pisał: „Ziemia w moim powiecie nie jest dobra, wymaga dużego nakładu pracy w postaci nawozów sztucznych i obornika oraz uprawy maszynowej. Gleba ta wymaga bardzo dużej kultury rolnej. Osadnicy zza Bugu nie potrafią jej w należyty sposób uprawić”. Ibidem, k. 178; APO, UP, *Sprawozdanie miesięczne starosty powiatowego w Łuczanych za m-c czerwiec 1945 r.*, sygn.390/153, k. 7.

¹⁸ J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR, 1944–1948*, Warszawa 1987, s. 54, 83. Liczba ta pojawia się także w pracy A. Paczoskiej niemniej jednak zarzuca ona monografię Czerniakiewicza zbytne bazowanie na materiale statystycznym. Paczoska podkreśla jednak, że władze litewskie zaniżyły liczbę przesiedlonych na 170 tys. Przychyła się ona do wartości podanej przez Czerniakiewicza wyliczonej na bazie polskich materiałów rejestracyjnych. Zwraca przy tym uwagę, że faktyczna liczba osób, które opuściły tereny ZSRR i udaly się na tzw. Ziemię Odzyskane, to

w analizowanym okresie, na Warmii i Mazurach zdecydowało się zamieszkać ponad 123 tys. osób pochodzących z wszystkich wschodnich przedwojennych województw Rzeczypospolitej¹⁹. Chłopi²⁰, wywodzący się w głównej mierze z Wileńszczyzny najczęściej wybierali na nowe miejsce zamieszkania powiaty lidzbarski, kętrzyński i braniewski, osadnicy natomiast kierowali się do takich ośrodków jak Olsztyn, Kętrzyn, Ostróda i Giżycko²¹. W okresie tzw. pierwszej repatriacji w województwie olsztyńskim osiedliło się ponad 31 tys. osób przybyłych z Wileńszczyzny, co stanowiło prawie 1/3 wszystkich ekspatriantów pochodzących z ziem wschodnich²².

Zanim autor przejdzie do przybliżenia obrazu ekspatriantów w świetle raportów sytuacyjnych starostów powiatowych, warto parę słów poświęcić środowisku, w jakie trafili. Przede wszystkim przesiedleńcy z Kresów Północno-Wschodnich, zwłaszcza w pierwszych powojennych miesiącach, spotkali się z nie zawsze przychylnym stosunkiem ze strony osadników z ziem dawnych, ale także z niechęcią ze strony lokalnych urzędników starostw czy kolejarzy. Ci ostatni, jak podkreśla Radosław Gross, traktowali transporty z Kresowiakami jak składy towarowe. Ludzie, podróżując w nieprzystosowanych wagonach, ulegali wypadkom czy oparzeniom od przewracających się piecyków. Zdarzyły się pojedyncze przypadki śmierci właśnie z tego powodu. Kolejarze często żądali też łapówek w zamian za nie zatrzymywanie transportów. Ekspatrianci z Wileńszczyzny często spotykali się ze stwierdzeniami „po co tu przyjeżdżacie” czy „wracajcie skąd przyjechaliście”. Tragizm tej sytuacji potęgował fakt, że przecież rodziny te, wysiedlone z małych ojczyzn – nie miały dokąd wrócić²³. Ludność przesiedlona z Kresów Północno-Wschodnich zarówno w mieście, jak i na wsi, spotykała się z problemami aprowizacyjnymi. Miejscowe władze doraźnie pomagały nowym mieszkańcom, dając im przydziały ziemniaków czy żyta na przetrwanie zimy i początku wiosny. Niewątpliwie ekspatrianci przyczynili się także do „uruchomienia” gospodarki w Okręgu Mazurskim. Wielu chłopów przywoziło inwentarz żywy. Konie, było i trzoda chlewna przywiezione

---

ok. 220–230 tys. Polaków, zaliczając do tej grupy osoby uciekające, ukrywające się w transportach, żołnierzy wcielonych w szereg Wojska Polskiego i Armii Czerwonej, a także Polaków wywiezionych na roboty do Niemiec w latach 1941–1944. A. Paczoska, op. cit., s. 208–209. Stanisław Ciesielski, opierając się na dokumentach z Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego, operuje z kolei liczbą 171 tys. przesiedlonych z Litwy, na której cała operacja zakończyła się w 1946 r. W świetle powyższych ustaleń wydaje się ona zbyt mała. S. Ciesielski, op. cit., s. 48.

¹⁹ W. Gieszczyński, *Kilka uwag na temat...*, s. 31.

²⁰ Wśród przesiedleńców z Wileńszczyzny chłopci stanowili ponad 43% przybyłych. Ibidem.

²¹ S. Żyromski, *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim*, Olsztyn 1971, s. 126.

²² J. Czerniakiewicz, op. cit., s. 195–198.

²³ R. Gross, *Kresowiacy na olsztyńskiej wsi w latach 1945–1956 w świetle źródeł Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego/Wojewódzkiego Urzędu ds. Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie*, w: *Między Wilnem a Olsztynem...*, s. 148–149. Przeciętny transport liczył około 100 wagonów. Warto również dodać, że wagony pochodziły ze składów towarowych, często w fatalnym stanie technicznym. Dodatkowo podróż obciążona była ryzykiem napadów ze strony żołnierzy Armii Czerwonej, którzy rabowali skromny dobytek ekspatriantów, gwałcili kobiety i zabijali mężczyzn stawiających opór napastnikom, AAN, *Rejonowy Pełnomocnik ds. ewakuacji w Szumsku, Raport nr 61/46 z dn. 19 II 1946* sygn. 528 t. 2, k. 183. W. Łach, op. cit., s. 74, A. Sakson, *Dziedzictwo Prus Wschodnich. Socjologiczne i historyczne studia o regionie*, Dąbrówno 2017, s. 117.

przez Kresowiaków umożliwiły wraz ze zwierzętami dostarczonymi przez UNRRA na odbudowę pogłównia zwierząt hodowlanych²⁴.

W latach 1946–1947 ważnym problemem, zwłaszcza dla ekspatriantów zamieszkałych na wsi, były tzw. gospodarstwa sporne. Jego istota polegała na tym, że autochtoni – właściciele wielu gospodarstw, byli weryfikowani jako ludność polska, co automatycznie wywoływało konflikt z ekspatriantami, którzy uzyskali na owe gospodarstwa akty nadania. Po odzyskaniu własności przez autochtonów ludzie ci często przenosili się do miast, szukali nowego domu w byłych, parcelowanych majątkach ziemskich bądź opuszczali teren województwa olsztyńskiego²⁵. Uzupełniając, warto zauważyć, że z grupą „Wilniuków” utożsamiali się też byli mieszkańcy Grodzieńszczyzny i Polesia. Przyczyn tego zjawiska upatrywać należy w tym, że przed wojną Wilno jako centrum kulturowe, gospodarcze, społeczne i polityczne oddziaływało na cały region Kresów Północno-Wschodnich.

Intencją autora niniejszego tekstu jest spojrzenie na Polaków z Kresów Północno-Wschodnich osiadłych na Warmii i Mazurach przez pryzmat raportów i sprawozdań władz lokalnych. Takie podejście do tematu podyktowane jest faktem, że urzędy powiatowe i gminne stanowiły pierwsze, po Państwowym Urzędzie Repatriacyjnym, instytucje, z którymi stykał się ekspatriant.

Przechodząc do meritum omawianego zagadnienia, warto zwrócić uwagę na interesujący dokument pochodzący z jesieni 1946 r. Chodzi o sprawozdanie Wojewódzkiego Urzędu Informacji i Propagandy, zawierające charakterystykę wszystkich grup ludności zamieszkujących województwo olsztyńskie.

W odniesieniu do przybyszów z Wileńszczyzny sprawozdawcy z jednej strony akcentowali, że w przeciwieństwie do ludności z centralnej Polski wnosili oni do życia społecznego Warmii i Mazur „na ogół pozytywne wartości”, z drugiej zaś zauważali, że nastroje tej grupy wymagają „specjalnej opieki i czujności”. Ze wspomnianego wyżej raportu wynika, że jeden z zasadniczych wyróżników „Wilniuków” stanowiła tęsknota za rodzinnymi stronami oraz życie w przeświadczeniu o tymczasowości sytuacji w jakiej się znaleźli²⁶. Naczelnik Jan Dębski podkreślał, że osoby te „przywozły ze sobą” bagaż wojennych przeżyć, związanych z dwukrotną okupacją²⁷ ich rodzinnych ziem przez Sowieców. Zdaniem przedstawicieli urzędu doświadczenia te wymagały „ umiejętnej i troskliwej korektury uprzedzeń do zagadnień przyjaźni polsko-radzieckiej”²⁸. W kwestii poglądów omawianej grupy społecznej władze

²⁴ Ibidem, s. 150–151.

²⁵ Ibidem, s. 152–153, A. Sakson, *Dziedzictwo Prus Wschodnich...*, s. 111.

²⁶ APO, *Sprawozdania Urzędów Niezespólnych*, sygn. 391/119 tom 1: *Sprawozdanie Wojewódzkiego Urzędu Informacji i Propagandy za wrzesień i październik 1946*, k. 77.

²⁷ W przypadku osób mieszkających na Wileńszczyźnie była to trzykrotna okupacja – litewska (IX 1939 r. – VI 1940 r.), radziecka (VI 1940 r. – VI 1941 r.) oraz od lata 1944 r. i niemiecka (VI 1941 r. – VII 1944 r.).

²⁸ APO: *Sprawozdania Urzędów Niezespólnych*, sygn. 391/119 tom 1: *Sprawozdanie Wojewódzkiego Urzędu Informacji i Propagandy za wrzesień i październik 1946*, k. 77.

zdawały sobie sprawę z jej silnego przywiązania do polskich tradycji niepodległościowych, co skłaniało do konstatacji o ochronie tych ludzi od „szkodliwych wpływów faszystowskiego podziemia i legalnej opozycji (PSL)”²⁹. W związku z tym Naczelnik Wojewódzkiego Urzędu Informacji i Propagandy zalecał wyjaśnianie napływowej ludności przyczyn utraty Wileńszczyzny i terenów za Bugiem, skutkującej „translokacją” na te tereny. Akcentowano także dużą religijność Kresowiaków, pisząc, że „... ludność ta inspirowana przez kler, śpiewa dotąd w każdą niedzielę w tekście pieśni »Boże coś Polskę« słowa »Ojczyznę wolną racz Nam zwrócić Panie«”³⁰. Nie ulega wątpliwości, że przedstawiciele władz wojewódzkich koncentrowali swoją aktywność na instruowaniu podwładnych, w jaki sposób przekonywać przesiedleńców z Wileńszczyzny do nowej rzeczywistości. Zwracali przede wszystkim uwagę na konieczność utwierdzenia przybyszów z Ziemi Wileńskiej w przekonaniu, że ówczesna Polska to byt suwerenny, niekopiujący w bezmyślny sposób wzorców radzieckich. Usprawiedliwiano postępowanie ZSRR, przedstawiając dzieje II wojny światowej zgodnie z propagandą sowiecką. Wykazywano też, że ZSRR przyszło Polsce z pomocą. To dzięki wschodniemu sąsiadowi i jego wodzowi Józefowi Stalinowi powojenna Polska odzyskała „prastare i bogate [...] ziemie nad Nysą, Odrą i Bałtykiem”³¹.

Z perspektywy ponad siedemdziesięciu lat, które upłynęły od zaistnienia opisywanych wydarzeń, stwierdzić należy, że spostrzeżenia poczynione przez pracowników Wojewódzkiego Urzędu Informacji i Propagandy odnośnie do charakterystyki omawianej grupy mieszkańców regionu były trafne, zwłaszcza jeśli chodzi o wyeksponowanie takich cech tych osób jak patriotyzm, przywiązanie do swojej małej ojczyzny i religijność.

Należy zauważyć, że nie we wszystkich sprawozdaniach sytuacyjnych starostów powiatowych znaleźć można szczegółowe odniesienia do przybyszów z Kresów Północno-Wschodnich. W części przypadków wynikało to z niestaranności urzędniczej, w niektórych natomiast miało ścisły związek z małą liczebnością tych osadników na terenie konkretnego powiatu³². Warto również zaakcentować, że opinie zawarte przez starostów w poszczególnych sprawozdaniach dotyczą w głównej mierze ludności chłopskiej przybyłej na Warmię i Mazury.

pozytywnym wyjątkiem od przedstawionej powyżej reguły okazał się starosta powiatu bartoszyckiego Waclaw Sanocki³³, co nie powinno dziwić ze względu

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem, k. 78.

³² APO, *Sprawozdania sytuacyjne starosty powiatu suskiego (iławskiego)*, sygn. 391/106 oraz *Sprawozdania sytuacyjne starosty powiatu kętrzyńskiego*, sygn. 391/107.

³³ Waclaw Sanocki (ur. 1907), prawdziwe nazwisko Seidler. W okresie międzywojennym urzędnik w starostwach powiatowych w Inowrocławiu, Poznaniu, Szamotułach i Ostrowie Wielkopolskim. W czasie okupacji najprawdopodobniej przez ponad dwa lata ukrywał się przed policją. Pracował także jako robotnik drogowy i dróżnik w Jarocinie. Po zakończeniu wojny bezskutecznie ubiegał się o stanowisko starosty lub wicestarosty na terenie Wielkopolski. Do

na „popularność” tego rejonu jako miejsca osiedlania się Kresowiaków. Starosta przedstawiał „repatriantów” z Wileńszczyzny jako osoby zubożnięte, pozbawione chęci do działania. W ich nastrojach dominował smutek, zrezygnowanie oraz „senne zatopienie we wspomnieniach przeszłości”. Przyczyn tego stanu rzeczy urzędnik upatrywał przede wszystkim w ciężkiej sytuacji rolników. Składał się na nią fakt, iż część zboża otrzymanego na zasiew wiosenny okazała się zbożem ozimym. Ponadto resztę zapasów zniszczyła plaga gryzoni. W opinii Sanockiego, rolnicy z Wileńszczyzny liczyli tylko na pomoc państwa w postaci zaopatrzenia kartkowego oraz wsparcia z UNRRA. Starosta zdawał sobie jednak sprawę, że ograniczona ilość tych zasobów uniemożliwi pełne zaspokojenie potrzeb przesiedleńców. Jediną szansę na poprawę nastrojów społecznych widział w podjęciu działań zmierzających do nadania gospodarstw rolnych, co pozwoliłoby dla części rodzin na uzyskanie samodzielności oraz stworzenie „własnego warsztatu pracy”. Według starosty proceder ten przyczyniłby się do związania osadników z „ideą Państwa” oraz dał poczucie „zadowolenia ze swego bytu”³⁴. Sanocki twierdził również, że adaptacja ludności przebiegać będzie szybciej po przybyciu kolejnych transportów z przesiedleńcami z ziem wschodnich³⁵, ponieważ większe skupiska ludności pochodzącej z tych samych stron lepiej się zintegrują dzięki czemu wzrośnie wśród nich poczucie bezpieczeństwa i stabilizacji. Ważną rolę w integracji lokalnego społeczeństwa pełniła, zdaniem starosty, tradycja. Stąd też w 1946 r. powstała inicjatywa organizacji przed świętami Bożego Narodzenia spotkania opłatkowego m.in. dla urzędników starostwa, osób starszych oraz żołnierzy Wojsk Ochrony Pogranicza³⁶.

Fatalne warunki bytowe rolników, związane z brakami ziarna do siewu i plagą gryzoni sprzyjały tarciom, głównie pomiędzy autochtonami, a ekspatriantami³⁷. Paradoksalnie, pewien wpływ na poprawę tych stosunków miało rozpoczęcie akcji „Wisła”. Przybysze z Wileńszczyzny odnosili się do nowych sąsiadów z rezerwą, uważając ich za ludzi niepewnych i obcych. Jak pisał starosta Jan Zarębski, potocznie zaczęto nazywać ich „Ukraińcami”, co potęgowało izolację tej grupy i niechęć do integracji z pozostałymi mieszkańcami³⁸. Po upływie kilku miesięcy relacje pomiędzy różnymi grupami ludności stopniowo zaczęły się poprawiać. Za ważne

---

ówczesnego Okręgu Mazurskiego został delegowany w 1946 r. Początkowo miał być skierowany do Nidzicy, jednak ostatecznie trafił do Bartoszczyk obejmując urząd starosty 28 V 1946 r. Sprawował go do 31 V 1947 r. Sanocki stracił stanowisko w wyniku zajść z 25 III 1947 r. Kiedy to podczas akcji przeciwpowodziennej milicja na polecenie starosty zaczęła samowolnie wyznaczać do pracy uczniów miejscowego gimnazjum. Sanocki był działaczem Stronnictwa Demokratycznego w Bartoszczykach i organizatorem struktur tego ugrupowania na terenie powiatu. Po odwołaniu ze stanowiska w Bartoszczykach Sanocki został przeniesiony na urząd wicestarosty do Gorzowa Wielkopolskiego. R. Syrwid, *Starostowie Warmii i Mazur w latach 1945–1950. Szkice biograficzne*, Olsztyn–Białystok–Warszawa 2018, s. 385–391.

³⁴ APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu bartoszczyckiego*, październik 1946, sygn. 391/101, k. 15.

³⁵ Ibidem, k.16.

³⁶ Ibidem, grudzień 1946, k. 23.

³⁷ Ibidem, kwiecień 1947, k. 33–34.

³⁸ Ibidem, czerwiec 1947, k. 42–43.

czynniki zbliżające przybyszów z różnych stron przedwojennej Rzeczypospolitej starosta uznawał pomoc sąsiedzka³⁹, a także panującą w powiecie biedę⁴⁰. W czerwcu 1948 r. Jan Zarębski⁴¹ z zadowoleniem konkludował, że wśród ludności powiatu „zanika różnica pochodzenia z innej okolicy Polski”⁴². Oczywiście, aby tak się stało, musiało upłynąć jeszcze kilkadziesiąt lat. Niektóre antagonizmy pomiędzy potomkami poszczególnych grup, przybyłych na te tereny po wojnie są widoczne do dziś.

W opinii Stanisława Watrasa⁴³ – starosty powiatu biskupieckiego, ludność z Wileńszczyzny odznaczała się nieprzychylnym stosunkiem wobec władz⁴⁴. Źródłem takiej postawy u „repatriantów” starosta doszukiwał się w „ogólnym zdemoralizowaniu społeczeństwa i braku wyrobienia obywatelskiego”⁴⁵. Dodatkowo relacje na linii władza – ekspatrianci utrudniał fakt głośnego artykułowania przez tych mieszkańców swego niezadowolenia z powodu pozostawienia mienia ruchomego na Kresach i konieczności uiszczenia opłaty w Urzędzie Likwidacyjnym⁴⁶ w przypadku chęci nabycia tego typu dóbr w nowym miejscu zamieszkania⁴⁷. Podobnie jak w powiecie bartoszyckim, również kręgi rządzące dążyły do podtrzymywania tradycji bliskich nowo przybyłym obywatelom tych ziem. Jako przykład można tutaj podać chociażby odprawienie w dniu 22 VII 1947 r. nabożeństwa z okazji uchwalenia Manifestu PKWN⁴⁸. Nie tylko w sprawozdaniach starosty biskupiec-

³⁹ Ibidem, luty, 1948, k. 74. Przede wszystkim pożyczano sobie narzędzia rolnicze oraz siłę pociągową.

⁴⁰ Ibidem, marzec 1948, k. 78.

⁴¹ Jan Zarębski (ur. 1895), po odzyskaniu niepodległości urzędnik starostw powiatowych w Turku i Kaliszu, a także wicestarosta powiatu sieradzkiego (1923–1934) i inspektor samorządowy Starostwa Powiatowego w Łęczycy (1934–1939). W czasie okupacji Zarębski był m.in. więźniem obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu. Po zwolnieniu z Auschwitz przenosił się do Parczewa na Lubelszczyźnie, gdzie prowadził sklep spożywczy. 15 VIII 1946 r. złożył podanie do Ministerstwa Ziem Odzyskanych o przyjęcie do służby państwowej na Ziemiach Odzyskanych. W 1947 r. Zarębski został skierowany od Okręgu Mazurskiego, gdzie od lutego do maja pełnił obowiązki wicestarosty powiatu bartoszyckiego. Oficjalnie urząd starosty objął 31 V 1947 r. Z dniem 30 XI 1948 r. Zarębski został odwołany ze stanowiska, a 7 XII 1948 r. aresztowany przez Urząd Bezpieczeństwa. Zarębski od 1945 r. był członkiem Polskiej Partii Robotniczej. R. Syrwid, op. cit., s. 452–453.

⁴² APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu bartoszyckiego...*, sygn. 391/101, czerwiec 1948, k. 87.

⁴³ Stanisław Watras (ur. 1906), w okresie międzywojennym pracował jako urzędnik w Zarządzie Lasów Ordynacji Zamojskiej w Zwierzyńcu oraz w starostwach grodzkich Warszawa-Południe i Warszawa-Praga. W okresie okupacji niemieckiej mieszkał w Radości k. Warszawy i do wybuchu powstania pracował w handlu. 10 III 1945 r. Ministerstwo Administracji Publicznej skierowało Watrasa do dyspozycji Jerzego Sztachelskiego – ówczesnego pełnomocnika rządu na Prusy Wschodnie. Stanisław Watras dotarł do Olsztyna w pierwszej grupie operacyjnej kierowanej przez Jakuba Prawina i Jerzego Burskiego. 2 IV 1945 r. otrzymał nominację na tymczasowego starostę powiatu reszelskiego. Od 11 V 1945 r. nominacja miała charakter stały. 30 V 1945 r. Watras przeniósł siedzibę starostwa z Reszla do Biskupca. Ze względu na zły stan zdrowia przebywał na urloпах zdrowotnych. W wyniku orzeczenia lekarskiego zalecającego potrzebę zmiany miejsca pracy ze względu na niekorzystne warunki klimatyczne Stanisław Watras wystąpił o przeniesienie do pracy na terenie Dolnego Śląska. Uzyskał aprobatę Ministerstwa Ziem Odzyskanych i z dniem 6 V 1947 r. objął urząd starosty zgorzeleckiego. Członek Polskiej Partii Robotniczej oraz Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. R. Syrwid, op.cit., s. 430–431.

⁴⁴ Ekspatriantów określano mianem „mniej zdyscyplinowanych wobec władzy”, zob. – APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu biskupieckiego*, styczeń 1947, k. 22.

⁴⁵ Ibidem, listopad 1946, k. 13

⁴⁶ Dekret z dn. 8 III o majątkach opuszczonych i poniemieckich, art. 7, DzURP, 1946, nr 13, poz. 87.

⁴⁷ APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu biskupieckiego*, styczeń 1947, k. 22.

⁴⁸ Ibidem, lipiec 1947, k. 51.

kiego, ale i innych przedstawiciele władz lokalnych⁴⁹ dostrzec można porównania „repatriantów z za Buga” do ludności przybyłej w wyniku akcji „Wisła”. Zazwyczaj wypadały one na korzyść ekspatriantów z Kresów Północno-Wschodnich, chociażby z tej racji, że przesiedleńcy, m.in. z Ziemi Wileńskiej, łatwiej przystosowywali się do nowej rzeczywistości. Jako ich cechy dodatnie wymieniano większą pracowitość, chęć pomocy w odbudowie wsi oraz zagospodarowywania leżącej odłogiem ziemi⁵⁰.

Pozytywne opinie o ludności z Wileńszczyzny zamieszczał także w swoich raportach starosta braniewski Henryk Wróblewski⁵¹. Za szczególnie interesujący należy uznać dokument z listopada 1947 r., w którym wspomniany starosta określił stosunek tej grupy społeczeństwa do rządu i państwa mianem „specyficznego”. Uważał, że władze państwowe dzięki odpowiednim posunięciom propagandowym oraz polepszeniu sytuacji ekonomicznej mogłyby wykorzystać tę część ludności w pracy propaństwowej i procesie przywracania do normalności zniszczonych Ziem Odzyskanych⁵². Henryk Wróblewski podkreślał również zdolność tych osób do szybkiej adaptacji w nowych warunkach. Z tą ostatnią cechą nie do końca można się zgodzić. Tęsknota za małą ojczyzną i dorobkiem życia pozostawionym na terenach zajętych przez ZSRR niewątpliwie bardzo mocno tkwiła w świadomości każdej z rodzin. Niemniej jednak potrzeby socjalno-bytowe, zmęczenie wojną, chęć ułożenia sobie życia oraz nowa rzeczywistość polityczna sprawiły, że ekspatrianci nie eksponowali swoich sentymentów⁵³.

Kolejnego obszernego opisu ludności powiatu braniewskiego wspomniany urzędnik dokonał w kwietniu 1948 r., uznając za grupę zdecydowanie wyróżniającą się na tle innych mieszkańców przesiedleńców z Polski Centralnej, którzy dzięki „cwaniactwu życiowemu” doskonale radzili sobie w nowych okolicznościach. Według Wróblewskiego grupa ta pod płaszczykiem misji pionierskiej szukała jedynie okazji do szybkiego wzbogacenia się drogą szabru i spekulacji. Tego typu działalność niewątpliwie ułatwiały jej powiązania z aparatem partyjnym. Przesiedleńcy z Kresów Północno-Wschodnich, czyli ci „z za Buga”, zdaniem starosty, stanowili obiekt drwin

⁴⁹ APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu braniewskiego*, listopad 1947, sygn. 391/103, k. 50.

⁵⁰ APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu biskupieckiego*, styczeń 1948, k. 91.

⁵¹ Henryk Wróblewski (ur. 1913), w okresie międzywojennym nauczyciel w szkołach wiejskich na terenie ówczesnego powiatu białskiego. W czasie okupacji walczył w szeregach Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej. Po zakończeniu działań wojennych zaangażował się w działalność Polskiej Partii Socjalistycznej. W 1946 r. odbył w Warszawie organizowany przez Ministerstwo Ziem Odzyskanych kurs dla kandydatów na starostów. Wróblewski po ukończeniu wyżej wymienionego kursu został skierowany do województwa olsztyńskiego i 18 X 1946 r. objął urząd starosty powiatu braniewskiego. H. Wróblewski niechętnie odnosił się do współpracy socjalistów z komunistami i szybko popadł w konflikt z lokalnymi działaczami PPR. Zabiegi przeciwników Wróblewskiego przyniosły skutek i 28 IX 1948 został on zwolniony z zajmowanego stanowiska, a niespełna miesiąc później wykluczony z szeregów PPS za „brak współpracy z bratnimi partiami”. R. Syrwid, op. cit., s. 443–446.

⁵² APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu braniewskiego*, listopad 1947, k. 50.

⁵³ A. Sakson, *Cztery fale repatriacji Polaków ze wschodu*, w: *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, red. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trosiak, Poznań 2016, s. 208–209.

ze strony „centralniaków” z racji swego prymitywizmu oraz sposobu bycia. W opinii starosty obrotni przybysze z centralnej Polski często wykorzystywali naiwność „Zabużan”, realizując własne interesy⁵⁴. Henryk Wróblewski, kończąc swoje spostrzeżenia, zauważył negatywny stosunek obu wyżej wymienionych grup do Warmiaków i Mazurów wyrażający się w nazywaniu tej rdzennej ludności Niemcami⁵⁵.

Wiele uwagi w dokumentacji sprawozdawczej poświęcił ekspatriantom z Kresów Północno-Wschodnich także starosta powiatu iławckiego. Zachowanie tej ludności w pierwszym okresie funkcjonowania w nowym miejscu zamieszkania określał jako spokojne. Grupa ta nie przejawiała szczególnego zainteresowania życiem politycznym, ukierunkowując swoje działania przede wszystkim na zaspokojenie podstawowych potrzeb bytowych i „urządzenie się” w otrzymanych gospodarstwach⁵⁶. Na prezentowanie tego rodzaju postaw złożył się m.in. fakt słabego zaludnienia tego powiatu oraz – podobnie jak w sąsiednim powiecie bartoszczyckim – znacznego zniszczenia pól rolnych przez gryzonie⁵⁷. Według starosty Ignacego Lewandowicza⁵⁸, główną cechą negatywną przybyszów z Kresów Północno-Wschodnich stanowiła zbytnia uległość wobec Kościoła⁵⁹.

O szerszą charakterystykę ludności w podległym powiecie Lewandowicz pokusił się pod koniec 1947 r. Podobnie jak starosta braniewski, wyróżnił dwie grupy ludności wśród „starych” przesiedleńców, a mianowicie mieszkańców pochodzących

⁵⁴ Podobnie relacje na linii osadnicy z centralnej Polski – ekspatiani z Ziemi Wileńskiej oceniał starosta ostródzki. W raporcie z II 1949 r. podkreślał, że lokalne antagonizmy pomiędzy przedstawicielami tych dwóch grup wynikają z „potulności” „Zabużan” i „zarozumiałości” przybyszy z ziem dawnych. Zob.: APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu ostródzkiego*, luty 1949, sygn. 391/113, k. 159.

⁵⁵ APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu braniewskiego*, kwiecień 1948, k. 120.

⁵⁶ APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu iławckiego*, sygn. 391/105, wrzesień 1947, k. 8.

⁵⁷ Ibidem, sierpień 1946, k. 1.

⁵⁸ Ignacy Lewandowicz (ur. 1890), w czasie I wojny światowej walczył w szeregach armii Cesarstwa Rosyjskiego. W 1915 r. trafił do niewoli niemieckiej, gdzie przebywał aż do końca wojny. Po zakończeniu działań wojennych na krótko objął urząd wicestarosty powiatu mińsko-mazowieckiego. W 1920 r. Lewandowicz został zmobilizowany do wojska. Samowolnie porzucił oddział, do którego został przydzielony i zaciągnął się do 6 Pułku Ułanów Kaniowskich jako szeregowy. Po dwóch miesiącach został odnaleziony i osadzony w więzieniu we Lwowie. Jeszcze w 1920 r. został zwolniony i trafił do Dywizji Litewsko-Białoruskiej biorącej wówczas udział w wyprawie wileńskiej gen. L. Żeligowskiego. W latach 1921–1923 dowodził 32 batalionem Straży Granicznej w Rakowie w województwie nowogrodzkim. Sprawa karna związana z wydarzeniami z 1920 r. rzutowała na życie Lewandowicza przez cały okres międzywojenny. W latach 1923–1933 pracował on jako korepetytor i tłumacz języka francuskiego w Wilnie, współpracując m.in. z działającym w tym mieście Instytutem Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej. W latach 1933–1935 Lewandowicz wyjechał do Nimes we Francji gdzie pracował jako księgowy w fabryce parowozów. Okres okupacji spędził w Wilnie oraz na terenie przedwojennych województw wileńskiego i nowogrodzkiego by w połowie 1945 r. wyjechał na Dolny Śląsk. 17 IX 1945 Lewandowicz złożył do Ministerstwa Administracji Publicznej podanie o posadę w administracji państwowej. Prośba została przychylnie rozpatrzona i 29 VIII 1946 r. przejął obowiązki wicestarosty kętrzyńskiego. Po niespełna roku pracy w Kętrzynie Lewandowicz otrzymał nominację na starostę powiatu iławckiego obejmując ten urząd *de facto* od 6 V 1947 r. Urząd starosty iławckiego sprawował przez ponad dwa lata. Został odwołany na wniosek ówczesnego wojewody olsztyńskiego Mieczysława Moczara. Po odwołaniu pracował m.in. jako nauczyciel języków obcych w Państwowej Szkole Ogólnokształcącej stopnia podstawowego w Bartoszycach (ob. Liceum Ogólnokształcące im. S. Żeromskiego w Bartoszycach). R. Syrwid, op. cit., s. 259–262.

⁵⁹ APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu iławckiego*, sygn. 391/105, październik 1947, k. 15.

z centralnej Polski, oraz ekspatriantów z dawnych województw północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Ci pierwsi, w opinii starosty, uważali się za mądrzejszych, przejawiając zarazem większą aktywność w życiu społecznym i politycznym. Ekspatriantów natomiast określał jako ludzi mniej zaangażowanych i przedsiębiorczych, a tym samym bardziej skromnych, skrytych i nieufnych. Według Lewandowicza bierność tej grupy w odniesieniu do życia politycznego nie przeszkodziła jej „dobrze i wydatnie” pracować. Starosta dostrzegał jednak brak wymiernych efektów tej pracy, ponieważ gospodarstwa tych osób, ukierunkowane na hodowlę i zasiew lnu, wobec trudności komunikacyjnych, miały ograniczone rynki zbytu. Dodatkową przeszkodę stanowiła nieczynna fabryka włókiennicza⁶⁰. Pomimo tarć pomiędzy dwiema wymienionymi grupami przesiedleńców starosta Lewandowicz oceniał ich wzajemne relacje jako dobre. Zdaniem urzędnika ludność w odniesieniu do nowych przybyszów wyznawała zasadę: „czym Nas więcej tym lepiej”⁶¹.

W tym miejscu warto zaakcentować, że starosta powiatu iławckiego bardzo dużo miejsca w analizowanych dokumentach poświęcił stosunkowi warstwy chłopskiej do prób kolektywizacji wsi. W odniesieniu do tej kwestii Ignacy Lewandowicz pisał „propagowanie spółdzielczości przy posługiwaniu się tak niemiłymi dla czulego w tym miejscu chłopskiego ucha określeniami jak »kołchoz« i »kułak« odniosło skutek wręcz przeciwny – ten który można porównać z przysłowiomą niedźwiedzią przysługą”⁶². Lokalne władze posiadały wiedzę co do tego, że zaledwie nieznaczna liczba chłopów w powiecie opowiadała się za gospodarką kolektywną⁶³. Nie sposób pominąć faktu, że mierne wyniki w propagowaniu spółdzielczości przedstawiciele władz próbowali usprawiedliwiać w bardzo pokrętny sposób, sugerując że dyskusje wśród chłopów na temat tego typu gospodarki sprzyjały jej popularyzacji⁶⁴.

Negatywny stosunek do prób kolektywizacji reprezentowała również ludność osiadła w powiecie lidzbarskim, zamieszkałym przez znaczny odsetek ekspatriantów z Kresów Północno-Wschodnich. Reakcją obronną na zagrożenie wprowadzenia kołchozów było zrzekanie się swoich gospodarstw oraz kierowanie do władz próśb o zmniejszenie ich powierzchni średnio o 3–4 ha ziemi. Poprzez zmniejszenie gospodarstw chciano nie tylko uniknąć ewentualnego upaństwowienia gruntów, ale również obniżyć obciążenia fiskalne. Masowy charakter proceder ten przybrał we wsi Łęgno k. Dobrego Miasta⁶⁵.

⁶⁰ Chodzi o fabrykę wyrobów lnianych w Sępólnie oraz najprawdopodobniej o przędzalnię w Górowie Iławckim. Zob. – *Olsztyński Dziennik Wojewódzki*, nr 8 poz. 116 z dn. 22 XI 1946 oraz nr 9 poz. 127 z dn. 6 XII 1946.

⁶¹ APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu iławckiego*, listopad 1947, k. 23. Trzeba jednak zauważyć, że w rzeczywistości cytowane stwierdzenie nie odnosiło się do ogółu ludności, lecz do osadników ze „swoich” stron.

⁶² *Ibidem*, sierpień 1948, k. 89.

⁶³ *Ibidem*, k. 90.

⁶⁴ *Ibidem*, k. 94, owe rozmowy o gospodarce kolektywnej miały przyczynić się do „wybudzenia chłopów z drzemki politycznej”.

⁶⁵ APO, *Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatu lidzbarskiego*, sygn. 391/108, październik 1948, k. 335.

Kończąc wątek podejścia ekspatriantów do spraw gospodarczych, warto odwołać się do opisu klienteli Państwowego Banku Rolnego, sporządzonego dla wojewody Zygmunta Robla. Autor tego dokumentu zwracał uwagę na bardzo ostrożne podejście „repatriantów” z Wileńszczyzny do wszelkiego rodzaju kredytów i pożyczek. Podkreślał, że Kresowiacy, podobnie jak Warmiacy i Mazurzy, decyzję o zaciągnięciu zobowiązań poprzedzali kalkulacją i oceną możliwości ich spłaty. Różnili się więc w tym zakresie od osadników z centralnej Polski, którzy „chętnie braliby pożyczki w każdej wysokości, na każdy termin i wysoki procent, byleby dostać gotówkę do ręki”⁶⁶.

Reasumując, stwierdzić należy, że ekspatriant z Kresów Północno-Wschodnich, scharakteryzowany w sprawozdaniach sytuacyjnych będących przedmiotem niniejszej analizy, ma dwa oblicza. Z jednej strony cechuje go spokój i dążenie do zapewnienia bytu i zabezpieczenia podstawowych potrzeb życiowych jego i jego najbliższych oraz niechęć do angażowania się w życie polityczne. Z drugiej zaś strony, w porównaniu z przedstawicielami ludności przybyłej z tzw. ziem dawnych, emanuje z niego nieśmiałość, zakompleksienie i brak otwartości na obcych. W tym miejscu nie sposób nie odnotować, że niestety do świadomości ogółu społeczeństwa przedostał się i utrwalił przede wszystkim ten drugi obraz – dobrotliwego i nieco naiwnego „Wilniuka”.

Kolejny aspekt, którego nie wolno pominąć, analizując te zagadnienia, wiąże się z tym, że osoby przybyłe z Wileńszczyzny ze swoim silnym patriotyzmem, religijnością oraz przywiązaniem do własności prywatnej stanowiły zagrożenie dla władz budujących nowy typ obywatela. Stąd też, często w oficjalnych dokumentach władze przedstawiały tę grupę ludności w sposób zafalszowany, czyniąc z niej bierną i bezwolną masę⁶⁷.

Podsumowując, warto mieć na uwadze, że sprawozdania sytuacyjne starostów potwierdzają znany historykom obraz omawianej społeczności. Niemniej jednak ze względu na istotny wkład w rozwój i odbudowę regionu warto przypominać pierwsze, jakże trudne lata życia na Warmii i Mazurach, będące udziałem ekspatriantów z Kresów.

⁶⁶ APO, UW, *Materiały sprawozdawcze dla wojewody Robla*, sygn. 391/79, k. 68.

⁶⁷ Warto jednak zauważyć, że nieco inny obraz Kresowianki wyłoni się z raportów Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, zob. – R. Gross, op. cit., s. 150–151 i 154–160.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Główny Pełnomocnik Rządu RP ds. ewakuacji w Wilnie, sygn. 523, Rejonowy Pełnomocnik Rządu RP ds. ewakuacji w Szumsku, sygn. 528.

Archiwum Państwowe w Olsztynie, Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski w Olsztynie, sygn. 390/151-154 i 158/159, Urząd Wojewódzki w Olsztynie, sygn. 391/101-119 i 391/79.

Zbiory Specjalne Instytutu Północnego im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, sygn. 1113.

Zbiory dokumentów:

- *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t.8, Opracowanie: Euzebiusz Basiński [et.al] przy współud. Haliny Adalińskiej [et.al], Warszawa 1974.
- *Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944-1947*. Wybór, redakcja i opracowanie dokumentów: Stanisław Ciesielski, Warszawa 1999.
- *Warmiacy i Mazurzy w PRL. Wybór dokumentów. Rok 1945*. Opracowanie: Tadeusz Baryła, Olsztyn 1994.

Akty prawne:

- Dziennik Ustaw RP, nr 5, 13 i 28, 1946.
- Olsztyński Dziennik Wojewódzki, nr 8 i 9, 1946.

Opracowania:

Czerniakiewicz Jan, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR, 1944-1948*, Warszawa 1987.

Drogi na Warmię i Mazury. *Wspomnienia, relacje, zbiory rodzinne*, red. Piotr Bojarski i Emilia Janowska, Olsztyn 2018.

Gieszczyński Witold, *Państwowy Urząd Repatriacyjny w osadnictwie na Warmii i Mazurach (1945-1950)*, Olsztyn 1999.

Między Wilnem a Olsztynem. W 70 rocznicę przybycia Polaków z Wileńszczyzny na Warmię i Mazury, red. Piotr Bojarski i Andrzej Szmyt, Olsztyn 2016.

Murawska Halina, *Przesiedleńcy z Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej w Olsztyńskim*, Olsztyn 2000.

Paczoska Alicja, *Dzieci Jałty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944-1947*, Toruń 2003.

Sakson Andrzej, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*, Poznań 1998.

- *Cztery fale repatriacji Polaków ze wschodu, w: Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, red. Anita Adamczyk, Andrzej Sakson, Cezary Trosiak, Poznań 2016.
- *Dziedzictwo Prus Wschodnich. Socjologiczne i historyczne studia o regionie*, Dąbrówno 2017.

Słownik współczesnego języka polskiego, t. 1, Warszawa 1999.

Srebrakowski Aleksander, *Polacy w Litewskiej SRR*, Toruń 2001.

Syrwid Robert, *Starostowie Warmii i Mazur w latach 1945-1950. Szkice biograficzne*, Olsztyn-Białystok-Warszawa 2018.

Tomkiewicz Ryszard, *Ułomna samorządność Polski Ludowej*, Olsztyn 2016.

Żyromski Stanisław, *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim*, Olsztyn 1971.

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

ks. Tomasz Garwoliński

Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum”,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie;
tomgar@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0002-2293-0861>

ks. Krzysztof Kamiński

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie;
ksiadzkrzysztof@interia.pl • <https://orcid.org/0000-0002-5579-232X>

Szesnastowieczne wydania *Biblia Lutra* i *Biblia Leopoldity*
w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie

Sixteenth-century editions of the Luther and the Leopoldita Bibles in the
collection of the “Hosianum” Library in Olsztyn

Ausgaben der lutherischen und leopoldinischen Bibeln aus dem
16. Jahrhundert in der Sammlung der Bibliothek Hosianum in Allenstein

Słowa kluczowe: Biblioteka „Hosianum”, Warmia, *Biblia Lutra*, *Biblia Leopoldity*, stare druki,
reformacja, kontrreformacja

Keywords: “Hosianum” Library, Warmia, Luther Bible, Leopoldita Bible, old prints,
Reformation, Counter-Reformation

Schlüsselwörter: Bibliothek „Hosianum”, Ermland, Lutherbibel, Leopoldita-Bibel, Reformation
und Gegenreformation

STRESZCZENIE

Tłumaczenie Biblii dokonane przez Marcina Lutra odbiło się wielkim echem w świecie protestanckim w XVI w., ale nie tylko. Miało duże znaczenie dla kształtowania się języka narodowego i narodowej literatury w Niemczech. Sprowokowało też dyskusję wewnątrz Kościoła katolickiego, która sprawiła, że zaczęły się pojawiać również katolickie przekłady Pisma Świętego na języki narodowe. Pierwszym polskim tłumaczeniem całym Biblii jest to, którego dokonał Jan Nieszabkowski. Zostało ono wydane w Krakowie, w oficynie Szarffenbergów w 1561 r.

Niniejsze opracowanie jest formą prezentacji czterech szesnastowiecznych egzemplarzy *Biblia Lutra* i dwóch egzemplarzy *Biblia Leopolda*, które przechowywane są w zasobie Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie. Autorzy z autopsji przebadali morfologię omawianych woluminów, ich znaki własnościowe oraz budowę i zdobienia opraw. Księgi te stanowią cenny fragment zabytkowych zbiorów na Warmii.

ABSTRACT

Martin Luther's translation of the Bible reverberated throughout the Protestant world in the sixteenth century, but not only. It was important for the formation of a national language and national literature in Germany. It also provoked a discussion within the Catholic Church, which led to the appearance of Catholic translations of the Bible into national languages. The first Polish translation of the entire Bible is the one made by Jan Nicz Leopolda. It was published in Cracow, in the Szarffenberg's printing house in 1561.

This study is a presentation of four sixteenth-century copies of the Luther Bible and two copies of the Leopolda Bible, which are kept in the collection of the Library of the Warmia Metropolitan Seminary "Hosianum" in Olsztyn. The authors have examined the morphology of the volumes in question, their ownership marks and the construction and decoration of the bindings. These books constitute a valuable part of historical collections in Warmia.

ZUSAMMENFASSUNG

Die von Martin Luther verfasste Bibelübersetzung hat im 16. Jahrhundert in der gesamten protestantischen Welt Gehör gefunden, aber nicht nur dort. Sie war sehr wichtig für die Herausbildung der Nationalsprache und der Nationalliteratur in Deutschland. Sie löste auch eine Diskussion innerhalb der katholischen Kirche aus, die zur Entstehung von katholischen Bibelübersetzungen in die Landessprachen führte. Die erste polnische Übersetzung der gesamten Bibel wurde von Jan Nicz Leopolda angefertigt. Sie wurde 1561 in Krakau im Verlag der Szarffenbergs veröffentlicht. Diese Studie ist eine Präsentation von vier Exemplaren der Lutherbibel aus dem 16. Jahrhundert und zwei Exemplaren der Leopolda-Bibel, die in der Sammlung der Hosianum-Bibliothek des Ermländischen Priesterseminars in Allenstein aufbewahrt werden. Die Autoren haben die Morphologie der besprochenen Bände, ihre Besitzvermerke sowie die Konstruktion und Verzierung der Einbände untersucht. Diese Bücher stellen einen wertvollen Teil der historischen Sammlungen Ermlands dar.

Biblia była niewątpliwie najważniejszą księgą średniowiecza i renesansu¹. Nie jest przypadkiem, że właśnie ona była pierwszą wydrukowaną książką na świecie (1452–1455)². Historia tekstów biblijnych w językach oryginalnych, tłumaczeń na inne języki, egzegezy biblijnej, a także historia Biblii jako książki, jej przepisywania ręcznego i drukowania, gromadzenia i czytania ma ogromną literaturę. Celem niniejszego artykułu będzie zaprezentowanie szesnastowiecznych wydań *Biblia Lutra* oraz *Biblia Leopolda* ze zbiorów najstarszej istniejącej na Warmii księżnicy

¹ R. Pietkiewicz, *Biblia*, w: *Encyklopedia książki*, t. 1, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 189; idem, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016, s. 35.

² J. Pirożyński, *Obecny stan badań nad Gutenbergiem i Biblią 42-wierszową. Zarys problematyki*, w: *Komentarz do faksymile pelplińskiej Biblii Gutenberga*, red. J. Pirożyński, T. Serocki, J. Tondel, Pelplin 2004, s. 32–33; B. Bienkowska, *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005, s. 69–70; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 56–57.

– Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie, sięgającej swoimi korzeniami roku 1565. Dlaczego akurat te tłumaczenia Biblii stanowią przedmiot tegoż opracowania? Oba są tłumaczeniami na języki narodowe, zgodnymi z postulowanym reformacyjnym zawołaniem *sola Scriptura*. Ogromne znaczenie dla kształtowania się języków narodowych i narodowej literatury miało w Niemczech tłumaczenie Marcina Lutra (1483–1546), a w Polsce ks. Jakuba Wujka SJ (1541–1597)³. To ostatnie obecne jest w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w znacznie późniejszym, bo osiemnastowiecznym wydaniu. Dzięki *Biblii Lutra* i innym reformacyjnym edycjom zagadnienie przekładów biblijnych pojawiło się podczas obrad Soboru Trydenckiego (1545–1563). Zdania ojców soborowych w tej kwestii były podzielone. Przeciwnicy twierdzili, że Pismo Święte przetłumaczone na języki narodowe trafi w ręce osób niewykształconych i niemających odpowiedniego przygotowania, które – mylnie interpretując tekst – narażą się na popadnięcie w błędy. Zwolennicy uważali, że nadużycia nie mogą prowadzić do zakazu posługiwania się Biblią w językach narodowych tym bardziej, że sam Jezus zwracał się do ludzi prostych w ich własnym języku. Ostatecznie, według kanonów soborowych, aby posiadać lub czytać katolicką Biblię w języku narodowym, konieczne było uzyskanie indywidualnego pozwolenia. Poza tym wprowadzono cenzurę kościelną i konieczność uzyskania pozwolenia na druk książek religijnych, a przede wszystkim Pisma Świętego i komentarzy do niego⁴.

Wprawdzie „czarna sztuka” pojawiła się w kraju nad Wisłą dosyć szybko – w Krakowie w 1473 r., w Malborku w 1492 r., w Gdańsku w 1498 r. – to jednak inkunabuły do Polski trafiały najczęściej z Niemiec i Italii⁵. Pierwszymi wydaniem Biblii drukowanej była łacińska *Wulgata*. Do 1500 r. ukazały się dziewięćdziesiąt cztery wydania całego Pisma Świętego⁶. Przyjmuje się, że najstarszym zachowanym drukiem biblijnym w języku polskim jest Prolog Ewangelii według św. Jana z roku 1518/1519, wytłoczony w oficynie Jana Hallera w Krakowie⁷. Pierwszą zaś w całości drukowaną edycją Biblii w języku polskim jest *Biblia Leopoldy* z 1561 r. To powód, dlaczego warto ją wyeksponować w niniejszym opracowaniu.

BIBLIA LUTRA W BIBLIOTECE „HOSIANUM”

Jednym z owoców reformacji jest przekład Biblii na język niemiecki dokonany przez Marcina Lutra, który był przekonany, że święta księga powinna być w rękach

³ R. Pietkiewicz, *Biblia...*, s. 189.

⁴ Idem, *Biblia Polonorum...*, s. 100–107.

⁵ J. Pirożyński, *Gutenberg w Polsce. Polskie echa wynalazku druku*, w: *Komentarz do faksymile...*, s. 107.

⁶ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 58.

⁷ Ibidem, s. 175–178.

każdego wierzącego. Przebywając na zamku w Wartburgu, poświęcił się studiowaniu Pisma Świętego w języku hebrajskim i greckim. Korzystał z *Septuaginty*, przekładu Erazma z Rotterdamu (1466/1467–1536), a zapewne także z wcześniejszych tłumaczeń na język niemiecki. Z pomocą przyszedł mu również cały sztab ludzi, a owocem tej współpracy było tłumaczenie najpierw Starego Testamentu z 1522 r., a później całości Pisma Świętego z 1534 r. pod tytułem *Biblia das ist die gantze Heilige Schrift Deudsch*. Język Biblii w tłumaczeniu Lutra był prosty, obrazowy, a zdania nie były budowane według schematu zdań łacińskich, które były trudne do zrozumienia dla przeciętnego człowieka. To była jedna z głównych przyczyn życzliwego i masowego przyjęcia tego przekładu. Zresztą M. Luter ulepszał kolejne jego wersje. Jego tłumaczenie wywarło silny wpływ na kształtowanie się literackiego języka niemieckiego. Do 1620 r. ukazało się około 100 wydań, co daje łączną liczbę ok. 200 tys. egzemplarzy⁸.

Pierwsze edycje Biblii luterańskiej wydawano w formie *folio*. Z czasem Nowy Testament drukowano najczęściej *in octavo*, choć także *in quarto*, a całą Biblię *in folio*. W większych wydaniach całości Pisma Świętego tekst układano w dwóch kolumnach. Wiele wolnego miejsca i szerokie marginesy były przeznaczone na notatki. Charakterystyczne było również zastosowanie czcionek gotyckich. Nie był to przypadek, bowiem antykwę w Niemczech kojarzono z łacińskimi drukami włoskimi, które wiązano z Rzymem i katolicyzmem. Każda księga zaczynała się od wyróżnionej linii drukowanej większym pismem. Na początku księgi umieszczono ozdobne inicjały, a rozdziały numerowano dużymi cyframi⁹.

Jeśli chodzi o skład kanonu, to układ Starego Testamentu był wzorowany na *Wulgacie*, zaś w Nowym Testamencie List do Hebrajczyków i List św. Jakuba, uznane przez Lutra za nieapostolskie, zostały umieszczone na końcu wraz z Listem św. Judy i Apokalipsą św. Jana¹⁰.

W Bibliotece „Hosianum” znajdują się dwa egzemplarze *Biblii Lutra* w wydaniu z 1550 r. (*Biblia: Testamentum Vetus et Novum Germanice, Doctoris Martini Luther, Wittenberg, 1550*). Zostały one wydrukowane w oficynie Hansa Luffta (1495–1584)¹¹, tej samej, z której wyszło pierwsze wydanie *Biblii Lutra*.

Egzemplarz o sygnaturze Sd 607 posiada pieczęć biblioteki pałacu w Markowie koło Morąga (niem. Reichertswalde), należącego do ewangelickiego rodu

⁸ M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968, s. 150; F. Gryglewicz, *Biblia – przekłady narodowe*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989, k. 404–405; P. Owiński, *Tłumaczenie Biblii Marcina Lutra i jego znaczenie dla świata chrześcijańskiego*, „Kieleckie Studia Teologiczne” t. 8, 2009, s. 419–420; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 87–90.

⁹ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 94–95.

¹⁰ *Ibidem*, s. 95.

¹¹ *Lufft, Hans*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz55077.html#ndbcontent> (dostęp: 9 II 2021 r.).

Dohnów¹². W woluminie brakuje kilku kart wstępu oraz pierwszej karty Starego Testamentu. Siedemnastowieczna oprawa nie jest pierwotna. Przy jej wykonaniu obcięto blok książki do tego stopnia, że w górnej części kart przycięto niektóre nagłówki. Oprawa została wykonana z desek dębowych obleczonych świńską skórą ozdobioną ramami wykonanymi strychnulcem, wewnątrz których umieszczono radełkowe tłoczenia roślinne. Zwierciadło wypełnia dziesięciopłatkowa rozeta oraz inne motywy roślinne. Skóra oprawy jest mocno wytarta. Z dolnej okładziny zachowała się nieco mniej niż połowa deski i skóry. Po zapinkach zatraskowych pozostały jedynie mosiężne klamry na górnej okładzinie. Księga nosi ślady częstego użytkowania: podkreślenia tekstu, zagięte karty, osłabioną strukturę papieru na rogach kart, zabrudzenia, brązowe plamy, być może od lamp oliwnych.

Fot. 1. Drzeworyt z *Biblij Lutra* (Wittenberg, 1550), sygn. Sd 607, przedstawiający proroka Amosa przemawiającego do reformatorów

Exemplarz o sygnaturze Sd 716 należał do żyjącego w XVIII w. Andreasa Hediusa, profesora filozofii uniwersytetu w Królewcu. Świadczy o tym jego ekslibris umieszczony na wyklejce wewnętrznej strony górnej okładziny. Posiada również dziewiętnastowieczną pieczętkę biblioteki miejskiej w Królewcu (Stadtbibliothek Königsberg). Wolumin jest oprawiony wtórnie w tekturę i gładką świńską skórę.

¹² J. Baldowski, *Województwo olsztyńskie. Vademecum turystyczne*, Warszawa 1980, s. 69; A. Rzempoluch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1992, s. 86–87.

Fot. 2. Ekslibris Andreasa Hediusa w *Biblia Lutera* (Wittenberg, 1550), sygn. Sd 716

W Bibliotece „Hosianum” znajduje się także wydanie *Biblia Lutera* z 1569 r. Również ono powstało w drukarni H. Luffta w Wittenberdze (sygnatura: Sd 123).

Wspomniane egzemplarze *Biblia Lutera* z biblioteki seminaryjnej są wydrukowane w formacie *folio* i zdobione drzeworytniczymi inicjałami oraz ilustracjami. Wydanie z 1569 r. posiada inicjały i ilustracje kolorowane ręcznie. Sto dwadzieścia osiem drzeworytów jest autorstwa Lucasa Cranacha Starszego (1472–1553)¹³, posługującego się monogramem „LC”. Część ilustracji została wykonana z klocków drzeworytniczych, których twórcą był Hans Brosamer (przed 1500–1554) – uczeń Lucasa Cranacha Starszego – posługujący się monogramem „HB”¹⁴. W sumie Sta-

¹³ Lucas Cranach Starszy urodził się w 1472 r. w Kronach (stąd nazwisko). Był niemieckim malarzem i grafikiem. Zetknął się ze środowiskiem artystycznym skupionym wokół Albrechta Dürera oraz ze szkołą flamandzką i włoską. Był wielokrotnie wybierany do Rady Miejskiej Wittenbergi. Był też przez trzy kadencje jej burmistrzem. Religijna twórczość Cranacha stoi pod znakiem ikonografii luterńskiej. Przyjaźnił się on z M. Lutrem, który był ojcem chrzestnym jego córki. Z kolei malarz był świadkiem ślubu Lutera oraz ojcem chrzestnym jego syna. Mimo silnych związków z Lutrem malował także portrety dostojników Kościoła katolickiego, a także liczne obrazy o tematyce hagiograficznej i maryjnej. Zmarł w 1553 r. w Weimarze, zob. – J. Pasierb, *Cranach Lucas Starszy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, Lublin 1989, k. 622–623.

¹⁴ Hans Brosamer urodził się w Fuldzie. Był niemieckim malarzem i grafikiem. Należał do szkoły Lucasa Cranacha Starszego, ale także pod wpływem A. Dürera. Malował portrety, ale projektował też ryciny, drzeworyty i miedzioryty. Jego drzeworyty zdobiły m.in. *Biblię Lutera* – F.W. Bautz, *Brosamer, Hans*, w: *Biographisch-Bibliographisches*

Fot. 3. Drzeworyt przedstawiający stworzenie Ewy z boku Adama, autorstwa Hansa Brosamera z *Biblij Lutra* (Wittenberg, 1569), sygn. Sd 123

ry Testament ma 136 drzeworytów oraz jeden na karcie tytułowej rozpoczynającej księgi prorockie, a Nowy Testament – trzydzieści siedem. Większość ilustracji w Nowym Testamencie zdobi Księgę Apokalipsy, a pozostałe przedstawiają ewangelistów oraz św. Pawła i św. Piotra. Najbardziej kontrowersyjne są drzeworyty zdobiące Księgę Apokalipsy. Przedstawiają one bowiem Wielką Nierządnicę i Bestię w tiarze papieskiej na głowie. Babilon utożsamiono z Rzymem, a w centrum obracającego się w ruinę bezbożnego miasta można rozpoznać Zamek św. Anioła – rzymską twierdzę papieży. Na jednym z drzeworytów Bestia stoi na środku bazyliki wobec dwóch świadków trzymających w rękach słowo Boże. Tymi świadkami są Luter i Melancton. Także na innych ilustracjach ukazujących proroków można dostrzec postać M. Lutra¹⁵.

Wśród szesnastowiecznych wydań Biblii w przekładzie Lutra w Bibliotece „Hosianum” znajduje się również wydanie z 1596 r. zawierające jedynie księgi prorockie i Nowy Testament (*Biblia: Prophetæ Germanice, Doctoris Martini Luther; – Novum Testamentum Germanice, Doctoris Martini Luther*, Hamburg, 1596, sygnatura: Sd 635). Egzemplarz należał do Biblioteki Senatu Gdańskiego. Oryginalna oprawa jest przykładem oprawy orientalizującej i została wykonana pod koniec XVI lub na początku XVII w. Są to deski obleczone brązową gładką skórą ozdobioną złoconymi tłoczeniami arabskimi. Zachowały się zapinki oraz siedem okuć narożnych. Złoczone obcięcia bloku są cyzelowane. Tekst ułożony jest w dwóch kolumnach ujętych w prostą ramkę. Po zewnętrznej stronie ramki znajdują się teksty paralelne. Każda księga rozpoczyna się wprowadzeniem. W księgach Starego Testamentu znajdują się również komentarze na początku rozdziału, zaś w Nowym Testamencie – w tekście. Komentarze wydrukowane są mniejszą czcionką. Karty tytułowe ozdobione są drzeworytowymi ilustracjami całostronicowymi. Na jednej z nich widnieje postać M. Lutra. W tekście również znajdują się liczne inicjały, ilustracje¹⁶ i inne motywy zdobnicze.

BIBLIA LEOPOLITY W BIBLIOTECE „HOSIANUM”

Za Romualdem Pietkiewiczem w dziejach polskiego drukarstwa biblijnego można wyróżnić pięć okresów: 1/ 1518/1519–1550, gdy drukowano jedynie fragmenty lub pojedyncze księgi, prawie wszystkie w Krakowie; 2/ 1551–1632, czas nazywany „złotym wiekiem”; 3/ 1633–1871, gdy nie powstał żaden nowy przekład Biblii, a wykonywano tylko liczne przedruki; 4/ 1872–1945, gdy zaczęto modernizować

Kirchenlexikon. Band 1, Hamm 1975, k. 756–757; I. Kühnel-Kunze, *Brosamer, Hans*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz5967.html#ndbcontent> (dostęp: 18 IX 2017 r.).

¹⁵ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 95–96.

¹⁶ W tekstach Starego Testamentu jest dwadzieścia osiem ilustracji, a w Nowym Testamencie trzydzieści dwie (większość w Księdze Apokalipsy).

Fot. 4. Zdobienia oprawy *Biblii Lutra* (Hamburg, 1596), sygn. Sd 635

Biblię Wujka oraz pojawiły się pierwsze nowe tłumaczenia *Wulgaty* i przekłady z tekstów oryginalnych; 5/ od 1946, gdy wydaje się tłumaczenia Biblii z języków oryginalnych¹⁷. *Biblia Leopolicy* powstała więc w „złotym wieku” polskiego druku biblijnego.

Jako odpowiedź na tłumaczenie *Lutra* zaczęto wydawać katolickie tłumaczenia Pisma Świętego. Pierwszym drukowanym polskim przekładem całej Biblii jest *Biblia Leopolicy: Vetus et Novum Testamentum Polonice. Versio Ioannis Nicz* (Kraków, Mikołaj i Stanisław Szarffenbergowie, 2 I 1561). Tłumaczona była głównie z łacińskiej *Wulgaty*, ale opierała się również na tłumaczeniach czeskich, a jedynie w niewielkim stopniu na greckim tekście Nowego Testamentu. Redaktorem przekładu był ksiądz Jan Nicz Leopolita¹⁸. Drukarz nie znał imienia i nazwiska tłumacza albo też świadomie je zataił, być może z obawy przed władzami kościelnymi, które

¹⁷ R. Pietkiewicz, *Biblia. Dzieje*, w: *Encyklopedia książki...*, t. 1, s. 204–207.

¹⁸ Ks. Jan Nicz Leopolita urodził się w 1523 r. we Lwowie, stąd zwany jest Leopolitą, a zmarł 7 IV 1572 r. w Krakowie. Studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim. Znał język grecki i hebrajski. Na wydziale filozoficznym prowadził wykłady, objaśniając m.in. Cyserona i Owidiusza. Po przyjęciu święceń kapłańskich studiował, a potem wykładał na wydziale teologicznym, gdzie uzyskał doktorat. Do jego uczniów należał m.in. ks. Jakub Wujek i Benedykt Herbest. Uchodził za wybitnego bibliście i egzegetę, a także mówcę i kaznodzieję – M. Kossowska, op. cit., s. 204–205; L. Hajdukiewicz, *Leopolita (Kasprowicz, Nicz, Nicius) Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972, s. 74–76; G. Kramarek, *Leopolita Jan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. A. Szostek, Lublin 2004, k. 812–813.

w tym okresie zakazywały wydawania Biblii w językach narodowych. W związku z tym istnieje kilka hipotez dotyczących tłumacza. Wymienia się wśród nich pochodzącego ze Lwowa Jana Leopolię (1523–1572)¹⁹, ale bardzo popularna jest też tzw. hipoteza dominikańska, przypisująca autorstwo przekładu Leonardowi Niezabitowskiemu, spowiednikowi króla Zygmunta Augusta, który ukrył swoje imię²⁰. Wreszcie są zwolennicy teorii, że *Biblia Leopoli* jest przedrukiem tłumaczenia, które istniało w postaci rękopiśmiennej już od XV w. Dawne tłumaczenie zostało tylko poprawione, a język zmodernizowany. Miał tego dokonać ówczesny kronikarz Marcin Bielski (1495–1575)²¹.

Biblia Leopoli jest też znana jako *Biblia Szarffenbergowska*, jako że przekładu dokonano na zlecenie Mikołaja Szarffenberga. Drukarz wiedział, że istnieje zapotrzebowanie na polskie tłumaczenie Pisma Świętego. Poza tym wydanie pierwszej Biblii w języku polskim miało mu zapewnić zysk i sławę²².

Tłumaczenie to było niezbyt wiernym przekładem, a jego język uważano za przedawniony już w XVI w. Stanowiło jednak duże osiągnięcie Kościoła katolickiego, wyprzedziło bowiem przedsięwzięcie obozu reformatorskiego – *Biblię Radziwiłłowską*. Przez trzydzieści osiem lat, do czasu wydania *Biblii Wujka*²³, było jedynym katolickim przekładem Pisma Świętego w języku polskim. Dopiero gdy w 1599 r. ukazała się Biblia w przekładzie jezuitę, ks. Jakuba Wujka, wyparła swoją poprzedniczkę. *Biblia Wujka* jest dziś uważana za najwyższe osiągnięcie polskich przekładów biblijnych, rzadko się jednak pamięta, że pierwsze trudności na tym polu pokonywał tłumacz Biblii z 1561 r. i że z tego przekładu wiele czerpał sam Wujek.

Biblia Leopoli była dedykowana królowi Zygmuntowi II Augustowi (1520–1572). Przed dedykacją został umieszczony drzeworytowy portret króla w wieku 41 lat, w bogatej ramie z emblematami bogactwa i władzy. Po dedykacji następuje przedmowa, która podkreśla znaczenie, jakie Biblia ma w życiu każdego chrześcijanina. Ostrzega jednak przed zbyt samodzielnym wgłębianiem się w jej lekturę.

¹⁹ K. Gąsiorowski, *Przekład Psalterza w Biblii Leopoli* (w czterechsetlecie wydania Biblii), „Ruch Biblijny i Liturgiczny” t. 14, 1961, s. 189–195; M. Kossowska, op. cit., s. 205; J. Pirożyński, *Biblia Leopoli*..., t. 1, s. 196.

²⁰ R. Świętochowski, *Leonard Niezabitowski tłumaczem Biblii Leopoli*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” t. 14, 1961, s. 195–197; M. Kossowska, op. cit., s. 206–207.

²¹ K. Górski, *Nowy Testament Scharffenberga*, w: *Pismo Św. w duszpasterstwie współczesnym*, Lublin 1958, s. 199–227; R. Gustaw, *Polskie przekłady Pisma Św.*, w: *Podręczna encyklopedia biblijna*, red. E. Dąbrowski, Poznań – Warszawa – Lublin 1959, s. 309–310; M. Kossowska, op. cit., s. 180–181, 209; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum*..., s. 363–364.

²² R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum*..., s. 366.

²³ Ks. Jakub Wujek (1541–1597) był jezuitą, rektorem kolegium w Poznaniu, w Wilnie i w Kolożsvárze. Następnie poświęcił się pracy pisarskiej i translatorskiej. Tworzył kazania, dzieła dogmatyczno-polemiczne. Po 1584 r. rozpoczął pracę nad przekładem Pisma Świętego, którego podstawą był tekst Wulgaty. Przekład został ukończony ok. 1595 r., a ukazał się pośmiertnie w Krakowie w 1599 r. *Biblia Wujka* jest arcydziełem języka polskiego XVI w. Była podstawowym katolickim tłumaczeniem Pisma Świętego przez ponad trzy wieki – Wujek (*Wągrovitius*) Jakub, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004, s. 765, S. Szymik, *Wujek Jakub*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, k. 1024.

Fot. 5. Drzeworytowy portret Zygmunta II Augusta w *Biblii Leopoldy* (Kraków, 1561), sygn. XVI F 01

Należy raczej poszukiwać zdrowej wykładni. *Summa wszystkiego Pisma Świętego* jest małym traktatem z teologii biblijnej odślanającym główny zamysł Bożego planu zbawienia, który dokonał się w dwóch etapach: zapowiedzi i wypełnienia. Po przedmowie znajduje się notatka, pochodząca od Szarffenberga, skarżącego się na niezwykle trudności, jakie napotykał przy wydaniu Biblii. Wydanie zawiera pełny przekład Starego i Nowego Testamentu, w tym również księgi i dodatki deuterokanoniczne. Księgi Machabejskie znajdują się na końcu Starego Testamentu. Wśród ksiąg starotestamentowych znajdujemy również niektóre księgi apokryficzne. Są to: *Modlitwa Manassesa*, 3 i 4 Ezdrasza oraz 3 Księga Machabejska. Poszczególne księgi zostały poprzedzone przedmowami, których autorem jest tłumacz lub są to przekłady komentarzy św. Hieronima (331/347–420). Marginesy boczne są wykorzystane do podania tekstów paralelnych, tzw. konkordancji²⁴.

Biblia Leopoldy jest wydana w formie *in folio*, liczy 784 karty. Całość tekstu ułożonego w dwóch kolumnach rozplanowano w oknach ramki. Nad oknem głównym umieszczono nagłówki kolumnowe. W oknach wewnętrznym i zewnętrznym znajdują się noty marginalne.

Wydanie jest bogato ilustrowane. Ilustracje te nie pochodzą z jednolitych serii. Użyto 284 klocków drzeworytniczych, odbijając je 293 razy. Niektóre ilustracje powtarzają się. Drzeworyty w księdze nie zostały rozmieszczone równomiernie. Są księgi zupełnie ich pozbawione, np. Psalmi. Najwięcej drzeworytów zawiera Księga Apokalipsy (dwadzieścia sześć). Użyto tu, co może wydać się paradoksalne, serii ilustracji osiemdziesięciu ośmiu oryginalnych drzeworytów z *Biblii Lutra*, wydanej w roku 1534 w Wittenberdze. Ich autorem był nieznan bliżej artysta posługujący się monogramem „MS”. Część ilustracji została wykonana z klocków drzeworytniczych autorstwa Hansa Brosamera, posługującego się monogramem „HB”. Szarffenberg złagodził antypapieski charakter tych ilustracji, usuwając m.in. dwie wyższe korony z tiary na głowie smoka²⁵. Drzeworyt z portretem Zygmunta Augusta jest sygnowany monogramem „CS” (Kryspin Szarffenberg)²⁶.

Ilustracje o tematyce biblijnej nie tylko towarzyszą tekstowi, pobudzając wyobraźnię czytelnika. Stanowią również rodzaj klucza interpretacyjnego, który ma za zadanie podpowiedzieć czytelnikowi, w jaki sposób powinien czytać Biblię.

²⁴ M. Kossowska, op. cit., s. 218–224; A. Kawecka-Gryczowa, *Drukarze dawnej Polski*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, Wrocław 1983, s. 261–263; A. Witkowska, *Biblia – przekłady polskie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, k. 411–412; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 367–372, 374–375; J. Nocoń, *Biblia Leopoldy*, <http://biblia.wiara.pl/doc/423127.Biblia-Leopoldy> (dostęp: 9 II 2021 r.); J. Roslan, *Biblia Leopoldy w zbiorach Biblioteki WSD „Hosianum”, „Posłaniec Warmiński, czyli Kalendarz Maryjny” 1989*, s. 69–71.

²⁵ M. Kossowska, op. cit., s. 218; H. Wegner, *Biblii ilustracja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, k. 461–462; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 376–378.

²⁶ E. Chojecka, *Zwiazki artystyczne polskiego drzeworytu renesansowego z grafiką europejską. Kryspin i Wendel Scharffenbergowie*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Bibliotekoznawstwo”, t. 7, 1978, s. 189–191; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 377.

Fot. 6. Kolorowany drzeworyt w *Biblij Leopolicy* (Kraków, 1561), sygn. XVI F 033

Tak na przykład na górze karcie tytułowej znajduje się ilustracja streszczająca całą historię zbawienia. Biegnie ona przez całą szerokość strony i podzielona jest na dwie części przez rosnące w centrum drzewo, które po lewej stronie ma gałęzie suche (drzewo śmierci), a po prawej żywe (drzewo życia). W lewej części ilustracji są sceny starotestamentowe: grzech pierwszych ludzi, Mojżesz na górze Synaj otrzymujący Prawo, pełny grób przedstawiający stan duchowy starego człowieka. W prawej części ilustracji są sceny nowotestamentowe: zmartwychwstały Chrystus depczący Szatana, zwycięski Baranek na górze, pusty grób, z którego wyszedł Chrystus. W centrum pod drzewem siedzi człowiek zwrócony ku scenom ze Starego Testamentu. Koło niego stoją: po lewej – Izajasz, po prawej – Jan Chrzciciel. Obaj wskazują na ukrzyżowanego Chrystusa. Człowiek zachęcony przez proroków ogląda się w stronę krzyża. Drzeworyt ten uczy metody czytania Biblii. Podpowiada czytelnikowi, by sięgał do obu Testamentów, poszukując związków między nimi²⁷.

Biblioteka „Hosianum” w swoich zbiorach posiada dwa egzemplarze *Biblij Leopolicy*. Oprawa egzemplarza o sygnaturze XVI F 01 pochodzi z XIX w. Jest to tektura obleczone jasnobrązową skórą, na której znajduje się ślepy wytlók liniowy, plecionkowy i gwiazdkowy. Na grzbiecie znajduje się złożony napis: „BIBLIA TO IEST KXIEGI Stharego y Nowego ZAKONU 1561”.

²⁷ R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum...*, s. 379–380.

Fot. 7. Oprawa *Biblia Leopoldy* (Kraków, 1561), sygn. XVI F 033

Egzemplarz o sygnaturze XVI F 033 jest zdefektowany. Wydarte w nim zostały karty początkowe oraz pojedyncze karty wewnątrz woluminu. Doklejonych zostało kilka kart z tekstem rękopiśmiennym. Drzeworyty są barwione ręcznie. Biblia podczas pożogi wojennej (1939–1945) znalazła się w Malborku. 26 stycznia 1981 r. została przekazana Bibliotece Warmińskiego Seminarium Duchownego w Olsztynie przez bp. Jana Obląka (1913–1988). Świadczy o tym kartka z zapisem i podpisem ks. Mariana Borzyszkowskiego (1936–2001), ówczesnego dyrektora biblioteki. Oryginalna oprawa woluminu pochodzi z XVI w. Są to deski bukowe obciążone świnią skórą ze ślepymi tłoczeniami liniowymi i plecionkowymi. W zwierciadle górnej okładziny znajduje się monogram „IHS” w owalu, a nad i pod ramą – napis: „BIBLIA SWIETA || STAREGO Y NOWEGO ZAKONV”. W zwierciadle dolnej okładziny wytłoczono monogram „MARIA”. Na oprawie widać ślady zapinek. Oprawa i karty są mocno zniszczone. Posiadają liczne ślady częstego użytkowania, a także próby niezbyt udanych napraw²⁸.

²⁸ T. Garwoliński, *Polonika z XVI wieku w Bibliotece „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 147–149.

ZAKOŃCZENIE

Książka odegrała w czasie reformacji i kontrreformacji wielką rolę. Najogólniej rzecz ujmując, pojawienie się luteranckich przekładów Biblii, postylli, katechizmów i innych wydawnictw religijnych przyczyniło się do kształtowania się języków narodowych i literatury narodowej. To z kolei wywołało reakcję ze strony Kościoła katolickiego w postaci dostosowania do nowych potrzeb ksiąg liturgicznych, pojawienia się przeznaczonych dla ludu książeczek do nabożeństwa, katechizmów i śpiewników. Od 1599 r. zaczęła się ukazywać Biblia w mistrzowskim przekładzie ks. Jakuba Wujka. *Biblia Leopoldy* poszła tymczasem w zapomnienie. Z okazji 460. rocznicy jej wydania warto jednak pamiętać, że jest pierwszym polskim tłumaczeniem całego Pisma Świętego, dziś nieco niedocenianym.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Bałdowski Jan, *Województwo olsztyńskie. Vademecum turystyczne*, Warszawa 1980.
- Bautz Friedrich W., Brosamer, Hans, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Band 1, Hamm 1975.
- Bieńkowska Barbara, *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005.
- Chojcka Ewa, *Związki artystyczne polskiego drzeworytu renesansowego z grafiką europejską. Krystin i Wendel Scharffenbergowie*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Bibliotekoznawstwo”, t. 7, 1978.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 2004.
- Garwoliński Tomasz, *Polonika z XVI wieku w Bibliotece „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016.
- Gąsiorowski Konrad, *Przekład Psalterza w Biblii Leopoldy (w czterechsetlecie wydania Biblii)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” t. 14, 1961.
- Górski Karol, *Nowy Testament Scharffenbergera*, w: *Pismo Św. w duszpasterstwie współczesnym*, Lublin 1958.
- Gryglewicz Feliks, *Biblia – przekłady narodowe*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989.
- Gustaw Romuald, *Polskie przekłady Pisma Św.*, w: *Podręczna encyklopedia biblijna*, red. E. Dąbrowski, Poznań – Warszawa – Lublin 1959.
- Hajdukiewicz Leszek, *Leopolda (Kasprowicz, Nicz, Nicius) Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, red. E. Rostrowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972.
- Kawecka-Gryczowa Alodia, *Drukarze dawnej Polski*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, Wrocław 1983.
- Kossowska Maria, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968.
- Kramarek Grzegorz, *Leopolda Jan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. A. Szostek, Lublin 2004.
- Owsiński Piotr, *Tłumaczenie Biblii Marcina Lutra i jego znaczenie dla świata chrześcijańskiego*, „Kieleckie Studia Teologiczne” t. 8, 2009.
- Pasierb Janusz, *Cranach Lucas Starszy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, Lublin 1989.
- Pietkiewicz Romuald, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1: *Od początku do 1638 roku*, Poznań 2016.
- *Biblia*, w: *Encyklopedia książki*, t. 1, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, t. 1, Wrocław 2017.
- Pirożyński Jan, *Gutenberg w Polsce. Polskie echa wynalazku druku*, w: *Komentarz do faksymile pelplińskiej Biblii Gutenberga*, red. J. Pirożyński, T. Serocki, J. Tondel, Pelplin 2004.
- *Obecny stan badań nad Gutenbergiem i Biblią 42-wierszową. Zarys problematyki*, w: *Komentarz do faksymile pelplińskiej Biblii Gutenberga*, red. J. Pirożyński, T. Serocki, J. Tondel, Pelplin 2004.
- *Biblia Leopoldy*, w: *Encyklopedia książki*, t. 1, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017.
- Roslan Jan, *Biblia Leopoldy w zbiorach Biblioteki WSD „Hosianum”*, „Posłaniec Warmiński, czyli Kalendarz Maryjny” 1989, s. 69–71.
- Rzempoluch Andrzej, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1992.
- Szymik Stefan, *Wujek Jakub*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014.

Świętochowski Robert, *Leonard Niezabitowski tłumaczem Biblii Leopolity*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” t. 14, 1961.

Wegner Helena, *Biblii ilustracja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989.

Witkowska Aleksandra, *Biblia – przekłady polskie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, Lublin 1989.

Strony internetowe

Kühnel–Kunze Irene, *Brosamer, Hans*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz5967.html#ndbcontent> (dostęp: 21 IX 2021 r.).

Lufft, *Hans*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz55077.html#ndbcontent> (dostęp: 21 IX 2021 r.).

Nocoń Jadwiga, *Biblia Leopolity*, <http://biblia.wiara.pl/doc/423127.Biblia-Leopolity> (dostęp: 21 IX 2021 r.).

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Jerzy Przeracki

Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie;
wydawnictwowarmia@poczta.fm

Wykaz mieszkańców Ornety płacących czynsz na rzecz fary pw. św. Jana Chrzciciela w 1609 r.

List of Orneta residents paying rent for the parish church st. John the Baptist in 1609

Eine Liste der Einwohner von Orneta, die eine Miete für die Pfarrkirche des heiligen Johannes des Täuflers im Jahre 1609 zahlten

Słowa kluczowe: Warmia – Orneta – fara pw. św. Jana Chrzciciela – mieszkańcy Ornety (personalia)

Keywords: Warmia – Orneta – the parish church of St. John the Baptist – the inhabitants of Orneta (personalities)

Schlüsselwörter: Ermland – Orneta [Wormditt] – die Pfarrkirche des heiligen Johannes des Täuflers – die Wormdittereinwohner (Personaldaten)

STRESZCZENIE

Podczas wizytacji kościoła parafialnego pw. św. Jana Chrzciciela w Ornece w 1609 r. spisano m.in. należności czynszowe mieszkańców wobec świątyni, związane z użytkowaniem ogrodów i stodoł nieopodal drogi wiodącej do Lidzbarka Warmińskiego.

W publikowanym źródle zapisano personalia obywateli Ornety, wśród których zidentyfikowano kilku rajców i byłego pisarza miejskiego.

Poniższy wykaz może posłużyć językoznawcom do analizy występujących tu nazwisk mieszkańców jednej z warmińskich społeczności miejskiej w okresie nowożytnym (łącznie spis ten wymienia 105 osób oraz ogólnie zakonników od św. Jakuba).

---

* Jego Ekscelencji ks. biskupowi seniorowi prof. dr. hab. Julianowi Wojtkowskiemu serdecznie dziękuję za konsultację językową kilku fragmentów tekstu publikowanego wykazu, a dyrektorowi Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, ks. prof. dr. hab. Andrzejowi Kopiczko, za wyrażenie zgody na zamieszczenie w niniejszym artykule fotografii kart źródła.

ABSTRACT

During a visit to the parish church of St. John the Baptist in Orneta in 1609, amongst other things, the rent payments of inhabitants to the church were recorded, related to the use of gardens and barns near the road leading to Lidzbark Warmiński. The published source contains the personalities of Orneta's citizens, among whom were several councillors and a former town writer. The associated list can be used by linguists to analyse the names of residents of one of the Warmian urban communities in the early modern period (this list includes 105 people in total and monks from St. James in general).

Translated by Aleksander Pluskowski

ZUSAMMENFASSUNG

Bei der Visitation der Pfarrkirche des heiligen Johannes des Täufers in Orneta [Wormditt] im Jahre 1609 wurden u. a. Forderungen der Einwohner an das Gotteshaus im Zusammenhang mit der Nutzung von Gärten und Scheunen an der Straße nach Lidzbark Warmiński [Heilsberg] aufgezeichnet. In der veröffentlichten Quelle werden die Personaldaten der Bürger von Orneta [Wormditt] erwähnt, unter denen mehrere Ratsmitglieder und ein ehemaliger Stadtschreiber identifiziert wurden. Die folgende Liste kann von Sprachwissenschaftlern verwendet werden, um die Nachnamen der Einwohner einer der ermländischen Stadtgemeinden in der Neuzeit zu analysieren (insgesamt werden 105 Personen und im Allgemeinen die Mönche vom heiligen Jakobus genannt).

Übersetzt von Emilia Figura-Oselkowska

Dla niektórych miast warmińskich zachowały się archiwalia zawierające zestawienia mieszkańców sporządzane najczęściej dla celów podatkowych. W orneckich księgach miejskich, które dotrwały do naszych czasów, takich wykazów jednak nie znajdujemy, dlatego też publikowane niżej źródło zasługuje na uwagę. Podczas wizytacji kościoła parafialnego w Ornece przeprowadzonej w 1609 r. spisano bowiem m.in. należności czynszowe mieszkańców miasta wobec tamtejszej fary pw. św. Jana Chrzciciela. Są one związane z użytkowaniem ogrodów i stodoł nieopodal drogi wiodącej do Lidzbarka Warmińskiego.

Zestawienie to – oprócz swojej wymowy ekonomicznej – przybliży społeczność miejską Ornety z początku XVII w., przedstawiając całkiem sporą grupę jej ówczesnych mieszkańców z imion i nazwisk.

Wprawdzie zestawienia przyjętych do prawa miejskiego obywateli Ornety nie zachowały się (jak choćby dla Starego Miasta Braniewa czy Fromborka), jednak z analizy wymienionych w źródle osób wynika, że to najpewniej ludzie posiadający obywatelstwo miejskie, wśród których można zidentyfikować kilku rajców i byłego pisarza miejskiego. Rajcy to Piotr Radig/Radick starszy, Jan Klinger i Karol Jung/Junge, a były pisarz miejski to Kasper Grube/Grubius/Grubens (stanowisko to sprawował w latach 1588–1603).

Poniższy wykaz może też posłużyć językoznawcom do analizy zapisanych tu nazwisk członków jednej z warmińskich społeczności miejskich w okresie nowożytnym.

Ponieważ dla Ornety dysponujemy jednymi z najstarszych zachowanych ksiąg metrykalnych na Warmii, przeto wątpliwości dotyczące lekcji niektórych nazwisk z publikowanego wykazu można było skonfrontować przede wszystkim z księgami chrztów i małżeństw. Wątpliwości wzbudziły dwa nazwiska zapisane na ostatniej karcie źródła: Franciscus Glandock i Henricus Melczik. W orneckich księgach metrykalnych z interesującego nas okresu są zapisani Alexius Glandick i Benedictus Glanduck oraz Henricus Melczig. Można jeszcze dodać, że w wykazie został odnotowany Bartholomaeus Zwick, podczas gdy w pierwszej połowie XVIII w. żyli łąwnik i malarz Andreas Zweck (zmarły 14 IV 1702 r.) czy rajca, wityryk (prowizor) kościoła parafialnego i organista Joannes Zweck (zmarły 13 V 1731 r.). Tak więc rozbieżności/oboczności w grafii tych nazwisk dotyczą ich końcówek, co nie deprecjonuje lekcji z publikowanych protokołów wizytacyjnych dekanatu orneckiego.

Ogółem spis wymienia 105 osób oraz ogólnie zakonników od św. Jakuba. Po dwa razy występuje jednaście nazwisk: Althof, Basner, Behm, Grube, Jordan, Knobloch, Lidig, Schacht, Schultz, Spinger i Steffen, trzykrotnie pojawia się nazwisko Kraus, a po cztery razy nazwiska Hoffman i Sommerfeld. Tak więc łącznie w źródle jest osiemdziesiąt sześć nazwisk obywateli Ornety z początku XVII stulecia.

ANEKS ŹRÓDŁOWY

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, Archiwum Biskupie, B 35a zawiera m.in. „*Visitatio ecclesiae Archipresbyteralis Wormdittensis de anno 1609*”, w której – przy zestawieniu czynszów najprawdopodobniej na rzecz konwentu tamtejszych katarzynek – podano nazwiska obywateli Ornety.

[k. 28] *In censibus fiscis fundalibus*

De hortis et horreis circa viam publicam, qua inter Heilsbergam maiori ex parte consistentibus annuatim mk 10 gr. 10 den. 17 videlicet:

	gr. ¹	den.
Bartholomaeo Zwick	5	
Georgii Meier haeredibus	6	4
Christophori Althoff		15
Gregorio Pampst	5	
Andrea Neundorf	2	9
Petro Hoffman	7	
Joanne Ripholtz	3	6
Michaele Grunwald	2	9

¹ Przeprawione z: *mk*.

Michaele Althoff et Micha[ele] Florian	3	6
Andrea Jost	6	12
Joanne Jung	6	12
Ambrosio Scha[d]wald	3	
Carolo Jung	3	
Joanne Stoll		15
Joanne Klinger	3	14
Georgio Sommerfeld	6	12
Jacobo Spinger	5	
Nicolao Wagner	10	
Gregorio Tidman	2	9
Christophoro Althoff	5	
Alberto Sommerfeld	5	
Valentino Hahn	5	
Petro Radigk	5	
Alberto Sommerfeld	1	12
[k. 28v] Vidua Otthonis Jordan	1	12
Joanne Marqwart	10	
Jacobo Steimer	4	3
Fabiano Roman	13	6
² Fabiano Roman	1	12
Joanne Marqwart	6	12
Georgio Behm	1	12
Martino Strehl	2	9
Carolo Jung	6	12
Georgio Helwing	6	2
Ambrosio Schadwald	3	6
Georgio Lidigk	2	9
Georgio Lidigk	10	
³ Georgio Hoffman	6	12
Casparo Knobloch	8	6
Casparo Knobloch	5	
Joanne Klinger	1	12
Georgio Gross	3	6
Luca Bludau	3	6

² Na lewym marginesie znak sygnalizujący słuszność powtórzenia tego imienia i nazwiska.

³ Na lewym marginesie znak postawiony na środku między nazwiskami dwóch osób, do których się odnosi, sygnalizujący słuszność powtórzenia tych imion i nazwisk.

Joanne Jordan	15
Jacobo Schreit	15

Qui quidem horti a possessoribus ad beneplacitum venduntur cum tamen verisimile sit⁴, eos ipsos hospitalis esse proprios sicut et mansi. Inquirendo ea de re in Archivo Heilsbergensi.

In summis principalibus in censum redimibilium elocatis et bonis civium inscriptis videlicet:

	mk	mk	gr.
Antonii Kraus iunioris	20	1	4
Gregorii Behm	100	6	
Dominici Althoff	50	3	
Michaelis Struber	30	1	16
⁵ Michaelis Waltersdorff	8	4	16
Antonii Kraus iunioris	25	1	10
Georgii Lidigk	150	9	
Benedicti Schacht arcu[arii]	10		12
Christophori Althoff	30	1	16
[k. 29] Michaelis Florian	25	1	10
Joannis Ripholtz	20	1	5
Michaelis Schultz	12		14
Michaelis Wengel	50	3	
Ignatii Mey	10	[3]	13
Petri Hoffman	30	1	6
Ertmani Gerigk	15	[1]	18
Caspari Steffen	100	6	
Simonis Reiss	200	12	
Nicolai Wagner	25	1	10
Nicolai Wagner	25	1	10
Philippi Raschke	50	3	
Alexandri Joachim	20	1	4
Fabiani German	100	6	
Thomae Olschleger	20	1	4
⁶ Michaelis Schacht	30	1	16
Bartholomaei Zwick	100	6	

⁴ Przeprawione zapewne z: *dat.*

⁵ Na lewym marginesie napisane w poprzek: *In bonis.*

⁶ Na lewym marginesie napisano w poprzek: *In bonis.*

Michaelis Althoff	150	9	
Petri Radigk	150	9	
Materni Schultz	50	3	
Philippi Kludke	25	1	10
Melchioris Kunke	200	12	
Pauli Hoffman	50	3	
Francisci Albini	50	3	
Laurentii Kunert	30	1	16
Bartholomaei Teicher	40	2	8
Benedicti Neuman	120	7	4
Michaelis Krumpholtz	100	6	
Melchioris Flugge	200	12	
Georgii Getz	30	1	16
Michaelis Struber	20	1	4
Henrici Arent	50	3	
Gaspari Steffen	50	3	
Michaelis Wischke	15	[3]	18
Antonii Kraus	100	6	
Caspari Grubii	300	18	
[k. 29v] Jacobi Redlich	100	6	
Georgii de Monte	30	1	16
Petri Fellenwegk	10		12
Jacobi Spinger	20	1	4

Summa principalis 3217 mk.

De his proveniunt annuatim [mk] 193 gr. 10⁷.

Qui quidem census statis temporibus a Provisoribus colliguntur et denuo pro opportunitate temporis, in similem, necessitatibus tamen pauperum prius provisus, exponuntur.

In haereditariis certis marcis annuatim liquidantur mk 7821 gr. 14 den. 9:

	mk	gr.	den.	mk	gr.	den.
Urbanum Leier	3			10		
Petrum Hun	122			8		
Jodocum Gerick	44			2		
Bartholomaeum Thomae	7			5		

⁷ Liczba przepawiona.

Clementem Tischler	74	10 ⁸		2		
Simonem Freitag	402			8		
Andream Basner	205			1		
Paulum Frise	7			2	10	
Valentinum Lidigk	36	12		4	16	
Georgium Hepner	42			2		
Georg[ium] Kraus	66			9		
Petrum Radigk	366			9		
Philippum Kludke	289			8		
Michaelem Schacht	68			4		
Lucam Ernst	200			20		
Andream Berger	58			17		
Eundem	15	15		6	10	
Matthaeum Spinger	139			4	10	
Melchior[em] Frede	89			3		
Valentinum Lidigk	12	4 ⁹				
Paulum Frise	220	18				
Eundem	31	12	9	1	2	9
Benedictum Schacht	248	10		7		
Melchiorem Frede	96			3		
[k. 31] Fabianum Hoffman	44			4		
Petrum Sommerfeld	130			5		
Fratrum S[ancti] Jacobi	90			8		
Gregorium Behm	223		5	7		
Leonem Braun	216			6		
Eundem	76			1		
Franciscum Glandock	300			8		
Henricum Melczik	540 ¹⁰			10		
Gregorium Rebergk	150			2	13	6
Eundem	150			2	13	6
Jacobum Redlich	19			1		
Dominicum Basner	72	8 ¹¹		3	12	
Martinum Sommerfeld	2	10		2	10	
Andream Grube	560			8		

⁸ Przeprawione; początkowo było: -- .

⁹ Przeprawione; początkowo było: -- .

¹⁰ Środkowa cyfra przeprawiona.

¹¹ Przeprawione; początkowo było: -- .

Fabianum Grunwald	90			4		
Matthaeum Kolbergk	189			4		
Matthaeum Knobloch	284	8 ¹²		4		
Martinum Sommerfeld	7	10		5		
Aegidium Klafki	156			6		
Jacobum Redlich	133	10		Hae marcae post 19 ¹³ annos primo liquidari incipient.		
Simonem Sommerfeld	357			9		
Martinum Sommerfeld	750			75		
Petrum Hun	200	11 ½		Et hae post 17 annos liquidebuntur v[el] circiter.		
Simonem Steffen	198	13	6	4		
Jacobum Redlich	7			7		
Lucam Schurck	14	7	3	2	13	3

Summa pecuniarum ex liquidatione quotannis proveniens
mk 334 gr. 9 den. 15.

In paratis restant marcae 88 gr. 4 den. 13.

Quae quidem summa restans in cistula parva ferro munita et duabus seraturis clausa, per unum ex Provisoribus asservatur, altero claves custodiente.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), Archiwum Biskupie, B 35a.

AAWO, Archiwa parafialne (dalej: Ap), Orneta E 609 (księga chrztów z lat 1569-1625).

AAWO, Ap, Orneta E 614 (księga małżeństw z lat 1574-1738).

¹² Przepawione; początkowo było: -- .

¹³ Pierwsza cyfra przepawiona.

In censibus fidei fundalibus.
De hortis et horreis, circa viam publicam, qua iter Heilsbergam, maids,
ni ex parte consistenibus annuatim mi 10 gr 10 3/17. ardehuet.

Bartholomaeus Zwick	8	8
Georgij Meier heredibus	6	4
Christophoro Altzoff		15
Gregorio Lampfi	5	
Andrea Neundorff	2	9
Petro Hoffman	7	
Ioanne Schödt	3	6
Michael Grunwald	2	
Michael Altzoff et. Miha Florian	3	9
Andreas Jost	6	12
Ioanne Jung	6	12
Ambrosio Schawal	3	
Carolo Jung	3	
Ioanne Stoll		15
Ioanne Klinger	3	14
Georgio Sommerfeld	6	12
Jacobo Spinger	5	
Nicolas Wagner	10	
Gregorio Thoman	2	9
Christophoro Altzoff	5	
Alberts Sommerfeld	5	
Valentins Habn	5	
Petro Ladigh	5	
Alberto Sommerfeld	1	12

	fl.	gr.
Didax Othonis Jordan	1	12
Joanne Margwart	10	-
Jodoco Reimer	4	3
Fabians Roman	13	6
Fabians Roman	1	12
Joanne Margwart	6	12
Georgio Dehm	1	12
Martino Mrehl	2	9
Carolo Jung	6	12
Georgio Hehsing	6	2
Ambrosio Schadwald	3	6
Georgio Dwigk	2	9
Georgio Liligh	10	-
Georgio Schyman	6	12
Casparo Knobloch	8	6
Casparo Knobloch	5	-
Joanne Dlinger	1	12
Georgio Gross	3	6
Luca Bludau	3	6
Joanne Jordan	3	6
Jacobo Schreit	"	15
Qui quidem horti a possessoribus ad beneficium venduntur cum tamen verisimile sit, eos ipsi hospitalis esse proprios sicut et mansi. Inquirendi ea de re in Archivis Heilbrungen.	"	15
In summis principalibus in Censum remissis elocatis et bonis Curium inscriptis videlicet.		
Antony Kraus junioris	20	7
Gregory Dehm	100	1
Dominici Albst	50	6
Michaelis Spuber	30	3
Michaelis Watterdorff	8	1
Antony Kraus junioris	25	4
Georg Dwigk	150	1
Benedicti Schalkbrad	10	9
Christophoni Albst	30	1
		16

29 49

	mi	ni	gr
Michaëlis Florian	25	1	10
Joannis Righoltz	20	1	5
Michaëlis Schultz	12	1	14
Michaëlis Wengel	50	3	
Ignaty Mey	10	1	13
Petri Hoffman	30	1	6
Ersmari Gerigk	15	1	18
Caspari Steffen	100	6	
Simonis Weiss	200	12	
Nicolai Wagner	25	1	10
Nicolai Wagner	25	1	10
Philippi Caschke	50	3	
Alexandri Joachim	20	1	4
Fabiani German	100	6	
Thoma Olschleger	20	1	4
Michaëlis Schacht	30	1	16
Bartholomæi Ewrik	100	6	
Michaëlis Meßoff	150	9	
Petri Ladigk	150	9	
Materni Schultz	50	3	
Philippi Kludke	25	1	10
Melchioris Lunke	200	12	
Pauli Hoffmann	50	3	
Franzisci Albini	50	3	
Laurentij Lunert	30	1	16
Bartholomæi Teicher	40	2	8
Benedicti Neuman	120	7	4
Michaëlis Krumpholtz	100	6	
Melchioris Flügge	200	12	
Georgij Petz	50	1	16
Michaëlis Kruber	20	1	4
Henrici Trent	50	3	
Caspari Steffen	50	3	
Michaëlis Frischke	15	1	18
Antonij Kraus	100	6	
Caspari Grubij	300	18	

In bonis.

50.

	mr.	gr.	sz.
Jacobi Aedlich	100	-	6
Georgij de monte	30	-	1 - 16
Petri Fellenweyk	10	-	12
Jacobi Spinger	20	-	1 - 4
Summa Principalis	3217	mr.	
De his proveniunt annuatim - 195 gr. 10.			
Qui quidem Census status temporibus a Provisionibus colligitur et denus pro opportunitate temporis, in similibus, necessitatibus, tamen pauperum prius provisio, exponuntur.			
In hereditarijs censibus Marcis annuatim liquidantur mr 782 d gr 14. § 9.			
Vhanum Peier	3	gr 2	mr 10 gr 2
Petrum Hin	122	-	8
Isaacum Serik	44	-	2
Andreas Thone	7	-	5
Clement Tischler	74	10	2
Simonem Freitay	402	-	8
Theodorem Sawner	205	-	1
Paulum Frise	7	-	2 - 10
Valentinum Ditzig	36	- 12	4 - 16
Georgij Hgontz	42	-	2
Georg Draus	66	-	9
Petrum Radigk	306	-	9
Philippum Alde	289	-	8
Melchiorum Schacht	68	-	4
Lucam Ernst	200	-	20
Andr Berger	58	-	17
Eundem	15	- 15	6 - 10
Matis Spinger	139	-	4 - 10
Melchior Friede	89	-	3
Valent Ditzig	12	- 4	1 - 12
Paulum Frise	220	- 18	7 - 17 - 9
Eundem	31	- 12 - 9	1 - 2 - 9
Petericum Schacht	248	- 10	7
Melchiorum Friede	96	-	3

50

51.

	ms	n	z	mi	gr	z
Fabianus Hoffman	44			4		
Petrum Sommerfeld	130			5		
Frat. J. Jauch	90			8		
Gregor Behm	223	5		7		
Leonem Braun	216			6		
Eundem	76			1		
Franciscum Standeck	300			8		
Henricum Metrick	540			10		
Gregor Georck	150			2	13	6
Eundem	150			2	13	6
Jacob Redlich	19			1		
Dominicum Pascher	72	8		3	12	
Mart Sommerfeld	2	10		2	10	
Aug. Trube	560			8		
Fabian Szimwald	90			4		
Mart. Kolbergk	189			4		
Matt. Knobloch	284	8		4		
Mart. Sommerfeld	7	10		5		
Egidium Alafki	156			6		
Jacobum Redlich	133	10		He marce post 19 annos primo liquidari incipit		
Simonem Sommerfeld	357			9		
Mart Sommerfeld	750			75		
Petrum Hyn	200	11		Et he post 17 annos liquidabuntur circiter		
Amosum Steffen	198	13	6	4		
Jacobum Redlich	7			7		
Lucam Schurek	14	7	3	2	13	3
Summa pecuniar ^{um} ex liquidatione quatuordecim annis proventibus Ani 334 gr 9 z 15						
In paratis restant. marce 88 gr 4 z 13.						
Quae quidem summa restans in cutula parua ferro munita et duabus serraturis clauis, per unum ex promissoribus apter, natus, altero clavis custodiente.						

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Krzysztof Łożyński

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

e-mail: k.lozynski@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0002-1164-8449>

Relacja biskupa Szymona Rudnickiego do Rzymu o stanie diecezji warmińskiej z 20 lutego 1616 r.

The account of Bishop Szymon Rudnicki to Rome about the state of the diocese Warmia from February 20, 1616

Bericht des Bischofs Szymon Rudnicki an Rom über den Zustand der Diözese Ermland vom 20. Februar 1616

Słowa kluczowe: Warmia, biskup, diecezja warmińska, relacja, sprawozdanie

Keywords: Warmia, bishop, Warmia diocese, report, account

Schlüsselwörter: Ermland, Bischof, ermländische Diözese, Bericht

STRESZCZENIE

Pod koniec XVI w. zobowiązano wszystkich biskupów rzymskokatolickich do regularnego składania do Rzymu sprawozdań na temat stanu diecezji. Powstałe w ten sposób dokumenty są dziś cennym źródłem. Zawierają wiele ciekawych informacji, których nie znajdziemy w innych źródłach. Uzupełnieniem tekstu jest przetłumaczona z języka łacińskiego na język polski relacja biskupa Szymona Rudnickiego do Rzymu z 1616 r. Biskup informował Stolicę Apostolską o funkcjonowaniu korporacji duchownych, sieci parafialnej, podziałach administracyjnych oraz sytuacji gospodarczej i politycznej na terenie podległej jemu diecezji. W sprawozdaniu szeroko opisany została problem zagrożenia katolickiej Warmii przez wyznawców kościoła luterańskiego.

ABSTRACT

At the end of the 16th century, all Roman Catholic bishops were obliged to regularly report to Rome on the state of their diocese. The documents created in this way are the nowadays valuable source material. They contain a lot of interesting information that cannot be found in other sources. The text is supplemented by the account of Bishop Szymon Rudnicki to Rome from 1616, translated from Latin into Polish. The bishop informed the Holy See about the corporation of clergy, parish system, administrative divisions, and the economic and political situation

in the diocese. The report extensively describes the problem of the threat to Catholic Warmia by the followers of the Lutheran Church.

ZUSAMMENFASSUNG

Ende des 16. Jahrhunderts waren alle römisch-katholischen Bischöfe verpflichtet, Rom regelmäßig über den Zustand ihrer Diözese zu berichten. Die daraus resultierenden Dokumente sind heute wertvolles Quellenmaterial. Ergänzt wird der Text durch den aus dem Jahre 1616 stammenden und aus dem Lateinischen ins Polnische übersetzten Bericht von Bischof Szymon Rudnicki an Rom. Der Bischof informierte den Heiligen Stuhl über das Funktionieren der kirchlichen Körperschaften, das Netz der Pfarreien, die Verwaltungsabteilungen und die wirtschaftliche und politische Lage in seiner Diözese. Der Bericht beschreibt ausführlich das Problem der Bedrohung des katholischen Ermlands durch Anhänger der lutherischen Kirche.

Szymon Rudnicki pełniąc urząd biskupa warmińskiego w latach 1604–1621, podobnie jak: Stanisław Hozjusz, Marcin Kromer, Andrzej Chryzostom Załuski oraz Adam Stanisław Grabowski zaliczany jest do grona tych, którzy zasiadając na stolicy biskupiej szczególnie zasłużyli się przede wszystkim umacnianiem chrześcijaństwa oraz odrodzeniem życia kościelnego w diecezji zgodnie z wytycznymi Soboru Trydenckiego¹.

Jednym z obowiązków biskupa diecezjalnego jest nawiedzenie w Rzymie grobów św. Apostołów Piotra i Pawła oraz złożenie pisemnej relacji o stanie diecezji. Praktyka ta uregulowana została bullą papieża Sykstusa V *Romanus Pontifex* z 20 XI 1585 r.² Biskupi polscy mieli co cztery lata przybyć do Rzymu z tzw. *visitatio liminum* i w Kongregacji Soborowej przedłożyć wyczerpującą informację o stanie podległej danemu biskupowi diecezji, zwaną *relatio status*³. Zgodnie z wymaganiem podanej bulli biskup Szymon Rudnicki również taki obowiązek wypełnił i chociaż nie podjął się osobiście odbyć *visitatio liminum*, przygotowaną relację

¹ A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn, 1993, s. 5, 24, 26–27, 38, 41 (Biskup Rudnicki powszechnie uznawany jest za wybitnego prawodawcę w sferze życia społecznego, odzwierciedlone to zostało w wydawanych wilkierzach dla konkretnych grup społecznych); H. Kowalska, *Szymon Rudnicki (1552–1621)*, Polski Słownik Biograficzny, t. 32, Wrocław 1989–1991, s. 649–655; D. Bogdan, *Szymon Rudnicki (1552–1621, biskup warmiński w latach 1604–1621)*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 203–222; A. Szorc, *Dominium Warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990, s. 33–34, 71, 87, 110, 126, 313–314; S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur, Pradzieje – 1772*, Olsztyn 2010, t. 1, s. 402.

² T. Długosz, *Biskupia visitatio liminum*, *Collectanea Theologica*, 14, 1933, 1–2, s. 173–249, tu s. 191, autor na kilkudziesięciu stronach omawia genezę oraz tradycję *visitatio liminum* i *relatio status* w Kościele katolickim; J. Kłoczowski, *Kwerenda polska w archiwach watykańskich w 1962 roku*, *Przegląd Historyczny*, 55, 1964, 2, s. 257–266; A. Szorc, *Relacje biskupów warmińskich XVII i XVIII wieku do Rzymu o stanie diecezji*, *Studia Warmińskie*, 5, 1968, s. 201–239; I. Makarczyk, *Warmia w okresie rządów biskupa Mikołaja Szyszowskiego (1633–1643)*, Olsztyn 2017, s. 285–294 (Relacja o stanie diecezji z 1640 roku); A. Kopiczko, *Diecezja warmińska w świetle relatio status z 1745 roku*, w: *Historia. Archiwistyka. Informacja naukowa. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu*, red. M. Świigoń, Olsztyn 2009, s. 69–80.

³ T. Długosz, op. cit., s. 192, 194; I. Makarczyk, op. cit., s. 285.

o stanie diecezji w 1617 r. przesłał do Rzymu⁴. Była to druga relacja przygotowana przez biskupa Rudnickiego, pierwsza została przekazana do Rzymu w 1610 r. Biskupi warmińscy rzetelnie wywiązywali się z nałożonego na nich obowiązku składania relacji, aktualnie liczba wszystkich znanych i zachowanych relacji z diecezji warmińskiej wynosi dwadzieścia jeden, zidentyfikowane są również dwie minuty relacji z okresu rządów biskupów: Michała Stefana Radziejowskiego i Jana Stanisława Zbąskiego opracowane przez Irenę Makarczyk⁵.

Osobą, której powierzono zadanie dostarczenia *relatio status* miał być kanonik fromborski Wojciech (Albert) Rudnicki⁶. Jak ustalił Alojzy Szorc, kanonik wybrał się w drogę, ale z ważnych powodów musiał zawrócić, przygotowany dokument został dostarczony przez kanonika włocławskiego, Mateusza Sisińskiego⁷. Należy odnotować, że biskupi często korzystali z pomocy pełnomocników, podając jako czynnik uniemożliwiający osobiste przekazanie relacji podeszły wiek, zły stan zdrowia, zagrożenie diecezji ze strony mieszkańców wyznających „herezję luterąską” oraz szereg innych przyczyn. W przypadku biskupa Rudnickiego tą przyczyną⁸ było zagrożenie ze strony żołnierzy powracających spod Moskwy i konfederatów pustoszących Mazowsze, którzy przez Nidzicę przybywali na Warmię. Mając na uwadze zawartość sprawozdań wysyłanych do Rzymu, należy stwierdzić, że w swojej treści są do siebie bardzo podobne. To co wyróżnia relację biskupa Rudnickiego od pozostałych dotyczy przedstawienia sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej Rzeczypospolitej w drugim dziesięcioleciu XVII w.

W prezentowanym *relatio status* biskup Rudnicki odwołuje się do informacji przytoczonych w relacji wcześniejszej, z roku 1610. W tej autor pokrótce omówił najważniejsze instytucje w diecezji, tzn. kapituły: katedralną i kolegiacką, parafie, seminarium duchowne i funkcjonujące zakony⁹. W kolejnych wersach mamy opis działalności duszpasterskiej duchowieństwa, które winno kierować się ustaleniami zawartymi w statutach synodalnych. Wiemy, że biskup Szymon Rudnicki wznowił

⁴ Tekst relacji w języku łacińskim opublikował F. Hipler, *Der Statusberich des Bischofs S. Rudnicki vom 20. Februar 1616*, w: *Pastoralblatt für die Diözese Ermland*, Braunsberg 1891, 8, s. 98–100, poniżej przedstawiam tekst relacji biskupa Szymona Rudnickiego w tłumaczeniu na język polski; A. Szorc w sposób wyczerpujący omówił w jakich okolicznościach prezentowana tu relacja oraz pozostałe zachowane trafiły do obiegu naukowego (*Relacje biskupów...*, s. 202–203).

⁵ A. Szorc, *Relacje biskupów...*, s. 203; I. Makarczyk, *Relacja biskupa Michała Stefana Radziejowskiego do Rzymu z 1685 r. o stanie diecezji*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 2005, nr 4, s. 513–524.

⁶ F. Hipler, op. cit., s. 98 (...per Nuncium meum venerabilem Albertum Rudnitzki, Canonikum Ecclesiae meae Cathedralis Warmiensis...).

⁷ A. Szorc, *Relacje biskupów...*, s. 206–208.

⁸ F. Hipler, op. cit., s. 98; D. Bogdan, op. cit., s. 207–208; A. Szorc, *Dominium Warmińskie...*, s. 313–314. S. Achremczyk, op. cit., s. 533 podaje, że w 1613 r. bezkarne oddziały wojskowe wracając z wyprawy przeciw Moskwie szukały żołądu i żywności również na terenie Warmii. Jeden z takich oddziałów pojawił się w Gryzlinach gdzie żołnierze rekwirowali konie, bydło, zabierali chłopom żywność.

⁹ F. Hipler, op. cit., s. 98; A. Szorc, *Relacje biskupów...*, s. 213–214.

i usankcjonował ustawodawstwo synodalne swoich poprzedników, sam również takie synody zwoływał, a podjęte na nich ustalenia jak statuty synodów diecezjalnych polecał drukować¹⁰.

W strukturze organizacji terytorialnej diecezji, pomiędzy parafią a biskupem, jak podaje Andrzej Kopiczko, istniały struktury pośrednie: zwane archidiaconat lub prepozytura albo dekanat lub archiprezbiterat. W biskupstwie warmińskim funkcjonowały okręgi mniejsze, zwane archiprezbiteratami, nie wprowadzono archidiaconatów. Kierując się troską o należycie i pilnie odprawiane obrzędy religijne, biskup Rudnicki dokonał reorganizacji terytorialnej w diecezji. O czym nie omieszczał poinformować w swoim sprawozdaniu, powtarzając tym samym treść z relacji wysłanej do Rzymu w 1610 r. Pisał wówczas, że dla lepszej sprawności zarządzania diecezją erygował dwa nowe archiprezbiteriaty: olsztyński i barczewski, a archiprezbiterów nazywa oczami biskupa¹¹. Przy tej okazji w relacji nawiązano do działań Rudnickiego, które miały miejsce w 1606 r., i dotyczyły wycofania lokalnych – warmińskich ksiąg liturgicznych, znacząco różniących się od nowych, zgodnych z rytuałem rzymskim, wprowadzonych decyzją biskupa. Nieaktualne proboszczowie mieli odesłać do kurii biskupiej¹².

Biskup Rudnicki w przesłanej relacji duży *passus* poświęcił na opisanie wszystkich kłopotów i trudności, jakie musiał pokonać zanim udało mu się wymóc na luteranach rewindykację kościoła św. Mikołaja w Elblągu. Wątek niebezpieczeństwa heretyckiego na kartach sprawozdania pojawia się kilkakrotnie¹³. W odniesieniu do spraw wyznaniowych i wzajemnych relacji między katolikami a luteranami w Prusach Książęcych odnotowano w sprawozdaniu również informację, którą przesłano do Rzymu w pierwszym sprawozdaniu, podając, że katolicy otrzymali wolność wyznania religii, potwierdzenie prawa patronatu i dostęp do wszystkich urzędów. W bieżącym *relatio status* biskup raportuje o postępach w budowie kościoła w Królewcu. Inwestycję tę rozpoczęto w 1614 r. i dwa lata później oddano do użytku. Pierwsze nabożeństwo celebrowano 11 XII 1616 r.¹⁴

Niejako na koniec, Rudnicki w sprawozdaniu powraca do wydarzeń, które przywołał usprawiedliwiając swoją nieobecność w Stolicy Apostolskiej. Sygnalizuje

¹⁰ A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja...*, s. 93, 95; D. Bogdan, op. cit., s. 215–216.

¹¹ A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja...*, s. 162–165, ponieważ biskup Rudnicki stosowny dokument o zmianach i przynależności terytorialnej poszczególnych parafii wydał dopiero 15 I 1611 r., w którym potwierdzał poprzednie zarządzenie, stąd zapewne informacja o reorganizacji podana została ponownie w kolejnym *relatio status*, tu również wykaz poszczególnych parafii przynależnych do nowo utworzonego archiprezbiteriatu w Barczewie i Olsztynie; A. Szorc, *Relacje biskupów...*, s. 215, 223.

¹² I. Makarczyk, *Relacja biskupa...*, s. 85.

¹³ F. Hipler, op. cit., s. 100; A. Szorc, *Relacje biskupów...*, s. 233; H. Kowalska, op. cit., s. 650–651; D. Bogdan, op. cit., s. 217.

¹⁴ A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja...*, s. 49; H. Kowalska, op. cit., s. 650; D. Bogdan, op. cit., s. 208; A. Szorc, *Zagrożenie Warmii przez Prusy (1722–1772)*, KMW 1972, nr 4, s. 529–588, tu s. 534, 548–549.

kwestie związane z niszczycielskim pobytem na terenie diecezji żołnierzy wracających z wyprawy na Moskwę. Chociaż nie padają żadne kwoty pieniężne, to informuje, że „tu i ówdzie musiałem niemałą sumą pieniędzy ich zadowolić”¹⁵. Chodzi tu m.in. o wypłatę 5 tys. złp. okupu, którą wypłacono żołnierzom z pułku Aleksandra Zborowskiego (konfederacja zaborowszczyków)¹⁶. Zakończenia kryzysu (również na Warmii) związanego z konfederacjami i rokoszem należy wiązać procesami sejmowymi, które miały miejsce na sejmie w 1615 r. Wówczas to w postępowaniu ekstraordynaryjnym skazano wielu konfederatów. Zwolennikiem takich nadzwyczajnych i represyjnych działań był obserwator tych wydarzeń Zbigniew Ossoliński. Należy sądzić, że przyczyniło się do uspokojenia sytuacji¹⁷.

W końcowym akapicie biskup Szymon Rudnicki zapewnia o swojej wierności i posłuszeństwie oraz poleca diecezję warmińską papieżowi.

Po zapoznaniu się z treścią sprawozdania należy zgodzić się z A. Szorcem, który stwierdził, że „mają one charakter apersonalistyczny, gdyż dają pierwszeństwo instytucjom, a nie ludziom”¹⁸. Tak też jest w przypadku prezentowanego tu materiału, niemniej daje on pewien obraz diecezji. Co prawda brakuje w nim materiału statystycznego, uwzględniającego np. liczbę kapituł, seminariów, kościołów, klasztorów, szkół, bractw itp., jak to jest w przypadku innych *relatio status*, to ze względu na przytoczone inne treści, oddaje ducha tamtych czasów i ma niewątpliwie swoją wartość jako źródło historyczne.

Poniżej tekst relacji w tłumaczeniu z języka łacińskiego na język polski, w którym zachowano akapity i interpunkcje. Tłumaczenie nie jest dokładnym odzwierciedleniem oryginału. Jest to niemożliwe z różnych względów. Niektóre mają charakter obiektywne (dosłowne tłumaczenie byłoby po prostu mylące), inne są subiektywne i dotyczą łatwiejszej czytelności.

---

¹⁵ F. Hipler, op. cit., s. 100 (Ceter um pacem quidem. cuius vel nomine etiam nihil dulcius, ego et subditi mei hisce annis habuimus; quam tarnen ii, quibus pro publica pace pugnandum fuerat, plurimum perturbarunt. Nam uti superioribus annis Rokoskani (ita vocabantur qui contra regem ipsum insurrexerant conventusque coegerant militum, Poloniae inclutum regnum in partes dissecantes), ita hisce annis milites confoederati ex Moscovia triplici agmine regressi, ad quos, ut plerumque fit, ingens facinorosissimorum hominum colluvies confluxerat, singulas fere regni provincias, et quidem multo magis exactionibus intolerabilibus divexarunt. Inter alias etiam huic Episcopatuui fuerunt et molestissimi et onerosissimi, omnia pro libitu a subditis Episcopalibus licentiosissime extorquentes, ut ego etiam ultra posse meum hinc inde non exigua pecuniae summa congesta ipsos contentare debuerim, ut a cervicibus subditorum meorum eos quoquo modo amoverem); D. Bogdan, *Warmia wobec konfederacji żołnierskich 1613–1614*, KMW 1983, nr 4, s. 411–424.

¹⁶ H. Kowalska, op. cit., s. 652–653.

¹⁷ K. Łopatecki, *Uchwały izby poselskiej a działalność legislacyjna sejmu – przykład 1615 roku*, *Kwartalnik Historyczny*, 128, 2021, 2, s. 549–575, tu s. 554–556, 563–564.

¹⁸ A. Szorc, *Relacje biskupów...*, s. 215.

**Relacja o stanie diecezji
biskupa Szymona Rudnickiego 20 II 1616 r.**

Wasza Świątobliwości, Najmiłościvszy w Chrystusie Ojczy
Świąty, Najłaskawczy

Skoro na ten stopień godności z łaski i dobroci Stolicy Apostolskiej, którą Wasza Świątobliwość szczęśliwie zarządza, a nie z moich zasług, zostałem wyniesiony, na to zwróciłem wszystkie moje myśli, starania, siły i duszę całą, aby urzędowi i zadaniu mojemu, jakie z wielkim ciężarem, przerastającym moje siły, Bożą pomocą wsparty, w miarę możności przynajmniej starać się zadośćuczynić, Bogu oddać będę musiał ścisły rachunek w swoim czasie z mego pasterskiego urzędu oraz Waszej Świątobliwości, Pasterzowi całej owczarni Chrystusowej, którego niezmierną dobroć Boga ustanowiła swoim Namiestnikiem. Oczywiście, ilekroć Wasza Świątobliwość tego ode mnie zażąda, jestem zobowiązany dać odpowiedź, o Kościele mej pieczy powierzonym, o tym nigdy nie zapominać pomny przysięgi złożonej, którą co cztery lata do odwiedzenia progów apostolskich Piotra i Pawła i Naszej Świątobliwość dać relację o moim urzędowaniu pasterskim i o wszystkich sprawach do stanu mojego Kościoła i karności duchowieństwa i wiernych dusz zbawienia w jakikolwiek sposób należących, jako wierny sługa jestem obowiązany.

A zatem obowiązki temu przed czterema laty z powodu posuniętego wieku i poważnych zamieszek powstałych w Królestwie i niepewnych dróg poprzez Niemcy z powodu niebezpieczeństw walęsających się żołnierzy miałem wielką przeszkodę, przez posłańca i pismo w pewnym sensie zadośćuczyniłem. Obecnie z upływem drugich czterech lat niczego bardziej nie pragnąłem, jak tego, by Waszej Świątobliwości ucałować święte stopy, dać relację ze stanu mej diecezji, duchowieństwa i ludu. Ale ponieważ niezdolny do tego jestem, bo wiek mój jeszcze bardziej posunięty, przygnieciony wieloma troskami i przeciwnościami z powodu żołnierzy wracających spod Moskwy i dla Rzeczypospolitej ciężkich i zgubnych konfederacji, zdrowie niemało utrapione i osłabione. Przeto osobiście nie mogę się stawić, duchem przynajmniej stałą moją względem Waszej Świątobliwości i Stolicy Apostolskiej uległość uniżenie zaświadczać, przez mojego posłańca wielbego Alberta Rudnickiego, kanonika mojego kościoła katedralnego warmińskiego, i przez to pismo czynię, o przebaczenie Waszą Świątobliwość pokornie proszę, a co dla wiary i karności mojej przekazuję o diecezji, gorąco proszę przyjąć życzliwie i łaskawie.

Przed czterema latami Waszej Świątobliwości z należną wiernością i obowiązkiem o sprawach mej diecezji przez mojego posłańca wielbego Łukasza

Bratkowskiego, kanonika warmińskiego, dając sprawozdanie, krótko wyłożyłem, w jakim czasie diecezja warmińska zaczęła istnieć, jak była założona i na jakiej podstawie Stolicy Apostolskiej bezpośrednio podlegała, również jak była uposażona ziemiami nie do pogardzenia, które jednak z biegiem czasu siłami nieposkromionych i zachłannych krzyżaków, a teraz sąsiadów heretyckich w większej mierze zostały osłabione, jakie były kiedyś i jakie są teraz zasady wyboru biskupa, następnie o katedralnym i kolegiackim kościołach tejże diecezji i ich dochodach. O wyborze również i mianowaniu i ustanawianiu i sposobie życia samych kanoników, już to jak diecezja ta aczkolwiek otoczona zewsząd heretyckimi miejscowościami, dotychczas dzięki szczególnej łasce niezmierzonej dobroci Boga, oraz staraniu i czujności OO. Towarzystwa Jezusowego i Braci Bernardynów, z których pierwsi w Braniewie, w centrum diecezji mają swoje kolegium, a drudzy w Barczewie mają klasztor. Już to także pracą tych, którzy ze szkół ojców i seminarium diecezjalnego tak pobożnością i nieskalanością życia, jak i nauką dobrze wykształceni posyłani byli do kościołów parafialnych i innych beneficjów i obowiązków kościelnych, w świętej wierze rzymskokatolickiej i religijności w posłuszeństwie wobec Stolicy Apostolskiej się utrzymała i teraz się zachowuje. To wtedy Waszej Świątobliwości uniżenie oznajmiłem, czego teraz nie uważam za konieczne powtarzać. Dalej jeszcze to, co na chwałę Boga i pożytek Kościoła na bliskim synodzie przeze mnie zwołanym i potem odbytym, już to zresztą przez moich poprzedników zostało ustanowione i zarządzane, to wszystko przez duchowieństwo i lud zachowane być powinno, o to, jak mogę, tak się troszczę i czuwam. Widząc, że archiprezbiterat jeziorański i dobromiejski są zbyt rozległe, tak że trudno archiprezbiterowi, a przynajmniej nie tak wygodnie kościołami i proboszczami się zajmując, dwa nowe archiprezbiteraty ustanowiłem tj. olsztyński, który był w dobromiejskim, i barczewski, który był w jeziorańskim. Mam nadzieję w Panu, że będzie to z pożytkiem, skoro teraz poszczególni archiprezbiterzy z mniejszym wysiłkiem będą mogli czuwać nad kościołami proboszczami znajdującymi się pod ich władzą. Mają bowiem ci archiprezbiterzy obowiązki archidiakonów, których zadaniem jest troska, aby Boskie obrzędy w kościołach ich pieczy powierzonych były należycie i pilnie odprawiane: na życie i obyczaje samych proboszczów i parafian zważać. Jeśli jakies braki, zgorzenia lub nadużycia znajdą, poprawić powinni i usunąć. Gdzie zaś poradzić nie potrafił, donieść biskupowi powinni i o wszystkim zdać sprawę, tak że słusznie archidiakoni mogą być nazwami oczami biskupa. Ponadto bardzo jestem przekonany, że dlatego w tej diecezji już dawno żaden archidiakon nie był ustanowiony, gdyż jego rolę przejęli archiprezbiterzy, których jest więcej i dlatego im jest łatwiej, dokładniej i wygodniej tego dokonać.

Zresztą skoro po skasowaniu dawnych warmińskich obrządków (porządku nabożeństw), rzymski i powszechny na większą chwałę Boga i abyśmy niejako

jednymi ustami Boga Ojca i Chrystusa Jezusa, którego posłał, wyznawali, wzywali i chwalili, w tej diecezji wprowadziłem. Moją troską były także książki do tego potrzebne. I zaiste wszystkim kościołom o to się postarałem. Co zaś jeszcze w tej dziedzinie można by zrobić, o to niestrudzenie się postaram.

Co się tyczy kościołów parafialnych Elbląga, Waszej Świątobliwości krótko rozważyć to będzie cenną rzeczą. Jurysdykcja kościelna do tego miasta dawniej nie była tak wielka, która jednak w ciągu trzydziestu i kilku lat przez stosunki z Anglikami, którzy po wojnie gdańskiej tam założyli składnicę swego handlu, niemało wzrosła, została ubogacona w uprawnienia, była zawsze i jest przy biskupie warmińskim. Zresztą pamięć ojców, gdy herezja luterkańska także w te strony się wciśnęła, z wieloma innymi i to miasto poszło za tą sektą i jeszcze tkwi obecnie. Stąd nie tylko jurysdykcja biskupia poważnie była osłabiana, lecz także dawni kapłani katoliccy przyjęli luteranizm lub musieli odejść, nawet siłą szpetnie byli wyrzuceni. Wyraźnie potem znakomity kardynał Hozjusz, mój poprzednik, pracował, aby odzyskać kościoły i katolicyzm i kapłanów katolickich tam ponownie wprowadzić i dokonał tego, że gdy inne świątynie zostawały przy nieprawych posiadaczach heretyckich, dwa kościoły parafialne, do których Najjaśniejsi Królowie Polski zastrzegli sobie prawo patronatu, od nich zostały odzyskane i katolikom oddane jako wracające do swoich praw. Ale krótko to było – kilka lat. Albowiem zaraz po zgonie najjaśniejszego króla Augusta ponownie katoliccy kapłani z miasta zostali wypędzeni. Odtąd sprawa kościołów elbląskich przez moich poprzedników na publicznych zgromadzeniach królestwa (sejmikach) często była poruszana, nawet dekrety były wydane, które jednak, nie wiem których (tych oczywiście, którym to przysługiwało) czy z niedbalstwa, czy z krzywdy, wykonaniu nie były poddane. Obecnie wreszcie z pomocą Boga sprawę tę tak daleko posunąłem, że nie tylko dekrety królewskie, którymi elblążanom nakazuje się oddać kościoły parafialne, były wydane, lecz nawet na opornych wykonać dekrety wygnania wcześniej opublikowane. Otrzymali wprawdzie od Najjaśniejszego Króla, jako że jest obdarzony szczególną łaskawością, elblążanie raz, drugi i trzeci nawet przeniesienie wygnania w tym celu, aby o tej sprawie przyjaźnie pomiędzy nami się ułożyło. Od tego nie musiałem być oddalony. Przeto kilka razy odbyte traktaty – oczywiście moim kosztem niemałym – ale bez skutku, gdyż nic innego nie czynili, jak tylko potraktowali sprawę żartobliwie i ani nawet jednego kościoła parafialnego, czym (powinienem) musiałbym się zadowolić, nie zajęli, bo nie chcieli; co dalej będzie czas pokaże. Oczywiście, nie brak Najjaśniejszemu Królowi środków odpowiednich dla pohamowania ich bezczelności, lecz jakich, gdy sprawa dojdzie do użycia broni, diecezji tej może być bardzo ciężko. Nadzieję swoją elblążanie pokładają w dwóch miastach: Gdańsku i Toruniu, z którymi łączyło ich przymierze, a może w innych

zagranicznych pomocach, czym wydają się chęłpic. Gdańszczanie zaś mnie prosili, aby ponowić sprawę przez pośredników (mediatorów), a ponieważ tego nie mogłem zganić, odpowiedziałem ich posłańcowi, że należy o to prosić Króla. Niech Bóg da, abym szczęśliwie ukończył tę sprawę jego i tego Kościoła.

W jaki sposób uzyskałem od Jaśnie Oświeconego elektora brandenburskiego Księcia w Prusach, że nie tylko swobodne praktykowanie religii katolickiej wszędzie w całej prowincji, co zresztą było odmówione, podwładnym w wielu miejscach pozwoliby, lecz nawet Królewcowi, gdzie była siedziba Księcia, jedną lub drugą świątynię przyznałby na użytek religii rzymskokatolickiej, już przedtem Waszej Świątobliwości oznajmiłem. Na jedną tylko, która w ciągu trzech lat od fundamentu znowu miał być wystawion, na mocy układów zgodził się, aby był przyznany religii katolickiej. I musiał to wprawdzie być erylowany i dokończona w ciągu trzech lat minionych. Ponieważ zaś niektóre sprawy przeszkodziły przypadkiem, co ową budowę mogło zahamować, całkiem nic nie było dokonane, korpus jednak co do istoty stanął i już mu dach nałożono, że jest nadzieja, iż w następne lato dzieło będzie ukończone [tu chodzi o budowę kościoła w Królewcu w 1614 r.]. Jurysdykcja kościelna wobec tego kościoła mnie i moim następcom – biskupom warmińskim powierzona, prawo patronatu zaś Księciu. Tymczasem tenże elektor z układów zawartych dla paramentów kościelnych i uposażenia proboszcza rocznego ustaloną sumę starał się u mnie zdeponować, która na wyznaczone użytki, gdy będzie świątynia ukończona, z pomocą Boga będę umiał przydzielić. Dozwolone praktykowanie religii rzymskokatolickiej dotyczy nie tylko tych, którzy w Królewcu jak najprędzej pragną dokończyć dom Boży, już dzięki łasce Boga niektórzy ze szlachty w tym samym księstwie wrócili do dawnej wiary katolickiej i do kościołów, wyrzucając predykantów heretyckich na mocy patronatu nad swoimi kościołami. Kapłanów katolickich przywrócili jako wracających do swoich praw. Takiemu postępowaniu nawet Jaśnie Oświecony Elektor Książę w Prusach, chociaż heretyk, nie może przeszkodzić, gdyż na podstawie zawartych układów (pacta conventa) zaprzysiężonych zobowiązany jest pozwolić na praktykowanie religii rzymskokatolickiej. Oczekiwać można z czasem, a nawet należy większych przystąpień do religii katolickiej. O to trzeba oczywiście prosić Boga, Ojca rodziny ludzkiej, aby do tej swej winnicy nawet o godzinie jedenastej raczył posłać pracowników pod posłuszeństwo naczelnego gospodarza i namiestnika, zastępcy swego na ziemi.

Wreszcie co się tyczy spraw doczesnych, granice prowincjalne pomiędzy diecezją i Księstwem w poprzednich latach były utrzymane przez wzajemne układy deputatów, obecnie zaś ze wszystkich stron zbadane przez rewizorów i zaznaczone są umieszczonymi znakami i metalowymi słupami dla wszelkiej swej pewności i pomiędzy sąsiadami dotychczasowe spory zostają ułożone i uśmierzone.

Zresztą pokój wprowadzie, nad którego imię nie ma nic słodsze, ja i moi poddani w tych latach mieliśmy, który jednak ci, którzy musieli walczyć o publiczny pokój, najwięcej go męcili. Albowiem jak w poprzednich latach rokowanie (tak nazywani byli ci, którzy przeciwko samemu królowi powstawali i skupiali gromady żołnierzy, sławne królestwo Polski dzieląc na kawałki), tak w tych czasach żołnierze konfederaci z Moskwy w potrójnym zgrupowaniu powrócili, do których, jak przeważnie bywa, przyłączała się gromada najgorszych złoczyńców, pustosząc prawie wszystkie prowincje królestwa) i to coraz gorzej i bardziej. Między innymi byli nawet w tej diecezji bardzo dokuczliwi i szkodliwi; wszystko dowolnie i swawolnie wyciągając od biskupich podwładnych, tak że nawet ponad możność mają, tu i ówdzie musiałem niemałą sumą pieniężną ich zadowolić, aby ich oddalić jakimkolwiek sposobem od karków moich podwładnych. Lecz i ci wreszcie władzę Najjaśniejszego Króla i siłą królestwa zostali doprowadzeni do porządku. Wielu z nich zostało skazanych i liczni sprawcy zamieszek owych największej kary doznali. Tak spokój i bezpieczeństwo zostało odzyskane ogólne, poddani jakimś sposobem ze mną odetchnęli. Oby dał to Bóg na długie lata.

To zapewne wszystko, co uznałem za wskazane przedstawić Waszej Świątobliwości. Zostaje mi wszystkie obowiązki i posługi syna i sługi najwierniejszego i chętnego Waszej Świątobliwości, jak mogę, z najniższą uległością ofiaruję i całkowicie, jaki jestem, się oddaję i moją diecezję gorąco polecam. Boga błagam, aby Waszą Świątobliwość, Najmiłościwszego Pana mojego i dla jego chwały, i Kościoła swego spokoju jak najdłużej zachował nienaruszonym i szczęśliwym. Którego święte stopy raz i drugi całuję i gotowe usługi zawsze z ochotą ofiaruję. Dano w Lidzbanku 20 lutego 1616 roku.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Achremczyk Stanisław, *Historia Warmii i Mazur, Pradzieje – 1772*, Olsztyn, t. 1, 2010.
- Bogdan Danuta, *Warmia wobec konfederacji żołnierskich 1613–1614*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 4, 1983.
- Szymon Rudnicki (1552–1621, biskup warmiński w latach 1604–1621), w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008.
- Długosz Teofil, *Biskupia visitatio liminum*, *Collectanea Theologica*, 14, 1–2, 1933.
- Hipler Franz, *Der Statusberich des Bischofs S. Rudnicki vom 20. Februar 1616.*, w: *Pastoralblatt für die Diözese Ermland*, Braunsberg, nr 8, 1891
- Kłoczowski Jerzy, *Kwerenda polska w archiwach watykańskich w 1962 roku*, *Przegląd Historyczny*, 55, 2, 1964.
- Kowska Halina, *Szymon Rudnicki (1552–1621)*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 32, Wrocław 1989–1991.
- Kopiczko Andrzej, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993.
- *Diecezja warmińska w świetle relatio status z 1745 roku*, w: *Historia. Archiwistyka. Informacja naukowa. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu*, red. M. Świgoń, Olsztyn 2009.
- Łopatecki Karol, *Uchwały izby poselskiej a działalność legislacyjna sejmku – przykład 1615 roku*, *Kwartalnik Historyczny* 128, 2, 2021.
- Makarczyk Irena, *Relacja biskupa Michała Stefana Radziejewskiego do Rzymu z 1685 r. o stanie diecezji*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 4, 2005.

-
- *Warmia w okresie rządów biskupa Mikołaja Szyszkowskiego (1633–1643)*, Olsztyn 2017.
  - Szorc Alojzy, *Relacje biskupów warmińskich XVII i XVIII wieku do Rzymu o stanie diecezji*, *Studia Warmińskie*, 5, 1968.
  - *Zagrożenie Warmii przez Prusy (1722–1772)*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 4, 1972.
  - *Dominium Warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990.

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Robert Syrwid

Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

e-mail: rosyrwid11@wp.pl • <https://orcid.org/0000-0001-7090-0352>

Opis powiatu suskiego z 1947 roku. Archiwalia do badań ekonomiczno-społecznych warunków funkcjonowania jednostek administracyjnych województwa olsztyńskiego po zakończeniu drugiej wojny światowej

Description of the Susz district from 1947. Archives for economic and social research on the operating conditions of administrative units in the Olsztyn voivodeship after the end of the Second World War

Die Beschreibung des Landkreises Susz im Jahre 1947. Archivalien zur Forschung der wirtschaftlichen und sozialen Bedingungen des Funktionierens der Verwaltungseinheiten in der Woiwodschaft Olsztyn nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs

Słowa kluczowe: Warmia i Mazury, źródła historyczne, administracja polska po 1945 roku, powiat suski, statystyka historyczna

Keywords: Warmia and Masuria, historical sources, the Polish administration after 1945, the Susz district, historical statistics

Schlüsselwörter: Ermland und Masuren, historische Quellen, die polnische Verwaltung nach 1945, Landkreis Susz, historische Statistik

STRESZCZENIE

Publikowany dokument zawiera opis powiatu suskiego według stanu z listopada 1947 r. Jest to jedno z najobszerniejszych – spośród wytworzonych w pierwszych latach powojennych – opracowań statystycznych, poświęconych szeroko pojętej infrastrukturze ekonomiczno-społecznej powiatu. Dokument, wraz z załącznikami, pochodzi z zasobów Archiwum Państwowego w Olsztynie. Został on sporządzony przez Starostwo Powiatowe w Suszu z siedzibą w Iławie – na polecenie Wydziału Inspekcji Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie – z przeznaczeniem

do wykorzystania w ramach czynności kontrolnych jednostek administracyjnych województwa olsztyńskiego prowadzonych przez sam Wydział, a zarazem jako materiał studyjny na potrzeby Ministerstwa Ziemi Odzyskanych.

W prezentowanym materiale archiwalnym zostały zawarte dane na temat różnych aspektów życia gospodarczego i społecznego ówczesnego powiatu suskiego. Uzupełnienie dokumentu stanowią załączniki z wykazami personalnymi składów gminnych rad narodowych.

ABSTRACT

The published document contains a description of the Suski district in November 1947. It is one of the most extensive statistical studies – from those prepared in the first years after the War – devoted to the broadly understood economic and social infrastructure of the district. The document, together with the attachments, comes from the State Archives in Olsztyn. It was prepared by the district eldership in Susz with its seat in Ilawa – at the request of the Inspection Department of the Provincial Office in Olsztyn – intended for use as part of the oversight of administrative units of the Olsztyn voivodeship conducted by the Department itself, and also as study material for the Ministry of Recovered Territories. The archival material presented in this paper contains data on various aspects of the economic and social life of the then Sucha County. The document is supplemented with attachments with lists of personnel of the communes of the national councils.

Translated by Aleksander Pluskowski

ZUSAMMENFASSUNG

Das veröffentlichte Dokument enthält eine Beschreibung des Kreises Susz mit dem Stand vom November 1947. Es handelt sich um eine der umfangreichsten – unter den in den ersten Nachkriegsjahren erstellten – statistischen Studien, die sich mit der wirtschaftlichen und sozialen Infrastruktur des Landkreises befasst. Das Dokument mit seinen Anlagen stammt aus den Beständen des Staatsarchivs in Olsztyn. Es wurde vom Landratsamt in Susz mit dem Sitz in Ilawa – im Auftrag der Inspektionsabteilung des Woiwodschaftsamtes in Olsztyn – erstellt, um im Rahmen der von der Abteilung selbst durchgeführten Inspektionstätigkeiten der Verwaltungseinheiten der Woiwodschaft Olsztyn verwendet zu werden, und gleichzeitig als Studienmaterial für das Ministerium für wiedergewonnene Gebiete. Das vorliegende Archivmaterial enthält Daten zu verschiedenen Aspekten des wirtschaftlichen und sozialen Lebens des damaligen Kreises Susz. Das Dokument wird durch Anhänge mit Personallisten über die Zusammensetzung der kommunalen Gemeinderäte ergänzt.

Übersetzt von Emilia Figura-Oselkowska

WSTĘP

Status prawny ziem północnych i zachodnich, które – w wyniku ustaleń konferencji mocarstw w Jałcie (4–11 II 1945 r.)¹ – miały zostać włączone w granice państwa polskiego – został określony uchwałą Rządu Tymczasowego RP z 14 III 1945 r. o podziale tych obszarów, określanych też mianem Ziemi Odzyskanych, na cztery okręgi administracyjne, zarządzane przez pełnomocników okręgowych (wojewodów)².

¹ Szerzej na ten temat: *Jałta. Rzeczywistość, mit i pamięć*, red. S. Łukasiewicz, Warszawa 2019.

² Były to okręgi: I – Śląsk Opolski, II – Śląsk Dolny, III – Pomorze Zachodnie, IV – Prusy Wschodnie (Mazurski). Zostały one podzielone na obwody (powiaty), zarządzane przez pełnomocników obwodowych (starostów).

Pierwszym pełnomocnikiem IV Okręgu – Prusy Wschodnie (nazywanego później Mazurskim) został mianowany kpt. Jerzy Sztachelski³. Już 30 III 1945 r. zastąpił go na tym stanowisku ppłk Jakub Prawin⁴. Najprawdopodobniej tego samego dnia Prawin przybył na czele grupy operacyjnej do Olsztyna, gdzie też ustanowiono siedzibę Urzędu Pełnomocnika Rządu RP⁵.

W początkowym kształcie Okręg Mazurski liczył 27 obwodów (powiatów) ziemskich o łącznej powierzchni około 27 000 km². Były to następujące obwody (powiaty): bartoszycki, reszelski, braniewski, darkiejmski, elbląski, ełcki, gierdawski, giżycki, gołdapski, iławewski, kętrzyński, kwidzyński, lidzbarski, malborski, morąski, mrągowski, nidzicki, olecki, olsztyński, ostródzki, pasłęcki, piski, suski, świętomiejski, szczywieński, sztumski i węgorzewski oraz miasto Olsztyn jako (obwód) powiat grodzki⁶. Przyjęty podział administracyjny uległ zmianie już 7 VII 1945 r. Wtedy to, uchwałą Rady Ministrów, wyłączono z Okręgu Mazurskiego siedem obwodów (powiatów): ełcki, gołdapski i olecki – wcielono je do województwa białostockiego, a elbląski, kwidzyński, malborski i sztumski – do województwa gdańskiego⁷. Istotne zmiany terytorialne w Okręgu Mazurskim nastąpiły także po podpisaniu polsko-radzieckiej umowy w sprawie granicy państwowej w dawnych Prusach Wschodnich 16 VIII 1945 r. W następstwie naruszeń układu i jednostronnych korektur granicznych dokonanych przez stronę radziecką, doszło do likwidacji obwodów (powiatów) darkiejmskiego (część jego obszaru wcielono do powiatu węgorzewskiego 18 IV 1946 r.) i świętomiejskiego (niewielką, pozostałą część wcielono do powiatu braniewskiego w styczniu 1946 r.). Ponadto likwidacji – w listopadzie 1945 r. – uległ także planowany pierwotnie obwód (powiat) gierdawski. Jego dwie gminy, pozostałe po stronie polskiej, były administrowane – do 30 IX 1946 r. – przez ekspozyturę w Skandawie,

---

Pełnomocnikiem Generalnym dla Ziem Odzyskanych został mianowany 11 IV 1945 r. płk Edward Ochab (od 7 IV 1945 r. minister administracji publicznej) – zob. T. Marczak, *Granica zachodnia w polskiej polityce zagranicznej w latach 1944–1950*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Historia CXXIII, nr 1789, Wrocław 1995, s. 78–85.

³ Por. T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991, s. 430 (biogram J. Sztachelskiego).

⁴ Por. A. Kunert, *Jakub Prawin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 28/2, z. 117, Wrocław – Warszawa – Kraków 1985, s. 362–363; B. Łukasiewicz, *Polskie Stronnictwo Ludowe na Warmii i Mazurach w latach 1945–1947*, Olsztyn 1991, s. 10 (biogramy J. Prawina).

⁵ Por. M. Plotek, *Trudne początki. Okręg Mazurski w latach 1945–1946*, Dąbrówno 2011, s. 22–49. Zob. też – *Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów: 1945 r.* Przygotował do druku T. Baryła, Olsztyn 1996, s. XII–XIII; T.T. Majer, *Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Mazurski – budowa aparatu państwowego*, „Studia Prawnoustrojowe” 2012, t. 18, s. 103–119.

⁶ E. Kierejczyk, *Województwo olsztyńskie w latach 1945–1949. Kształtowanie się administracji ogólnej, rad narodowych i samorządu terytorialnego*, Olsztyn 1980, s. 42–43.

⁷ Uchwała Rady Ministrów Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z 7 VII 1945 r., w *sprawie wyłączenia z okręgów: Pomorze Zachodnie, Mazurskiego (Prusy Wschodnie) i Śląsk Dolny niektórych powiatów i przyznania na terenie tychże powiatów wojewodom; gdańskiemu, białostockiemu, pomorskiemu i poznańskiemu uprawnień pełnomocników okręgowych Rządu RP* – Monitor Polski (dalej: MP) 1945, nr 29, poz. 77.

a następnie wcielone do powiatu kętrzyńskiego. Redukcje dotknęły również obszarów powiatów bartoszyckiego i iławeckiego⁸.

Podstawy organizacji i zasady funkcjonowania aparatu administracji państwowej i samorządowej w pierwszych latach powojennych, określały następujące akty prawne: dekret PKWN z 21 VIII 1944 r. o trybie powoływania władz administracji ogólnej I i II instancji⁹, ustawa KRN z 11 IX 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych¹⁰ oraz dekret PKWN z 23 XI 1944 r. o organizacji i zakresie działania samorządu terytorialnego¹¹.

Odrębną regulację prawną – przewidzianą na okres przejściowy – stanowił dekret TRJN o zarządzie Ziemi Odzyskanych z 13 XI 1945 r. Powołane na jego podstawie Ministerstwo Ziemi Odzyskanych – z wicepremierem i sekretarzem generalnym KC PPR Władysławem Gomułą na czele – otrzymało wyłączne uprawnienia w zakresie koordynacji i nadzoru nad administracją ogólną i samorządową tych terenów, w wymiarze porównywalnym do kompetencji ministra administracji publicznej w odniesieniu do pozostałego obszaru państwa¹².

Województwo olsztyńskie – utworzone na mocy rozporządzenia TRJN z 29 V 1946 r. – składało się ostatecznie z 18 powiatów o łącznej powierzchni 18 832 km². Były to powiaty: bartoszycki, braniewski, giżycki, iławecki, kętrzyński, lidzbarski, morąski, mrągowski, nidzicki, olsztyński, ostródzki, pasłęcki, piski, reszelski, suski, szczytyński, węgorzewski i Olsztyn – powiat grodzki (miejski)¹³.

Taki stan, niezależnie od dokonywanych później zmian w podziale administracyjnym samych powiatów – w tym likwidacji oraz łączenia gmin i gromad,

⁸ E. Korc, *Zmiany administracyjno-terytorialne na obszarze byłych Prus Wschodnich ze szczególnym uwzględnieniem województwa olsztyńskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW) 1997, nr 1, s. 15–16; M. Płotek, op. cit., s. 112–117; F. Sokołowski, *Z badań nad administracją Okręgu Mazurskiego w latach 1945–1946*, KMW 1974, nr 3, 305–310.

⁹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: DzU) 1944, nr 2, poz. 8. Obowiązywał od 22 VIII 1944 r. – uchylony 13 IV 1950 r.

¹⁰ DzU 1944, nr 5, poz. 22. Obowiązywała od 20 IX 1944 r. – uchylona faktycznie 20 III 1950 r.

¹¹ DzU 1944, nr 14, poz. 74. Obowiązywał od 11 XII 1944 r. – uchylony 13 IV 1950 r. Treść dekretu opracowano – z wyłączeniami – na podstawie przepisów ustawy z 23 III 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego (DzU, 1933, nr 35, poz. 294 – tekst jednolity: DzU 1936, nr 80, poz. 555). Postanowienia dekretu nie obejmowały miast stołecznych Łodzi i Warszawy. Regulacje prawne dotyczące starostów i wojewodów oparto w sierpniowym dekreście PKWN o postanowienia rozporządzenia Prezydenta RP z 19 I 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej (DzU 1928, nr 11, poz. 86). Istotną zmianą w stosunku do przepisów z okresu II RP, było ich podporządkowanie kontroli rad narodowych.

¹² DzU 1945, nr 51, poz. 295 – obowiązywał od 27 XI 1945 r. MZO zostało zlikwidowane na mocy ustawy o scaleniu zarządu Ziemi Odzyskanych z ogólną administracją państwową z 11 I 1949 r. – DzU 1949, nr 4, poz. 22. Kompetencje nadzorcze i zarządzające MZO zostały przekazane ministerstwu administracji publicznej.

¹³ Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziemi Odzyskanych (DzU 1946, nr 28, poz. 177 – utworzenie województw: olsztyńskiego, szczecińskiego i wrocławskiego – obowiązywało od 28 VI 1946 r.). W województwie olsztyńskim zatwierdzono tym samym podział na 17 powiatów ziemskich, jeden grodzki (Olsztyn jako miasto wydzielone) oraz 30 gmin miejskich i 142 gminy wiejskie (zbiorowe). Tego samego dnia zniesiono również formalnie urzędy pełnomocników okręgowych i obwodowych, których zastąpili wojewodowie i starostowie, niezależnie od powszechnego niemal stosowania tej tytułatury jeszcze przed wejściem w życie postanowień rozporządzenia – zob. E. Kierejczyk, op. cit., s. 45; *Okręg Mazurski...*, s. XIII.

a także decyzji o przeniesieniu siedzib niektórych urzędów starościńskich¹⁴ – przetrwał w zasadniczym kształcie do 1950 r.¹⁵

W wyniku Ustawy o zmianach podziału administracyjnego państwa z 28 VI 1950 r., obszar województwa uległ wówczas powiększeniu, kiedy to w jego granicach znalazły się dwa kolejne powiaty: działdowski z województwa warszawskiego i nowomiejski z województwa bydgoskiego¹⁶.

W tym samym okresie – na podstawie ustawy z 20 III 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej – dokonano także faktycznej likwidacji utrzymywanego dotąd podziału na administrację ogólną i samorządową. Ustawa, m.in. znosiła zatem stanowiska wojewodów, starostów, prezydentów, burmistrzów i wójtów oraz – odpowiednio – ich zastępców. Na wszystkich szczeblach struktury administracyjnej, role te pełnili odtąd przewodniczący prezydiów rad narodowych. Zniesieniu uległy także urzędy wojewódzkie i starostwa oraz dotychczasowe organy wykonawcze rad narodowych, czyli wydziały wojewódzkie i powiatowe, jak również zarządy gminne i miejskie. Zakres ich dotychczasowych uprawnień przejęły w pełni prezydya – na wszystkich szczeblach podziału administracyjnego – jako kolegialne organy wykonawcze i zarządzające rad narodowych¹⁷.

***

Za właściwy nadzór nad organizacją pracy starostw oraz instruktaż i szkolenie ich kadry urzędniczej, odpowiadał Wydział Inspekcji Starostw Urzędu Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski. W pierwszym, powojennym okresie inspektorzy Wydziału udzielali przede wszystkim pomocy w organizacji samych urzędów starościńskich i kompletowaniu ich obsad personalnych.

¹⁴ Starostwa powiatowe funkcjonowały początkowo w oparciu o „Tymczasowy statut organizacyjny starostw w Okręgu Mazurskim”, wydany przez pełnomocnika rządu RP 5 V 1945 r. – por. *Starostwo Powiatowe w Olsztynie 1945–1950. Wybór dokumentów*, wybrał, opracował i komentarzem opatrzył R. Syrwid, Olsztyn 2009, s. 5–8 (dok. nr 3). Już 1 lipca 1945 r., został on zastąpiony ramowym statutem organizacyjnym starostwa wraz z przepisami kancelaryjnymi – por. ibidem, s. 15–28 (dok. nr 5). Szerzej o zmianach w organizacji pracy starostw w latach 1945–1947 – zob. E. Kierejczyk, op. cit. 83; A. Wakar, *Administracja publiczna*, w: „Rocznik Olsztyński” 1964, t. 6, Olsztyn 1966, s. 41. Obowiązki i zakres działania wójtów i sołtysów określały tymczasowe instrukcje wydane przez pełnomocnika rządu RP 1 XI 1945 r. – por. *Starostwo Powiatowe...*, s. 66–72 (dok. nr 7).

¹⁵ Według stanu na dzień 1 IV 1946 r. w Okręgu Mazurskim, zostało utworzonych 35 gmin miejskich, 114 gmin wiejskich oraz 1665 gromad. Do końca 1949 r., w wyniku zmian dokonywanych w podziale administracyjnym poszczególnych powiatów, zostały zlikwidowane ogółem 33 gminy – E. Kierejczyk, op. cit., s. 46–47. W omawianym okresie doszło również do przeniesień siedzib starostw przy zachowaniu jednak pierwotnych nazw powiatów: reszelskiego – z Reszła do Biskupca (30 V 1945 r.) iławeckiego – z Iławy Pruskiej (obecnie Bagrationowsk w Obwodzie Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej) do Górowa (19 VI 1945 r.), piskiego – z Białej do Pisz (27 IX 1945 r.) oraz suskiego – z Suszu do Iławy (14 VIII 1946 r.) – por. np.: F. Sokołowski, op. cit., s. 302; A. Wakar, op. cit., s. 31–32.

¹⁶ Dz U 1950, nr 28, poz. 255 (obowiązywała od 6 VII 1950 r. – faktycznie uchylona 28 V 1975 r.) Powiększone województwo olsztyńskie obejmowało obszar 20970 km², podzielony na 20 powiatów: bartoszycki, braniewski, działdowski, giżycki, iławeczki, kętrzyński, lidzbarski, morąski, mrągowski, nidzicki, nowomiejski, olsztyński, olsztyński miejski (grodzki), ostródzki, pasłęcki, piski, reszelski, suski, szczycieński, węgorzewski. Zob. też. *Rocznik Statystyczny 1950*, Warszawa 1951, s.13.

¹⁷ DzU 1950, nr 14, poz. 130 (obowiązywała od 13 IV 1950 r. – uchylona 29 I 1958 r.).

Od początku 1946 r., wizytacje miały charakter zarówno doraźny, jak i planowy (kwartalny) oraz dotyczyły nie tylko samego funkcjonowania urzędów, czy ich poszczególnych referatów, ale także zarządów gminnych, komend powiatowych Milicji Obywatelskiej i urzędów niezespolonych. W ramach swych obowiązków inspektorzy wizytowali również wybrane obiekty o ważniejszym znaczeniu gospodarczym, ośrodki pomocy społecznej i szpitale. Istotnym elementem wizyt służbowych kontrolerów były też konferencje i narady z powiatowymi przedstawicielami partii politycznych¹⁸.

W przypadku urzędu starościńskiego oraz w całym powiecie suskim¹⁹, zarówno szczegółowe kontrole doraźne, jak i wizytacje planowe o charakterze ogólnym – co znajduje również potwierdzenie w zachowanej dokumentacji archiwalnej w odniesieniu do wszystkich jednostek powiatowych na terenie Okręgu Mazurskiego, a następnie województwa olsztyńskiego – były przeprowadzane już od drugiej połowy 1945 r.²⁰. Protokoły poinspekcyjne, będące podsumowaniem pracy wizytatorów, w tym również wydawane przez nich zalecenia pokontrolne, stanowią cenne materiały do badań nie tylko nad funkcjonowaniem starostwa jako jednostki administracji ogólnej I instancji, ale przede wszystkim szeroko rozumianej sytuacji gospodarczo-społecznej powiatu w trudnym okresie powojennym.

¹⁸ Por. M. Płotek, op. cit., s. 27–28. Pierwszym naczelnikiem Wydziału Inspekcji Starostw był dr Zygmunt Walewicz (1 VII 1945 – 1 III 1946). Po utworzeniu województwa olsztyńskiego Wydział Inspekcji Starostw został przemianowany na Wydział Inspekcji Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie.

¹⁹ Początek prac związanych z organizacją starostwa powiatowego w Suszu miał miejsce w połowie kwietnia 1945 r. Szerzej na ten temat zob. – T. Filipkowski, *Dzieje Iławy po 1945 roku*, w: *Iława*, pr. zb., Olsztyn 1999, s. 136–146. Pierwszym starostą powiatu suskiego był kpt. Aleksander Krawczyk (7 V – ?11 VI 1945 r.). Jego kolejnymi następcami zostali: Aleksander Kunicki (?p.o. 11–16 VI 1945) mjr Mieczysław Borowiecki (16 VI – ?13 VIII 1945), Edmund Ligocki (15 VIII 1945 – 23 IX 1947), Mieczysław Czerwiński (23 IX 1947 – 30 VI 1949 – nota biograficzna, przypis nr 30) oraz Julian Ziółkowski (8 VII 1949 – 14 VI 1950). Noty biograficzne pozostałych starostów – zob. R. Syrwid, *Starostowie Warmii i Mazur w latach 1945–1950. Szkice biograficzne*, Olsztyn – Białystok – Warszawa 2018, s. 85–90, 239–241, 249–251, 269–270, 463–468.

²⁰ Spośród zachowanej, stosunkowo obszernej dokumentacji archiwalnej dotyczącej wyjazdów służbowych – przeprowadzonych przez inspektorów Wydziału Inspekcji Starostw Urzędu Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski oraz Wydziału Inspekcji Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie do powiatu suskiego w latach 1945–1947 – na szczególną uwagę zasługują: APO, Urząd Pełnomocnika Rządu na Okręg Mazurski 1945–1946, sygn. 390/196, k. 1–6. *Protokół inspekcji instrukcyjno-kontrolnej referatu samorządowego starostwa w Suszu, zarządu miejskiego w Prabutach, zarządów gmin wiejskich w Harnowie i Piotrowie oraz dochodzeń na zarzuty stawiane przez miejsc. Kom. PPR na działalność starosty powiatowego, powiatowego inspektora samorządowego i wójtów gmin w Harnowie i Piotrowie – przeprowadzonej przez wojewódzkiego inspektora samorządowego Waclawa Gembickiego w dniach od 13 do 18 XI 1945 r.*; ibidem, k. 7–71. *Protokół inspekcji instrukcyjno-kontrolnej referatu samorządowego starostwa suskiego, zarządów miejskich Susz, Iława, Prabuty oraz zarządów wiejskich Kisielice i Biskupiec, przeprowadzonej w dniach od 22 do 30 XI 1945 r. przez wojewódzkiego inspektora samorządowego Waclawa Gembickiego*; ibidem, sygn. 390/136, k. 19–23. *Protokół z inspekcji przeprowadzonej w starostwie powiatowym w Suszu przez inspektora administracyjnego starostw ob. Zbigniewa Grabowskiego w dniach od 22 do 27 III 1946 r., w obecności starosty powiatowego ob. Ligockiego*; ibidem, Urząd Wojewódzki w Olsztynie 1946–1950 (dalej: UW), sygn. 391/180, k. 1–7. *Protokół z inspekcji ogólnej agend starostwa powiatowego w Suszu, dokonanej w dniach od 24 do 28 VI 1946 r. przez inspektora administracyjnego starostw mgr. Andrzeja Milewskiego*; ibidem, sygn. 391/185, k. 591–598. *Protokół z inspekcji szczegółowej starostwa powiatowego w Iławie, przeprowadzonej w dniach 7–10 X 1947 r. przez inspektora administracyjnego mgr. Stanisława Fryzę przy współudziale inspektorów resortowych: rolnictwa i reform rolnych – inż. Antoniego Erdmana, opieki społecznej – Jadwigę Jaskiewicz, gospodarki budżetowej – Ludwika Bogusza, osiedleńczego – Mieczysława Stachowskiego, aprowizacji i handlu – Sergiusza Posalskiego i przemysłowego – inż. Mariana Krykiewicza (zachowany protokół zawiera jedynie sprawozdanie inspektora administracyjnego).*

***

Marian Palamarczyk²¹ naczelnik Wydziału Inspekcji Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie wystosował 31 X 1947 r. pismo okólne do wszystkich starostów powiatów ziemskich i prezydenta miasta Olsztyna, jako pełniącego z urzędu obowiązki starosty powiatu grodzkiego²². Zawierało ono polecenie dostarczenia przez adresatów – w terminie do 1 XII 1947 r. – zestawień opisowo-statystycznych, dotyczących każdej z podległych im jednostek administracyjnych, według załączonego do pisma wzoru formularza²³.

Sam formularz zestawienia został podzielony na dwanaście – pozbawionych numeracji – działów tematycznych, w ramach których wyodrębniono szczegółowe podrozdziały. Były to następujące działy, ułożone według kolejności zapisu: I – Położenie ogólne, II – Ludność, III – Zniszczenia wojenne powiatu i odbudowa, IV – Stan przemysłu i handlu, V – Zagadnienia rolne, VI – Zagadnienia zdrowia, VII – Opieka społeczna, VIII – Oświata, kultura i sztuka, IX – Sprawy wyznaniowe, X – Komunikacja, XI – Bezpieczeństwo, XII – Administracja powiatu – podział administracyjny powiatu

Niezależnie od wymienionych zagadnień, Wydział Inspekcji Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie, zachęcał również starostów do zamieszczenia w zestawieniu – w formie uzupełnienia – innych informacji o charakterystycznych dla danego powiatu przedsięwzięciach lub możliwościach rozwojowych²⁴.

Dodatkowo, kierownictwo Wydziału, zdając sobie sprawę z możliwości zamieszczenia w opisach przez urzędników starostw dużej ilości materiału statystycznego z wielu dziedzin życia społeczno-gospodarczego – niejednokrotnie przekraczającego zakres objętościowy samego formularza – dopuszczało możliwość

²¹ Marian Józef Palamarczyk (ur. 8 XII 1912 r.), wykształcenie wyższe humanistyczne, dr, z zawodu urzędnik. Inspektor (10 IX 1945 – 28 II 1946) oraz pełniący obowiązki naczelnika (1 III – 30 IV 1946 r.) i naczelnik Wydziału Inspekcji Starostw Urzędu Pełnomocnika Rządu RP oraz Wydziału Inspekcji Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie (1 V 1946 – 30 XI 1947). Od 1 XII 1947 r., przeniesiony służbowo na stanowisko wicedyrektora Departamentu Inspekcji MZO – por. Zbiory Specjalne Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, sygn. R-18, *Wspomnienia dr. Mariana Palamarczyka z lat 1945–1948*, Warszawa listopad 1965.

²² APO, UW, sygn. 391/147, k. 1. Pismo M. Palamarczyka do starostów powiatowych i prezydenta miasta Olsztyna w sprawie „dostarczenia danych dotyczących powiatów” z 31 X 1947. Teczka zatytułowana „Opis powiatów województwa olsztyńskiego. Wykaz naczelników i kierowników urzędów wojewódzkich i starostw 1947–1948”, zawiera zestawienia statystyczne dotyczące wszystkich powiatów ówczesnego województwa olsztyńskiego, według stanu z przełomu listopada i grudnia 1947 r. Z wymienionego zasobu – jak dotychczas – został opublikowany, wraz z komentarzem, jedynie opis miasta Olsztyna jako powiatu grodzkiego – por. R. Syrwid, *Opis miasta Olsztyna z 3 grudnia 1947 roku. Źródło do badań ekonomiczno-społecznych warunków funkcjonowania ośrodków miejskich na Warmii i Mazurach po zakończeniu II wojny światowej*, KMW 2019, nr 1, s. 115–147.

²³ Por. APO, UW, sygn. 391/147, k.12–21. Załącznik – *Opis powiatu województwa olsztyńskiego (wzór)*.

²⁴ Świadczy o tym dopisek odrębny – sporządzony czarnym tuszem na ostatniej stronie formularza opisowego – o treści: „Różne, nieobjęte kwestionariuszem, a charak[erystyczne] dla powiatu, np. (przemysł chałupniczy itp.) możliwości rozwoju – własne projekty starosty, rady powiatu itp.” – por. *ibidem*, k. 21. W przypadku powiatu suskiego było to siedem załączników zawierających składy osobowe gminnych rad narodowych.

jego uzupełnienia o załączniki kartkowe, opatrzone numeracją odpowiadającą konkretnemu działowi tematycznemu²⁵.

Opisy powiatów województwa olsztyńskiego – powstałe u schyłku 1947 r. – zostały niewątpliwie przygotowane nie tylko na potrzeby planowania czynności Wydziału Inspekcji Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie, ale przede wszystkim jako materiał statystyczny przeznaczony do wykorzystania w pracach studyjnych Ministerstwa Ziem Odzyskanych, poświęconych kreowaniu polityki gospodarczo-społecznej państwa na ziemiach północnych i zachodnich.

Analiza *Opisu* powiatu suskiego – podobnie zresztą, jak i pozostałych statystycznych zestawień powiatowych – wskazuje na zauważalne niedostatki w jego należytym opracowaniu. W zestawieniu brakuje niektórych danych z poszczególnych dziedzin objętych zakresem tematycznym lub też zostały one potraktowane w sposób wybiórczy i tym samym niepełny. Niewątpliwym wpływem na jakość *Opisu* miał założony, stosunkowo krótki, miesięczny okres jego wykonania. Niezadawalający poziom merytoryczny opracowania odzwierciedla też do pewnego stopnia poziom przygotowania fachowego terenowego aparatu urzędniczego w urzędach administracji ogólnej I instancji na obszarze województwa olsztyńskiego, w pierwszych latach powojennych²⁶.

Powyższe uwagi nie obniżają jednak ogólnej, pozytywnej oceny tych materiałów jako wartościowego źródła do wieloaspektowych badań nad powojennymi dziejami powiatu suskiego w pierwszym okresie budowy podstaw jego struktur administracyjnych oraz infrastruktury ekonomiczno-społecznej.

Publikowany dokument, wraz z załącznikami, pochodzi z zespołu aktowego Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie w latach 1946–1950 Archiwum Państwowego w Olsztynie. Został on zachowany w postaci oryginalnego maszynopisu, z pieczęciami starosty powiatu suskiego i Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie – oraz opatrzone podpisem starosty Mieczysława Czerwińskiego

Opracowany materiał archiwalny został podany do druku przy założeniu utrzymania jego pierwotnego charakteru i układu. Modernizację pisowni ograniczono, w zasadzie, do – poprawiających czytelność – nielicznych korektur stylistycznych. Uporządkowano też sposób datacji i interpunkcję wedle współczesnych zasad.

Podstawową zmianą wprowadzoną przez wydawcę – w celu podniesienia przejrzystości odbioru prezentowanego tekstu – było wprowadzenie numeracji

²⁵ Por. ibidem, k. 1. Co ciekawe, w cytowanym powyżej już piśmie M. Palamarczyka do starostów powiatowych znalazło się również zalecenie: „by uniknąć przeciążeń maszyn, formularz należy wypełnić odręcznie piśmem czytelnym”. W przypadku opisu starostwa suskiego zalecenie to jednak nie znalazło zastosowania, ponieważ formularz został wypełniony w całości piśmem maszynowym.

²⁶ Por. np. E. Kierejczyk, op. cit., s. 88; J. Piotrowski, *Sprawozdanie wojewody olsztyńskiego Wiktora Jaśkiewicza*, KMW 1998, nr 1, s. 135–139.

rymskiej działów tematycznych wymienionych w formularzu statystycznym. Wszelkie pozostałe ingerencje zewnętrzne zostały zasygnalizowane w nawiasach kwadratowych. Dotyczy to przede wszystkim opuszczeń w dokumencie, wynikających z braku danych wprowadzonych do formularza przez wystawcę, jak i występujących skrótów, rozwiązywanych w miejscu ich pierwszego wystąpienia.

Konieczne objaśnienia, odnoszące się bezpośrednio do samego tekstu przekazu, zostały podane w przypisach tekstowych z numeracją alfabetyczną. W przypisach rzeczowych, z numeracją cyfrową, wprowadzono natomiast szereg informacji uzupełniających i wyjaśniających, a dotyczących występujących w dokumencie szeregu zagadnień, głównie z zakresu funkcjonowania instytucji i przedsięwzięć na terenie powiatu suskiego oraz różnych danych o strukturze jego mieszkańców. Uwaga ta dotyczy również not biograficznych niektórych osób wymienionych w dokumencie głównym.

Występujący problem różnic w nazewnictwie powojennym i współczesnym wielu miejscowości powiatu suskiego, starano się rozwiązać – w stopniu możliwym do ustalenia – w oparciu o wspólne zarządzenie ministrów administracji publicznej i Ziemi Odzyskanych z 7 V 1946 r. *o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości*²⁷, publikacje Głównego Urzędu Statystycznego²⁸, a także opracowania Zbigniewa Grabowskiego i Antoniego Jarmoca oraz Gustawa Leydinga-Mieleckiego²⁹.

---

²⁷ Por. MP 1946, nr 44, poz. 85.

²⁸ Por. *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, oprac. J. Jodłowska [et al.], Warszawa 1967; *Województwo warmińsko-mazurskie. Podregiony, powiaty, gminy*, oprac. E. Lorek [et al.], Urząd Statystyczny w Olsztynie, Olsztyn 2019; *Wykaz gromad Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej według stanu z dnia 1 VII 1952 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1952.

²⁹ Por. G. Leyding-Mielecki, *Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego*, Olsztyn 1946; *Skorowidz nazw miejscowości województwa olsztyńskiego w brzmieniu nadanym przez Komisję Ustalania Nazw Miejscowości*, oprac. Z. Grabowski, A. Jarmoc, Warszawa 1951.

ŹRÓDŁO

1947 listopad 27, Iława – Pismo Mieczysława Czerwińskiego³⁰ starosty powiatu suskiego do Wydziału Inspekcji Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie. Opis powiatu suskiego województwa olsztyńskiego wraz z załącznikami.

Archiwum Państwowe w Olsztynie, Urząd Wojewódzki w Olsztynie 1946–1950. Wydział Inspekcji. Opis powiatów województwa olsztyńskiego. Wykaz naczelników i kierowników urzędów wojewódzkich i starostw 1947–1948, sygn. 391/147, kk. 223–243, maszynopis–oryginał, z pieczęciami i podpisem M. Czerwińskiego.

Pieczęć^a

Iława, dn. 27 listopada 1947 r.

Dostarczenie danych dot. powiatu

Do
Urzędu Wojewódzkiego Olsztyńskiego
Wydział Inspekcji
w Olsztynie

W wykonaniu pisma z 31 października 1947 r. L. Insp. T –21/ 106/47, przesyłam opis powiatu [suskiego] województwa olsztyńskiego, według załączonego wzoru.

Starosta

/-/ Czerwiński Mieczysław
[podpis nieczytelny]^b

³⁰ Mieczysław Czerwiński (1902–1973), urodzony jako Liberman, ps. Włodzimierz Sław, Lachoi. Wykształcenie zawodowe handlowe, urzędnik, dziennikarz, publicysta, reżyser teatralny, ppor. rez. Armii Krajowej. Żołnierz Związku Walki Zbrojnej i AK, uczestnik Powstania Warszawskiego, jeńiec oflagów na terenie Dolnej Saksonii (1944–1945). Po powrocie do Polski (3 VI 1946 r.) był m.in. kierownikiem referatu artystycznego w Wydziale Wychowania Socjalistycznego Komitetu Centralnego Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (1946–1947). Z rekomendacji władz centralnych Polskiej Partii Socjalistycznej skierowany do dyspozycji MZO, gdzie otrzymał delegację do województwa olsztyńskiego. Dekretem MZO z 23 IX 1947 r. mianowany starostą powiatu suskiego z siedzibą w Iławie. Formalne urzędowanie objął 30 IX 1947 r. W okresie pobytu w Iławie Czerwiński był m.in. pomysłodawcą i inicjatorem budowy pomnika „Ku Chwale Młodzieży” (odsłoniętego 22 VII 1948 r.) oraz Powiatowego Domu Kultury (w 1949 r.). Odwołany ze stanowiska na własną prośbę, „ze względów zdrowotnych”, dekretem ministra administracji publicznej z 8 VI 1949 r. oraz zwolniony ze służby państwowej 30 VI 1949 r. Po wyjeździe z Iławy był m.in. dyrektorem Państwowego Sanatorium dla Płucnochorych w Prabutach (1949–1950), kierownikiem Ekspozytury Centrali Wynajmu Filmów w Olsztynie (1950–1953), dyrektorem i kierownikiem artystycznym Teatru Lalek „Czerwony Kapturek” w Olsztynie (1954–1958) oraz korespondentem terenowym „Trybuny Ludu” na województwo olsztyńskie (1958–1965). Członek PPS (1922–1938, 1946–1948) i PZPR (od 1948 r.). Por. np. T. Oracki, *Twórcy i działacze kultury w województwie olsztyńskim w latach 1945–1970. Materiały biograficzne*, Olsztyn 1975, s. 41–42; R. Syrwid, *Starostowie Warmii i Mazur...*, s. 115–120 (noty biograficzne M. Czerwińskiego)

^a W prawym górnym rogu pierwszej strony dokumentu odcisk pieczęci podłużnej w czerwonym tuszu: „Starosta Powiatowy Suski. L.dz. org. 17/22/47”. Numer wpisany odręcznie czarnym tuszem.

^b Poniżej, u dołu pierwszej strony dokumentu, odcisk pieczęci podłużnej w czerwonym tuszu: „Urząd Wojewódzki Olsztyński. Kancelaria Urzędu. Wpłynęło dn. 1 XII 1947 r. L.dz. 58970. Zal.” Data wpisana odręcznie czarnym tuszem.

Opis powiatu suskiego województwa olsztyńskiego

I. POŁOŻENIE OGÓLNE

Granica powiatu – około 180 km długości. Odległość od siedziby województwa – 70 km. Połączenie – kolejowe.

Obszar ziemi [w ha]:

Ogółem – 103 938 48,99^c, w tym: ziemi ornej – 50 903, pastwisk – 10 458, sadów i ogrodów^d, lasów – 22 843, nieużytków – 6 229, wód – 13 495 (w tym zarybionych – 13 495), rzeki – Drwęca, Libe (nazwy polskiej brak)^e.

II. LUDNOŚĆ

Zaludnienie przed wojną – 56 000. Obecnie 34 888 [osób]^f.

1. Pochodzenia miejscowego – 720, osiedleńców z centralnej Polski – 28 147, repatriantów^g – 2 716, innych – 3305;
2. Wyznania: rzymskokatolickie – 30 812, ewangelickie – 757, prawosławne – 822, inne chrześcijańskie – 14, greckokatolickie – 2483;
3. Narodowość: polska – 34 730, niemiecka – 8 plus 150 (pochodzenia polskiego, wyłączonych z repatriacji, a dotychczas niezwyfikowanych)³¹;

^c Błędny zapis liczbowy powierzchni powiatu. Według Rocznika statystycznego 1947, Warszawa 1947, s. 16, powierzchnia powiatu suskiego – według stanu z 31 XII 1946 r. – wynosiła 1 038 km², tzn. 103 800 ha.

^d Brak danych. W punkcie V Opisu pn. Zagadnienia rolne, podano, że sady na terenie powiatu zajmowały obszar 300 ha, tzn. 3 km².

^e Chodzi tu o rzekę Liwę, prawy dopływ Nogatu – o długości 111,4 km – której początek biegu rozpoczyna się w Jeziorze Piotrkowskim znajdującym się na terenie obecnego powiatu ilawskiego.

^f Podana liczba mieszkańców została wymieniona również – według stanu na dzień 1 XII 1947 r. – w ogólnym sprawozdaniu sytuacyjnym starosty powiatu suskiego za listopad 1947 r. – por. APO, UW, sygn. 391/106, k. 80.

^g Powinno być: ekspatriantów.

³¹ Sprawę przeprowadzenia weryfikacji narodowościowej ludności zamieszkałej na obszarze tzw. Ziem Odzyskanych, regulowały początkowo dwa podstawowe akty prawne: zarządzenie ministra ZO z 6 IV 1946 r. w sprawie trybu stwierdzania polskiej przynależności narodowej osób zamieszkałych na obszarze Ziem Odzyskanych (Dziennik Urzędowy MZO, 1946, nr 4, poz. 26) oraz Ustawa Krajowej Rady Narodowej z 28 IV 1946 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego osób narodowości polskiej, zamieszkałych na obszarze Ziem Odzyskanych (DzU 1946, nr 15, poz. 106. W pierwszym punkcie Ustawy stwierdzono m.in.: „prawo obywatelstwa polskiego służy każdej osobie która przed dniem 1 stycznia 1945 r. miała na obszarze Ziem Odzyskanych stałe miejsce zamieszkania, udowodniła swą polską narodowość przed komisją weryfikacyjną (narodowościową) i uzyskała na tej podstawie stwierdzenie swej polskiej narodowości przez właściwą władzę administracji ogólnej I instancji oraz złożyła deklarację wierności Narodowi i Państwu Polskiemu”. Szerzej na temat procesu weryfikacji ludności na terenie Okręgu Mazurskiego i województwa olsztyńskiego – zob. L. Belzyt, *Między Polską a Niemcami. Weryfikacja narodowościowa i jej następstwa na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1945–1960*, Toruń 1998. Jak wynika z ustaleń Autora (s. 160) – według stanu na dzień 1 VIII 1947 r. – w powiecie suskim zostały zweryfikowane 1482, a niezwyfikowano – 258 osób. Według stanu na dzień 1 XI 1947 r., liczba zweryfikowanych miała wzrosnąć do 1892 osób. Widoczną rozbieżność liczbową pomiędzy wymienionymi miesiącami należy tłumaczyć, m.in. faktem powrotu około 10 000 Warmiaków i Mazurów – w okresie od listopada 1946 do grudnia 1948 r. – z zagranicy oraz trudną do oszacowania liczbą autochtonów – zarówno niezwyfikowanych jak i zweryfikowanych – wyjeżdżających, w tym samym przedziale czasowym, do stref okupacyjnych w Niemczech.

4. Płeć: męska – 17 508, żeńska – 17 380;
5. Wiek: do lat 7 – 6349, w wieku szkolnym od 7 do 18 [lat] – 9118, 18–65 lat – 18 306, ponad 65 lat – 1115;
6. Utrzymujących się z pracy w: rolnictwie – 23 186, w przemyśle przetwórczo-wytwórczym i usługowym, zarówno fabrycznym, jak i rzemieślniczym – 259, handlu – 4200, administracji – 1500 (wraz z rodzinami), wolne zawody – 80 (wraz z rodzinami), inne – 5959 (wraz z rodzinami)^h.

III. ZNISZCZENIA WOJENNE POWIATU I ODBUDOWA

Rodzaj zniszczonych, względnie odbudowanych obiektów	Liczba	% zniszczenia	Określenie właściciela (państwo, samorząd terytorialny, osoba prywatna)
Fabryki, gazownie, wodociągi, elektrownie, szpitale, szkoły, kościoły, tartaki W trakcie odbudowy wodociągi, szpital powiatowy w Suszu i powiatowy ośrodek zdrowia w Iławie	18	75	gazownie, elektrownie, wodociągi – samorządowe; tartaki – państwowe; fabryki i kościoły – prywatne ⁱ

Liczba hektarów ziemi zaminowanej, nieużytecznej z powodu zasieków i okopów, zajętej na grobownictwo wojenne – ogólnie 2 ha.

IV. STAN PRZEMYSŁU I HANDLU

Przedsiębiorstwa i zakłady przemysłowe:

- 4 czynne tartaki (dotychczas niezgłoszone), zatrudniające 220 osób. Właśność: nadleśnictwo państwowe;
- 1 gorzelnia państwowa zatrudniająca 8 osób;
- 5 wytwórni wód gazowanych i rozlewni piwa (prywatnych), zatrudniających 25 osób.

Przedsiębiorstwa, które istniały, oprócz czynnych, przed wojną:

- 9 cegielni, zniszczonych od 50 do 90%;
- 1 cukrownia, zniszczona w 60%;
- 1 fabryka mąki kartoflanej, zniszczona w 95%;
- 3 mleczarnie, zniszczone w około 80%;
- wodociągi w Kisielicach³², zniszczone w 80%;

^h Błąd sumaryczny. Podana w podpunkcie 6 ogólna liczba zatrudnionych, wraz z członkami rodzin, wynosi 35 184 osób i przewyższa o 296 liczbę wszystkich mieszkańców powiatu wymienionych w punkcie I Opisu.

ⁱ Tak w tekście oryginału dokumentu.

³² Zarząd miejskie w Kisielicach i Biskupcu (pow. suski) oraz w Dąbrównie (pow. ostródzki) zostały zlikwidowane na mocy zarządzenia wojewody olsztyńskiego z 31 VII 1946 r. Ich kompetencje przekazano sołtysom miejskim,

- wytwórnia mebli – brak maszynⁱ;
- gazownie w Iławie, Prabutach i Kisielicach, zniszczone od 40 do 85%.

Przemysł ludowy, chałupniczy

- Wytwórnia dywanów w Iławie. Planowane jest jej uruchomienie w 1948 roku³³. Bliższe dane o stanie zatrudnienia – nieznane.

Przedsiębiorstwa i zakłady użyteczności publicznej

- Iława – rzeźnia, wodociągi;
- Prabuty – rzeźnia, wodociągi;
- Susz – rzeźnia, wodociągi.

V. ZAGADNIENIA ROLNE

1. Rodzaje gospodarstw poszczególnych instytucji: 250 ha – zakłady ogrodnicze: Iława, Prabuty, Susz, Kisielice, Wikielec³⁴, Redaki³⁵.
2. Oświata rolna
  - Szkoły rolne, kursy: Babienice³⁶, Rudzienice³⁷, Kisielice – czynne. Przysposobienie Rolniczo-Wojskowe³⁸ – 22 czynne kursy. W Zygnowie³⁹, Dużym Kamieniu⁴⁰, Jędrzychowie⁴¹ i Pławtach⁴² – nieczynne. Brak personelu nauczycielskiego. Ilość ziemi: od 10 do 20 ha. Przysposobienie Rolniczo-Wojskowe: liczba członków – 1100. Działalność aktywna. Możliwość rozwoju szkolnictwa rolnego, zależna jest od personelu nauczycielskiego i od możliwości zagospodarowania ośrodków.

tworząc prowizoryczne gromady miejskie. Rozwiązanie to zostało faktycznie uchylone pismem okólnym MZO z 31 XII 1946 r., zawierającym wykaz miast na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Wymienione miejscowości utraciły tym samym status ośrodków miejskich – por. A. Wakar, op. cit, s. 35.

ⁱ Tak w tekście oryginału dokumentu. Mały zakład, zatrudniający 10 pracowników, produkujący kozetki i tapczany, został uruchomiony w Iławie dopiero w lipcu 1949 r. Zob. – J. Dudo, *Przemysł*, w: *Iława...*, s. 370.

³³ Nie odnaleziono informacji na temat realizacji tej inwestycji. W 1947 r. został uruchomiony w Iławie zakład produkcji mat trzcinowych – Z. Dudzińska, *Pionierskie lata*, w: *Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, red. M. Lossman, Olsztyn 1972, s. 289, 369, 370.

³⁴ Wikielec – obecnie wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

³⁵ Redaki – obecnie wieś w gm. Susz, pow., iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

³⁶ Babienice – obecnie: Babięty Wielkie. Wieś w gm. Susz, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

³⁷ Rudzienice – obecnie wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

³⁸ Por. M. Kaliński, *Przysposobienie rolniczo-wojskowe (1947–1948): zarys historii, dokumenty i materiały*, Warszawa – Pruszków 2002; K. Lesiakowski, *Polityczne uwarunkowania utworzenia i działalności przysposobienia rolniczo-wojskowego młodzieży (1947–1948)*, „Zeszyty Wiejskie” 2016, z. 22, s. 657–671.

³⁹ Nie udało się ustalić obecnej nazwy wymienionej miejscowości.

⁴⁰ Obecnie Kamień Duży. Wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁴¹ Jędrzychowo (w latach 1945–1946 – Henrykowo). Obecnie wieś w gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁴² Obecnie Pławty Wielkie. Wieś w gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

3. Uprawa roli

- Rodzaj gleby – piaszczysto-gliniasta
- Uprawiane rośliny (powierzchnia w ha): żyto – 2228,26, pszenica – 1128,28, jęczmień – 2856,47^k, owies – 1709,97, gryka – 48,83, okopowe – 2994,85 (w tym: buraki cukrowe – 580,24), rośliny strączkowe – 786,07, rośliny oleiste – 248,77 i włókniste – 115,90 (w tym: len – 113,29, rzepak – 106,06), warzywa – 68,37, sady – 300.
- Maszyny i narzędzia rolnicze – brak w 70%.
- Możliwość zaopatrzenia się w brakujące [maszyny i narzędzia rolnicze] – w fabrykach narzędzi rolniczych (warunki nieznane).
- Liczba traktorów – 48. Wypożycza się [je] według cen wydanych przez Min[isterstwo] Rol[nictwa] i Ref[orm] Rol[nych].
- Liczba koni zdolnych do pracy – 2300.
- Nawozy sztuczne [są pozyskiwane ze]: Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Samopomocy Chłopskiej” (azotowe, fosforowe, potasowe, wapno).
- Nasiona [są pozyskiwane z]: akcji siewnej – na skrypty dłużne.

4. Gospodarka hodowlana

- Stan inwentarza żywego [w sztukach]: krów – 5200, koni – 3429, świń – około 8000, kóz – 516, owiec – 1022, drobiu – około 25 000.
- W powiecie występują rasy mieszane. Ze względu na warunki lokalne najodpowiedniejsze byłyby rasy: nizinna (holenderska) i czerwona (polska)¹. Istnieje możliwość sprowadzenia większej liczby bydła z centralnej Polski [na kredyt] od 3 do 5 lat – spłaty przez [Państwowy] Bank Rolny. Rasy jak wyżej.
- Stacje hodowlane zwierząt rasowych – brak.
- Punkty kopulacyjne – ustalono trzy punkty, w: Kamieńcu⁴³, Rudzienicach i Biskupcu⁴⁴ – lecz nie zrealizowano.
- Punkty opieki weterynaryjnej: Iława, Susz, Prabuty, Kisielice.
- Liczba lekarzy weterynarii – 2.
- Nasilenie chorób zwierzęcych – nosaczna – dwa wypadki[...] Lekarze weterynarii pracują prywatnie.
- Rzeźnie – 5, [w:] Suszu, Prabutach, Iławie, Kisielicach i Biskupcu.
- Punkty uboju – jak wyżej.
- Grzebowiska [zwierzęce] – w każdej gromadzie.

^k Część liczby dopisana odręcznie czarnym tuszem.

¹ Chodzi tu o rasy krów.

⁴³ Kamieniec – obecnie osada w gm. Susz, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁴⁴ Biskupiec (Biskupiec Pomorski) w 1946 r. utracił prawa miejskie. Obecnie siedziba gminy w pow. nowomiejskim, woj. warmińsko-mazurskie.

- Pasza
  - Stan łąk i pastwisk – dostateczny. W 70% łąki słodkie, poza tym pasza okopowo-zbożowa.
5. Rybactwo
- Ilość wód zarybionych – wszystkie jeziora, rzeki Drwęca oraz Libe o powierzchni ponad 13 000 ha¹.
  - Liczba ludzi zatrudnionych w rybactwie (wraz z sezonowymi) – około 250. Sprzęt rybacki – dostateczny. Spółki rybackie – 2, [w:] Iławie i Prabutach. Przewiduje się możliwość rozwoju z chwilą uaktywnienia zarybiania.
6. Pszczelarstwo
- Liczba uli – 167. Związki pszczelarskie – brak. Z chwilą większego nasilenia w kierunku pszczelarstwa są widoki w rozwoju [...]. Warunki ku temu pomyślne.
7. Myślistwo
- Występujące gatunki zwierząt: jelenie, dziki, lisy, zające, kaczki. Polowania – nie odbywają się. Drzewostan: 70% [drzew] iglastych, 30% [drzew] liściastych. Przebiegająca liczba osób trudniących się myślistwem – 50. Związki myśliwskie – 1.
8. Przetwórstwo płodów rolnych: wiatraki – 6, młyny wodne – 6 (w tym 1 nieczynny), [młyny] elektryczne – 1, gorzelnie – 7 (1 czynna), mleczarnie – 3, cukrownia – 1 (nieczynna).
9. Sprzedaż płodów rolnych: Spółdzielnia „Społem” – 1, Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa „Samopomocy Chłopskiej”, piekarnie – 16.
10. Planowanie rozszerzenia działalności pewnych działów
- Zorganizowanie robót publicznych i zatrudnienie przy nich najbardziej potrzebnej ludności powiatu. Poza tym uruchomienie domów dla starców.

VI. ZAGADNIENIA ZDROWIA

- Lekarzy – 5, felczerów – 1, lekarzy dentyistów – 1, pielęgniarek – 6.
- Szpitale – 1, ośrodki zdrowia – 3, przychodnie dentyistyczne – 1, apteki – 3, punkty opieki nad matką i dzieckiem – 3 (przy ośrodkach zdrowia). Opieka nad młodzieżą szkolną jest w każdym ośrodku zdrowia. Poza tym są lekarze szkolni, którzy badają stan zdrowia w szkołach.

---

¹ W pierwszym punkcie Opisu pn. Położenie powiatu, ogólną powierzchnię wód podano jako 13495 ha, tzn. 134,95 km².

Stan zdrowia ludności

- Liczba chorych na: gruźlicę – 400, jaglicę – 35, choroby weneryczne – 250. Sporadyczne wypadki chorób dziecięcych.
- Walka z nimi: istnieje 1 dezynfektor.
- Propaganda spraw zdrowia: prowadzi się na szeroką skalę akcję przeciw gruźlicy. Kolumna przeciwepidemiczna – w reorganizacji. Szczepienia przeciwko tyfusowi i ospie – zakończone.
- Zielarstwo lecznicze – prowadzą miejscowe apteki. Oddział zakaźny istnieje przy szpitalu pow. w Suszu.
- Nadzór nad żywnością – jest prowadzony.
- Wodociągi – są przeprowadzane badania wody, stacje pomp również. Kontrole wodociągów [są prowadzone] przez komisję sanitarną. Zbiorniki na wodę – są utrzymane w stanie dostatecznej higieny. Kanalizacja – uruchomiona. Oczyszczanie – dostateczne.
- Kąpieliska publiczne – odkryte. Plaża przy jeziorze Geserich⁴⁵ w Iławie .
- Higiena: osiedli – dobra, szkolna – dobra, zakładów użyteczności publ[icznej] – dostateczna.
- Wychowanie fizyczne – dostateczne.
- Koła sportowe – istnieją w organizacjach. Liczba członków – około 210. Liczba urządzeń sportowych: boiska – 3, stadiony – 3, hale sportowe – 1, sale gimnastyczne – 1, jeziora z plażami, przystanie wioślarskie – 3, korty tenisowe – 3 (nieczynne), strzelnice małokalibrowe – 1 (nieczynna), dziecińce i ogrody jordanowskie – 8 (w okresie letnim), parki – 1, lasy – dużo.
- Planowany rozwój działalności – organizacja dalszych klubów sportowych będzie wzrastać w miarę zagospodarowania powiatu.
- Możliwości rozwoju – fundusze na zakup sprzętu sportowego^m.

VII. OPIEKA SPOŁECZNA

- Instytucje sprawujące opiekę: P[owiatowy] K[omitety] O[pieki] S[połecznej], „Caritas”⁴⁶, P[olski] C[zerwony] K[rzyż]. [Powiatowy] Komitet Opieki Społecznej nie stoi na wysokości swego zadania. „Caritas”, ze względu na słabe fundusze jakimi rozporządza, również nie spełnia swego zadania. PCK przejawia aktywną pracę.

⁴⁵ Właściwie: niem. Geserich See. Obecnie: Jezioro Jeziorak. Najdłuższe jezioro w Polsce (27,45 km), o powierzchni 31,52 km², położone na Pojezierzu Iławskim.

^m Tak w tekście oryginału dokumentu.

⁴⁶ Związek „Caritas” Diecezji Warmińskiej w Olsztynie rozpoczął faktyczną działalność już 25 IX 1945 a erygowany kanonicznie został 26 III 1946 r. Dyrektorem związku diecezjalnego był – w latach 1945–1950 – ks. Augustyn Scharnowski (Szarnowski) – por. Ks. D. Zamiatąła, „Caritas”. *Działalność i likwidacja organizacji 1945–1950*, Lublin 2000.

- Zakłady opieki całkowitej [...] – brak.
- Opieka częściowa – 5 punktów opieki nad matką i dzieckiem i 5 kuchni ludowych.
- Zaopatrywanie w odzież (dary UNRRA⁴⁷, inne) – trwa od 1946 roku do dnia dzisiejszego.
- Akcja pomocy zimowej 1947 roku – w toku.
- Akcja [tworzenia] rodzin zastępczych – około 20 rodzin.
- Planowany rozwój działalności opieki społecznej, względnie jego możliwości i potrzeby: zorganizowanie i urządzenie żłobka, warsztatów pracy – dotacje na kapitalny remont budynków przeznaczonych na ten cel i wewnętrzne urządzenia.
- Liczba osób korzystających z opieki społecznej, względnie wybitnie jej potrzebujących [...] – korzysta około 700 osób stałych, dorywczo – 450, dzieci do lat 3 – 400.

VIII. OŚWIATA, KULTURA I SZTUKA

- Liczba szkół [podstawowych] – 46, liczba uczniów – 5349. Uwagi co do budynków – budynki wymagają remontów w granicach do 25%. Pomocy szkolnych brak w 80%.
- Szkoły średnie [ogólnokształcące]: liczba uczniów – 116. Budynki szkół średnich wymagają kapitalnych remontów. Pomocy naukowych – brak.
- Szkoły zawodowe – 2. Liczba uczniów – 50. W projekcie jest uruchomienie warsztatu stolarskiego przy szkole w Suszu.
- Szkoły i kursy dokształcające dla dorosłych – kursów dokształcających na terenie tut[ejszego] powiatu jest 11. Liczba uczniów – 210. Nauka odbywa się w godzinach wieczornych. Oprócz tego są zorganizowane 4 świetlice.
- Kursy dokształcające dla nauczycieli – brak.

Biblioteki publiczne

- Powiatowa Biblioteka Publiczna⁴⁸ licząca 1000 tomów. W toku organizacji [jest] biblioteka Związku Zaw[odowego] Prac[owników] Państw[owych].
- Zespoły teatralne amatorskie – koło amatorskie przy Związku [Zawodowym] Pracowników Państwowych, liczące około 20 osób, przejawia wielką działalność.

⁴⁷ UNRRA (ang. United Nations and Rehabilitation Administration) – Administracja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy.

⁴⁸ Powiatowa Biblioteka Publiczna w Iławie została powołana do życia, przez Wydział Powiatowy Starostwa Powiatowego w Suszu z siedzibą w Iławie, we wrześniu 1946 r. Jej organizacja została powierzona Stanisławowi Gintowtowi – ówczesnemu kierownikowi kultury i sztuki w starostwie – oraz jego żonie Danucie. W grudniu 1946 r. kierownikiem biblioteki została Danuta Pietruszka, z zawodu nauczycielka. Siedziba PBP mieściła się, do 1948 r., w budynku Komitetu Powiatowego PPR przy ul. Kościuszki – zob. W. Niesiołędzki, *Życie kulturalne w Iławie w latach 1946–1997*, w: *Iława...*, s. 252.

Muzyka

- Dwa chóry kościelne i chór koła dramatycznego [...] ⁿ

Stowarzyszenia i związki

- Związki zawodowe, związki młodzieżowe: Z[wiązek] W[alki] M[łodych] ⁴⁹, O[rganizacja] M[łodzięży] T[owarzystwa] U[niwersytetu] R[obotniczego] ⁵⁰, Z[wiązek] Harcerstwa P[olskiego]. ZWM – około 40 członków. Harcerstwo – około 250 członków. ZHP przejawia aktywną pracę na polu społecznym i kulturalno-oświatowym. Praca związków młodzieżowych napotyka na trudności ze względu na brak odpowiednich instruktorów.

IX. SPRAWY WYZNANIOWE

- Wyznania: rzymskokatolickie, ewangelickie, prawosławne, grekokatolickie – 34 888 członków ^o.
- Świątyni na terenie powiatu jest 24, z czego zdewastowanych – 7 i spalonych – 4 (świątynie rzymskokatolickie). Inne parafie, oprócz wyznania rzymskokatolickiego, nie są zorganizowane. Księża rzymskokatolickich – 9 (innych nie ma). Majątki kościelne istnieją przy kościołach.

X. KOMUNIKACJA, DROGI (W KM):

- Państwowe – 61, wojewódzkie – 49, powiatowe – 123, gminne – 292, wodne – połączenie Iława–Elbląg, lotnicze – brak. Stan dróg w powiecie – dobry.
- Mosty: Iława – w trakcie remontu, Gramoty ⁵¹ (na granicy z pow. lubawskim). Stan dobry[...] ^p.
- Turystyka (wydawnictwa turystyczne rozpowszechnione na tut, terenie, miejscowości godne zwiedzenia, fotografia) – brak.
- Możliwości rozwoju – sprawa aktualna z chwilą odbudowy miast w powiecie.

XI. BEZPIECZEŃSTWO

- Straże pożarne – 21 [jednostek], naczelnicy –^r, strażaków – 413, samarytanek ⁵² – 9.

ⁿ Pominęto kolejne podpunkty kwestionariusza: „Plastyka”, „Muzea i zabytki”, „Krzewienie kultury i sztuki” i „Radiofonizacja”, opatrzone informacją: „brak”.

⁴⁹ Związek Walki Młodych – organizacja młodzieżowa, działająca w latach 1943–1948 jako przybudówka Polskiej Partii Robotniczej.

⁵⁰ OM TUR – organizacja młodzieżowa, działająca w latach 1926–1936 oraz 1944–1948. Ideowo związana z ruchem socjalistycznym.

^o Wymieniona liczba jest równa liczbie wszystkich mieszkańców powiatu, podanej w punkcie pierwszym Opisu.

⁵¹ Właściwie: Gromoty. Obecnie wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

^p Pominęto kolejne podpunkty kwestionariusza: „Przedsiębiorstwa wytwórczości materiałów drogowych i środków komunikacyjnych” oraz „Hydrologia z meteorologią”, opatrzone informacją: „brak”.

^r Brak danych.

⁵² Samarytanki – chodzi tu o członkinię żeńskiego oddziału ochrony przeciwpożarowej – por. <https://www.ppoz.pl/index.php/zajrzyj-do-srodka/historia-i-tradycje/1808-samarytanki> (dostęp: 21 VIII 2021 r.).

- Tabor: 1 samochód w remoncie, 13 sikawek czynnych, 12 nieczynnych, 5 motopomp, z czego 2 czynne.
- Miejscowości, gdzie jeszcze brak [jednostek straży pożarnych]: Jałtowo Duże⁵³, Goryń⁵⁴, Prawitowo⁵⁵, Dziarnówki⁵⁶, Karaś⁵⁷, Kalitki⁵⁸, Kamionka⁵⁹, Zalesie⁶⁰.
- Straże porządkowe
- Warty nocne – są czynne w każdej gromadzie na terenie tut. powiatu.
- Areszty administracyjne – z braku funduszy areszty administracyjne dotychczas nie są zorganizowane.

XII. ADMINISTRACJA POWIATU – PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY POWIATU⁶¹

[Gminy wiejskie]

- Gmina Gdakowo⁶²
Sołectwa: Gdakowo, Szajpnice⁶³, Laskowice⁶⁴, Rodowo⁶⁵, Antonin⁶⁶, Słoneczno⁶⁷, Gontyń⁶⁸.
- Gmina Harnowo⁶⁹
Sołectwa: Harnowo, Jastrzębie⁷⁰, Jałtowo Duże, Sarnowo⁷¹, Prawitowo, Woskowo⁷², Marianki⁷³.
- Gmina Iława – wieś

⁵³ Właściwie: Jawty Wielkie. Obecnie wieś w gm. Susz, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁵⁴ Goryń – obecnie wieś w gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁵⁵ Prawitowo – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości. Być może chodzi o ówczesną gromadę Pili-chowo, w gm. Klimy, pow. suski, woj. olsztyńskie w latach 1946–1954.

⁵⁶ Właściwie: Dziarnówko. Obecnie osada w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁵⁷ Karaś – obecnie wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie

⁵⁸ Obecnie Kaletka – osada leśna w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁵⁹ Kamionka – obecnie osada w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie

⁶⁰ Zalesie – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁶¹ Miasta Iława, Prabuty i Susz posiadały status jednostek samorządowych. Jedynym miastem na terenie województwa olsztyńskiego, w latach 1946–1950, wydzielonym z obszaru powiatowego związku samorządowego, i tym samym będącym jednocześnie powiatem grodzkim oraz jednostką samorządową był Olsztyn – zob. Z. Chmielewski, *Kancelaria miejska na ziemiach zachodnich i północnych w latach 1945–1950*, cz. 1, Szczecin 1982, s. 53–54.

⁶² Gdakowo – obecnie wieś w gm. Prabuty, pow. kwidzyński, woj. pomorskie.

⁶³ Szajpnice – obecnie Sypanica. Wieś w gm. Prabuty, pow. kwidzyński, woj. pomorskie.

⁶⁴ Laskowice – obecnie wieś w gm. Prabuty, pow. kwidzyński, woj. pomorskie.

⁶⁵ Rodowo – obecnie wieś w gm. Prabuty, pow. kwidzyński, woj. pomorskie.

⁶⁶ Antonin – obecnie wieś w gm. Prabuty, pow. kwidzyński, woj. pomorskie.

⁶⁷ Słoneczno – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁶⁸ Gontyń – obecnie Gonty. Wieś w gm. Prabuty, pow. kwidzyński, woj. pomorskie.

⁶⁹ Harnowo (od 1946 r. Klimy) – obecnie wieś w gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁷⁰ Jastrzębie – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁷¹ Sarnowo – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości. Być może chodzi o obecną osadę Sarnówek w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁷² Woskowo – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁷³ Marianki – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

- Sołectwa: Karaś, Stradomno⁷⁴, Radomek⁷⁵, Daule⁷⁶, Szepleżyzna⁷⁷, Wikielec, Nowy Dwór⁷⁸, Pławice⁷⁹, Dziarnówki Małe⁸⁰, Dziarnówki Duże⁸¹.
- Gmina Jędrzychowo
Sołectwa: Jędrzychowo, Łęgnowo⁸², Mózgowo⁸³, Głodowo⁸⁴, Jakubowo⁸⁵, Ząbrowo⁸⁶, Tręplin⁸⁷, Winnica⁸⁸, Rydzewo⁸⁹, Babiec⁹⁰, Gulbin⁹¹.
  - Gmina Kisielice
Sołectwa: Kisielice, Biskupiec⁹², Piotrowice⁹³, Sztynwałd⁹⁴, Kuczwały Duże⁹⁵, Kuczwały Małe⁹⁶, Goryń⁹⁷, Biszów⁹⁸, Ludowko⁹⁹, Kontowo¹⁰⁰
  - Gmina Piotrkowo¹⁰¹
Sołectwa: Piotrkowo, Pomiatowo¹⁰², Kolnowo¹⁰³, Sarkowo¹⁰⁴, Falkowo Małe¹⁰⁵.
  - Gmina Różan¹⁰⁶
Sołectwa: Różan, Jakubki¹⁰⁷, Lipowo Małe¹⁰⁸, Albrechtowo Małe¹⁰⁹, Michałowo¹¹⁰,

⁷⁴ Stradomno – obecnie wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁷⁵ Radomek – obecnie wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁷⁶ Daule – obecnie Dół. Wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁷⁷ Właściwie: Szeplerzyzna. Obecnie wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁷⁸ Nowy Dwór – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁷⁹ Pławice – obecnie Pławty Wielkie. Wieś w gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸⁰ Dziarnówki Małe – obecnie Dziarnówko. Osada w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸¹ Dziarnówki Duże – obecnie Dziarny. Wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸² Właściwie: Łęgowo, obecnie wieś w gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸³ Mózgowo – obecnie wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸⁴ Właściwie: Gałdowo, obecnie wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸⁵ Właściwie: Jakubowo Kisielickie, obecnie wieś w gm. Susz, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸⁶ Ząbrowo – obecnie wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸⁷ Właściwie: Trupel, obecnie wieś w gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸⁸ Nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁸⁹ Nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁹⁰ Nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁹¹ Gulbin – obecnie Gulb. Wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁹² Biskupiec – obecnie wieś gminna w pow. nowomiejskim, woj. warmińsko-mazurskie.

⁹³ Piotrowice – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁹⁴ Sztynwałd – obecnie Tynwałd. Wieś w gm. Iława, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁹⁵ Kuczwały Duże – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁹⁶ Kuczwały Małe – nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁹⁷ Goryń – obecnie wieś w gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁹⁸ Nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

⁹⁹ Nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

¹⁰⁰ Właściwie: Kantowo, obecnie osada w gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹⁰¹ Piotrkowo – obecnie wieś w gm. Susz, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie

¹⁰² Nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

¹⁰³ Nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

¹⁰⁴ Nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

¹⁰⁵ Właściwie: Falkowo Małe, obecnie osada w gm. Susz, pow. Iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹⁰⁶ Różan – obecnie Różnowo. Wieś w gm. Susz, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹⁰⁷ Jakubki – obecnie Jakubowo. Wieś w gm. Prabuty, pow. kwidziński, woj. pomorskie.

¹⁰⁸ Nie udało się ustalić obecnej nazwy miejscowości.

¹⁰⁹ Albrechtowo Małe – obecnie Olbrachtówko. Wieś w gm. Susz, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹¹⁰ Michałowo – obecnie wieś w gm. Susz, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

- Bornice¹¹¹, Stankowo¹¹², Wiśniewo¹¹³.
- Gmina Rudzienice
  - Sołectwa: Rudzienice, Wilczyny¹¹⁴, Frydnowo¹¹⁵, Franciszkowo¹¹⁶, Nowa Wieś¹¹⁷, Borki¹¹⁸, Gramoty, Leśniewo Duże¹¹⁹, Montyki¹²⁰, Wiewiórki¹²¹, Za-lesie, Kamień¹²², Szalkowo¹²³.

Organy administracyjno-państwowe^s

- Starosta: Mieczysław Czerwiński
- Wicestarosta: Stanisław Gintowt¹²⁴
- Referaty [starostwa]: ogólno-organizacyjny, budżetowo-gospodarczy, administracyjno-prawny, karno-administracyjny, ochrony przed pożarami i innymi klęskami, społeczno-polityczny, wojskowy, osiedleńczy, aprowizacji, przemysłowy, opieki społecznej, odbudowy, pomiarów, zdrowia, kultury i sztuki, rolnictwa i reform rolnych, weterynarii.
- Liczba pracowników starostwa – 63.

Organy administracji samorządowej

- Powiatowa Rada Narodowa w Suszu z [siedzibą w Ilawie]:
1) Mieczysław Krajewski¹²⁵ (PPS) – przewodniczący PRN – urzędnik, 2) Józef Krzeziński¹²⁶ – zastępca przewodniczącego – I sekretarz Komitetu Powiatowego

¹¹¹ Bornice – obecnie wieś w gm. Susz, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie

¹¹² Stankowo – obecnie Stańkowo. Wieś w gm. Prabuty, pow. kwidziński, woj. pomorskie.

¹¹³ Wiśniewo – prawdopodobnie chodzi tu o obecny Wiśniówek. Osada w gm. Susz, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie. Wieś o nazwie Wiśniewo znajduje się obecnie w gm. Lubawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹¹⁴ Właściwie: Wilczany, obecnie osada w gm. Ilawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹¹⁵ Właściwie: Frednowy, obecnie wieś w gm. Ilawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹¹⁶ Franciszkowo – obecnie wieś w gm. Ilawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹¹⁷ Nowa Wieś – obecnie wieś w gm. Ilawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹¹⁸ Borki – obecnie Borek. Część wsi Franciszkowo w gm. Ilawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹¹⁹ Leśniewo – obecnie Laseczno. Wieś w gm. Ilawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹²⁰ Właściwie: Mątyki, obecnie wieś w gm. Ilawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹²¹ Właściwie: Wiewiórka, obecnie wieś w gm. Ilawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹²² Kamień – obecnie Kamień Duży. Wieś w gm. Ilawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

¹²³ Szalkowo – obecnie wieś w gm. Ilawa, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie.

^s *Tak w tekście oryginału dokumentu. Chodzi tu o starostwo powiatowe jako organ administracji ogólnej I instancji.*

¹²⁴ Stanisław Gintowt (1913–1963) w czerwcu 1945 r. przyjechał do Okręgu Mazurskiego, gdzie otrzymał zatrudnienie w Starostwie Powiatowym w Suszu. Był kolejno kierownikiem referatu budżetowo-gospodarczego (1945–1946) i kierownikiem referatu przemysłowego (1946–1947). Na mocy decyzji wojewody olsztyńskiego, od 1 VII do 31 XII 1947 r., pełnił obowiązki wicestarosty powiatu suskiego. Dekretem MZO z 31 XII 1947 r. został mianowany wicestarostą suskim. W latach 1946–1947 był również wiceprzewodniczącym i członkiem prezydium PRN w Ilawie. Dekretem MZO z 2 XII 1948 r. został przeniesiony służbowo z Ilawy i mianowany starostą powiatu bartoszyckiego. por. R. Syrwid, *Starostowie Warmii i Mazur...*, s. 164–169 (nota biograficzna S. Gintowta).

¹²⁵ Mieczysław Krajewski (ur. w 1910 r.) od 1945 r. w Suszu. Referent starostwa do spraw przemysłu i opieki społecznej, a następnie pełnomocnik Funduszu Inwestycyjnego Ziem Odzyskanych w powiecie suskim. Przewodniczący PRN w Suszu/Ilawie (11 V 1946–lipiec 1948), zob. T. Filipkowski, *Dzieje Ilawy po 1945 roku*, w: *Ilawa...*, s. 164–165.

¹²⁶ Józef Krzeziński – I sekretarz KP PPR (1 X 1946–15 XII 1948) i KP PZPR (grudzień 1948 – styczeń 1949)

PPR. [Członkowie:] 3) Stanisław Gintowt (PPR) – wicestarosta, 4) Witold Pikulski¹²⁷ (PPS) – urzędnik, 5) Stefan Sadura¹²⁸ (PPS) – naczelnik parowozowni PKP, 6) Włodzimierz Arsenik (PPR) – pracownik PKP, 7) Piotr Poskrubka (bezparyjny) – rolnik, 8) Franciszek Bleja (PPR) – pracownik [Związku] „Samopomocy Chłopskiej”, 9) Michał Biedź-Bielawski (bezp.) – naczelnik poczty w Suszu, 10) Władysław Bramowicz (PPR) – rolnik, 11) Jan Czapran (bezparyjny) – sędzia Sądu Grodzkiego w Suszu, 12) Roman Czarnecki (bezp.) – rolnik, 13) Bolesław Domański (PPS) – urzędnik, 14) Justyn Gintowt-Dziawałowski (bezp.) – aptekarz, 15) Franciszek Giza (bezp.) – pracownik „Społem”, 16) Jerzy Gładczenko junior (PPS) – urzędnik, 17) Józef Gola¹²⁹ (PPR) – zastępca szefa P[owiatowego] U[rzędu] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego], 18) Antoni Grzechowiak (PPR) – rybak, 19) Józef Grzywacz (SL¹³⁰) – rolnik, 20) Antoni Bortniczuk – sekretarz PK PPS, 21) Jan Jastrzębski (PPS) – nauczyciel, 22) Stanisław Jekiel (bezp.) – inżynier, urzędnik, 23) Franciszek Kierski (PPR) – rolnik, 24) Józef Korol (PPS) – pracownik PKP, 25) Stefan Kriegier¹³¹ (PPS) – mistrz kominiarski, 26) Mikołaj Lebedzewicz (PPR) – rolnik, 27) Mieczysław Czerwiński (PPS) – starosta, 28) Ignacy Mazur (SP¹³²) – pracownik państwowego, 29) Henryk Niessner (PPS) – dyrektor Gimnazjum [w Prabutach], 30) Stanisław Ochlak (PPS) – rolnik, 31) ks. Zdzisław Piechowiak (bezp.) – katecheta szkolny, 32) Tadeusz Pokoniewski (PPS) – pracownik przedsiębiorstwa państwowego¹³³, 33) Marian Przybył (bezp.) – rolnik, 34) Jan Rogowski (PPR) – urzędnik, 35) Antoni Sadowski (PPR) – rolnik, 36) Aleksander Sokołowski

w Iławie – por. M.T. Korejwo, *PZPR na Warmii i Mazurach 1948–1990. Struktury, organizacja, ludzie*, Białystok – Olsztyn – Warszawa 2021, s. 523; D. Krysiak, *Polska Partia Robotnicza w województwie olsztyńskim w latach 1945–1948. Struktury – kadry – działalność*, Olsztyn – Białystok – Warszawa 2017, s. 139.

¹²⁷ Witold Pikulski (ur. w 1913 r.) początkowo urzędnik, a następnie wicestarosta (10 VI 1949 – VI 1950) w starostwie powiatowym w Suszu/Iławie. Działacz społeczny zaangażowany m.in. w działalność amatorskiego koła teatralnego Związku Zawodowego Pracowników Państwowych przy starostwie powiatowym w Iławie (1946–1947). Członek PPS (od 1946 r.), przewodniczący (?1947 – 15 IV 1948) i członek PK PPS w Iławie (15 IV – 15 XII 1948), członek Rady Wojewódzkiej PPS (3 X – 15 XII 1948), por. Z. Dudzińska, *Kultura, w: Iława. Z dziejów miasta...*, s. 406; T. Filipkowski, *op. cit.*, s. 166; W. Niesiołowski, *op. cit.*, s. 248; R. Syrwid, *Od partnerstwa do wymuszonej jedności. Olsztyńska organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1945–1948*, Łódź 2004, s. 266, 336.

¹²⁸ Stefan Tomasz Sadura (ur. w 1909 r.) – od kwietnia 1945 r. naczelnik parowozowni głównej PKP w Iławie. Członek PPS (od 1 III 1947 r.), członek PK PPS w Iławie (? marzec–grudzień 1948 r.). Radny PRN i członek Wydziału Powiatowego w Iławie – zob. APO, Wojewódzki Komitet PPS w Olsztynie 1945–1948, sygn. 1094/24, k. 84. Karta personalna S. Sadury; T. Filipkowski, *op. cit.*, s. 165–166.

¹²⁹ Józef Gola – ppor., p.o. szefa PUBP/PUdsBP w Iławie (27 VI 1947 – 30 VI 1951) – por. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*. t. 1: 1944–1956, red. K. Szwarzgryk, Warszawa 2005, s. 326.

¹³⁰ SL – Stronnictwo Ludowe

¹³¹ Właściwie: Stefan Krygier.

¹³² SP – Stronnictwo Pracy.

¹³³ Tadeusz Pokoniewski dyrektorem Technicznej Obsługi Rolnictwa w Iławie – por. Zarządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 10 lutego 1947 r., wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu i Prezesem Centralnego Urzędu Planowania o utworzeniu Przedsiębiorstwa Państwowego „Techniczna Obsługa Rolnictwa – Przedsiębiorstwo Państwowe” – *Monitor Polski* 1947, nr 75, poz. 492.

(SP) – urzędnik, 37) Franciszek Sosin (SP) – urzędnik, 38) Władysław Stankiewicz (PPS) – pracownik państwowy, 39) Stanisław Stępnia (bezp.) – rolnik, 40) Jan Stoklasa (SL) – rolnik, 41) Feliks Szałkowski (PPR) – rolnik, 42) Władysław Sygnarski¹³⁴ (PPS) – lekarz powiatowy, 43) Stefan Tomala (SL) – rolnik, 44) Tadeusz Tuliński (SL) – urzędnik, 45) Albin Tyll (bezp.) – rolnik, 46) Stefan Wierzbicki (bezp.) – lekarz weterynarii, 47) Józef Zarzeźbowski (SP) – urzędnik, 48) Leon Żuchliński (SL) – urzędnik, 49) Jan Sosnowski (PPS) – urzędnik, 50) Stanisław Masalski (PPS) – urzędnik, 51) Władysław Mirosław (SL) – rolnik, 52) Stefan Kurkiewicz (PPS) – pracownik PKP, 53) Wacława Watkowska (PPR) – bez zawodu (przy mężu).

– Prezydium PRN

Przewodniczący – Mieczysław Krajewski (PPS), zastępca przewodniczącego – Józef Krzesiński (PPR), członkowie: Stefan Sadura (PPS), Antoni Sadowski (PPR), Witold Pikulski (PPS).

– Wydział Powiatowy¹³⁵

Kierownik Wydziału – Jan Rabczak (bezp.), inspektor samorządowy – Jan Jabłoński (SD¹³⁶), [urzędnicy]: Wanda Bagińska (bezp.), Władysława Machujaska (bezp.), Elżbieta Wieczorkówna (bezp.)¹³⁷

Rady miejskie

– Iława¹³⁸

¹³⁴ Władysław Kazimierz Sygnarski (ur. w 1914 r.) w Prabutach od 15 VI 1946 r. Organizator i kierownik powiatowego szpitala zakaźnego w Prabutach, założyciel miejskiego ośrodka zdrowia (1946–1947). Lekarz powiatu suskiego od 1 IV 1947 do 29 II 1952 r. Członek MRN w Prabutach (od 20 VIII 1946 r.) i PRN w Iławie (od 1946 r.) – zob. A. Skrobacki, *Album lekarzy-pionierów Okręgu Mazurskiego 1945–1946. Materiały biograficzne*, Olsztyn 1980, s. 135–137 (biogram W. Sygnarskiego). Zob. też: Z. Dudzińska, *Służba zdrowia, w: Iława. Z dziejów miasta...*, s. 412, 413, 415, 419; T. Filipkowski, op. cit., s. 184, 197–198; S. Słowiński, *Prabuty. Powiśle 1945–1956. Historia powojenna miasta Prabuty i regionu*, Wejherowo 2019, s. 67.

¹³⁵ Wydział Powiatowy – w zestawieniu wymieniono jedynie obsadę personalną biura Wydziału. Pierwszy skład Wydziału Powiatowego – wybranego na trzecim posiedzeniu PRN w Suszu 11 VII 1946 r. – tworzyli: W. Bramowicz (Jakubowo Kisielićkie), J. Gintowt-Dziewałtowski (Susz), ks. Jan Przybylski (administrator parafii w Kisielicach 1946–1957), W. Sygnarski (Prabuty), E. Wiśniewski (Susz), Franciszek Zalewski (Biskupiec) – APO, PRN w Iławie 1946–1950, sygn. 399/2. Protokół z posiedzenia PRN w Iławie 11 VII 1946, k. 12. Szerzej na temat kształtowania się powojennej administracji w Okręgu Mazurskim i województwie olsztyńskim w latach 1945–1950 zob. R. Tomkiewicz, *Ułomna samorządność Polski Ludowej. Warmia i Mazury 1945–1990*, Olsztyn 2016, s. 20–34.; idem, *Wydział Wojewódzki, jako element powojennego samorządu terytorialnego (1946–1950)*, „Rocznik Ziemi Zachodnich” 2017, t. 1, s. 231–247.

¹³⁶ SD – Stronnictwo Demokratyczne.

¹³⁷ PRN w Suszu została powołana 11 VI 1946 r. Uchwała o przeniesieniu siedziby władz powiatowych z Suszu do Iławy – przy zachowaniu nazwy powiatu – zapadła 27 VII 1946 r. na posiedzeniu PRN w Suszu. Uchwała ta została zaakceptowana decyzją wojewody olsztyńskiego Zygmunta Robla z 14 VIII 1946 r. Szerzej na ten temat: T. Filipkowski, op. cit., s. 154; R. Tomkiewicz, *Susz 1945–1950. Odradzanie się organizmu miejskiego, w: Susz. Z dziejów miasta i okolic*, red. J. Cygański, s. 152–153. Por też: *Aneks: Fragmenty protokołów z posiedzeń Powiatowej Rady Narodowej w Suszu w sprawie przeniesienia siedziby starostwa z Susza do Iławy*, w: *Iława. Z dziejów miasta...*, s. 431–433.

¹³⁸ MRN w Iławie została powołana 13 II 1947 r. Szerzej na temat powojennych dziejów miasta i jego mieszkańców – zob. T. Filipkowski, op. cit., s. 136–247.

1) Ludwik Krzyżak¹³⁹ (bezp.) – przewodniczący M[iejskiej] R[ady] N[arodowej] – nauczyciel, 2) Seweryn Piwowarczyk (PPS) – zastępca – zawiadowca stacji PKP. [Członkowie prezydium]: 3) Antoni Wiśniewski (bezp.) – [dyrektor Gimnazjum w Iławie], 4) Leonard Ewertowski (PPS) – kupiec, 5) Mieczysław Gołębiowski (PPR) – pracownik PKP. [Radni]: 6) Maksymilian Grabowski (PPS) – burmistrz¹⁴⁰, 7) Henryk Ligocki (bezp.) – spółdzielca, 8) Władysław Jarzyński (PPR) – rolnik, 9) Bolesław Soral (PPS) – pracownik PKP, 10) Henryk Nowicki (PPS) – pracownik sam[orządowy], 11) Franciszek Duch (PPS) – naczelnik poczty, 12) Jadwiga Gajewska (bezp.) – robotnica, 13) Julian Romański (bezp.) – [...]¹, 14) Konrad Osolski (bezp.) – rybak, 15) Zygmunt Kuligowski (bezp.) – pracownik PKP, 16) Antoni Koczarski (PPR) – piekarz.

– Prabuty¹⁴¹

1) Henryk Niessner¹⁴² (PPS) – przewodniczący MRN – dyrektor Gimnazjum [w Prabutach], 2) Michał Gruszka (PPS) – zastępca przewodniczącego – [...]^u. [Członkowie prezydium]: 3) Jan Litewka (bezp.), 4) Waclaw Mościcki (PPS), 5) Bronisław Czarnecki (PPR). [Radni:] 6) Franciszek Pokojski (PPR), 7) Feliks Żochowski¹⁴³ (PPR), 8) Marian Zarębski (PPS), 9) Maksymilian Ejankowski (PPS), 10) Stefan Maj (PPS), 11) Antoni Szwangruber (PPS), 12) Franciszek Milejewski (PPS), 13) Jan Zdyb (PPS), 14) Władysław Sygnarski (PPS), 15) Stefan Kurkiewicz (PPS).

– Susz¹⁴⁴

1) Stefan Krygier (PPS) – przewodniczący MRN^w, 2) Justyn Gintowt

¹³⁹ Ludwik Krzyżak (ur. w 1910 r.) – w Iławie od 25 VIII 1946 r. Założyciel i pierwszy kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Iławie (25 VIII 1946 – 1948). Przewodniczący MRN w Iławie (13 II 1947 – lipiec 1948). Członek PSL i Komisji Rewizyjnej Zarządu Powiatowego Polskiego Stronnictwa Ludowego w Suszu (21 VII 1946 – styczeń 1947) – por. T. Filipkowski, op. cit., s. 165, 177, 182; B. Łukaszewicz, op. cit., s. 96; S. Wiśniewski, *Oświata*, w: *Iława. Z dziejów miasta...*, s. 392.

¹⁴⁰ Maksymilian Grabowski (ur. w 1910 r.) – przedwojenny burmistrz Warki (1936–1939). Członek PPS, skarbnik MK PPS w Iławie (od 1 VI 1946 r.) pierwszy powojenny burmistrz Iławy (1 VI 1945 – 3 III 1948) – por. T. Filipkowski, op. cit., s. 143, 164, 177; R. Syrwid, *Od partnerstwa...*, s. 336.

¹ *Brak podanego miejsca zatrudnienia lub zawodu radnego.*

¹⁴¹ MRN w Prabutach została powołana 15 VI 1946 r. Szerzej na temat jej organizacji i działalności w latach 1945–1950 – zob. S. Słowiński, op. cit., s. 39–126.

¹⁴² Henryk Niessner (1901–1966) – organizator i dyrektor Gimnazjum Ogólnokształcącego w Prabutach (15 IX 1945–1949). Przewodniczący MRN w Prabutach (5 VIII 1947–1949). – zob. *Bibliotekarze akademicy: w sześćdziesięciolecie szkolnictwa wyższego w Olsztynie 1950–2010*, red. D. Konieczna, Olsztyn 2010, s. 73. T. Filipkowski, *Średnie szkoły ogólnokształcące na Warmii i Mazurach (1945–1947)*, „Echa Przeszłości” 2009, t. 10, s. 317; S. Słowiński, op. cit., s. 86, 92, 94.

^u *Brak podanego miejsca zatrudnienia lub zawodu wszystkich pozostałych członków.*

¹⁴³ Feliks Żochowski – burmistrz Prabut (6 IX 1947 – czerwiec 1950), przewodniczący Prezydium MRN w Prabutach (czerwiec 1950 – 28 V 1951) – por. Z. Dudzińska, *Pionierskie lata...*, s. 286, 294, 307; S. Słowiński, op. cit., s. 94, 126–127.

¹⁴⁴ MRN w Suszu została powołana 1 VI 1946 r. Szerzej na temat powojennych dziejów miasta i jego mieszkańców w latach 1945–1950 – zob. R. Tomkiewicz, *Susz...*, s. 141–177.

^w *Brak podanego miejsca zatrudnienia lub zawodu wszystkich członków.*

– Dziewałtowski (bezp.) – zastępca przewodniczącego. [Członkowie prezydium:] 3) Stanisław Masalski (PPS), 4) Zdzisław Zaprzaluk (bezp.), 5) Antoni Ulatowski (bezp.). [Radni:] 6) Michał Biedź-Bielawski (bezp.), 7) Wacław Rzadkiewicz¹⁴⁵ (PPR), 8) Julian Wilk (bezp.), 9) Jan Czapran (bezp.), 10) Jan Szydzik (bezp.), 11) Jan Włodarski¹⁴⁶ (PPR), 12) Jan Jastrzębski (PPR), 13) Halina Ciechowska (PPR), 14) Alojzy Wawrzyński (PPR), 15) Jan Lagowski (bezp.), 16) Roman Jendryka (bezp.) – sekretarz MRN.

Rady gminne

- Gminna Rada Narodowa w Henrykowie¹⁴⁷
1. Mikołaj Lebieziewicz (PPR) – przewodniczący GRN^x, 2) Witold Rudnicki (PPR) – zastępca przewodniczącego. [Członkowie prezydium:] 3) Kazimierz Badaczewski (bezp.), 4) Ignacy Kozłowski (PPR), 5) Władysław Krzywkowski (bezp.). [Radni:] 6) Bronisław Pośpiech (SL), 7) Władysław Bramowicz (bezp.), 8) Eugeniusz Agacik (bezp.), 9) Józef Podgórski (bezp.), 10) Władysław Organieczak (bezp.), 11) Kazimierz Felczak (bezp.), 12) Kazimierz Lewandowski (bezp.), 13) Stanisław Kalisz (bezp.), 14) Władysław Goska (bezp.), 15) Józef Niedziałkowski (bezp.), 16) Stanisław Kwiatkowski (bezp.)
Patrz załączniki nr: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7^y.

Budżety poszczególnych związków samorządowych

- Preliminarz budżetowy na rok 1947 wynosi:
1. Powiatowy związek samorządowy: w wydatkach – 19 267 388 zł, w przychodach – 19 267 388 zł;
  2. Zarząd Miejski w Suszu: w wydatkach – 5 747 944 zł, w przychodach – 5 747 944 zł;
  3. Zarząd Miejski w Prabutach: w wydatkach – 4 849 790 zł, w przychodach – 4 849 790 zł;
  4. Zarząd Miejski w Iławie: w wydatkach – 10 254 611 zł, w przychodach – 10 254 611 zł;
  5. Zarząd Gminny w Gdakowie: w wydatkach – 1 225 800 zł, w przychodach – 1 255 800 zł;
  6. Zarząd Gminny w Harnowie: w wydatkach – 1 164 139 zł, w przychodach – 1 164 139 zł;

¹⁴⁵ Wacław Rzadkiewicz – burmistrz Suszu (od czerwca 1945 r.). Członek PPR.

¹⁴⁶ Jan Włodarski – członek KP PPR (prawdopodobnie od lipca 1945 r.) i MRN w Suszu (od 1 VI 1946 r.).

¹⁴⁷ Błędny zapis nazwy. W 1946 r. Henrykowo zmieniło nazwę na Jędrzychowo. Chodziło tu zatem o GRN w Jędrzychowie.

^x Brak podanego miejsca zatrudnienia lub zawodu wszystkich członków.

^y Tak w tekście oryginału dokumentu. Wykazy członków GRN pozostałych gmin powiatu suskiego zostały zamieszczone w załącznikach.

7. Zarząd Gminny w Hławie-wieś: w wydatkach – 957 710 zł, w przychodach – 957 710 zł;
8. Zarząd Gminny w Jędrychowie: w wydatkach – 1 073 500 zł, w przychodach – 1 073 500 zł;
9. Zarząd Gminny w Piotrowie: w wydatkach – 851 400 zł, w dochodach – 851 400 zł;
10. Zarząd Gminny w Różanie: w wydatkach – 1 103 200 zł, w dochodach – 1 103 200 zł;
11. Zarząd Gminny w Rudzienicach: w wydatkach – 1 678 700 zł, w przychodach – 1 678 700 zł;
12. Zarząd Gminny w Kisielicach: w wydatkach – 2 834 900 zł, w przychodach – 2 834 900 zł.

Majątek samorządów terytorialnych

Nazwa związku [samorządowego]	Grunty majątkowe w ha	Lasy w ha	Liczba budynków, kubatura ^z	Wodociągi	Gazownie	Młyny	Zakłady przemysłowe, różne	Elewatory	Tartaki
Hawa	3	–	15 urz[ędowych] 60 miesz[kalnych]	1	1	1	–	–	–
Prabuty	3	735	14	1	1	–	–	–	–
Susz	3	180	8	1	1	–	–	–	–
Zarządy gminne ^{a-a}									
Gdakowo	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Harnowo [Klimy]	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Hawa – wieś	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Jędrychowo	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Kisielice	3	170	8	1	1	–	–	–	–
Piotrowo	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Różan [Różnowo]	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Rudzienice	3	–	–	–	–	–	–	–	–

^z Brak danych.

^{a-a} W oryginale dokumentu, w odniesieniu do majątku gruntowego zarządów gminnych, dopisano zbiorczo piśmem maszynowym: „każda z gmin posiada po 3 ha gruntu”.

Powiatowy Związek Samorządowy posiada: szpital powiatowy przy którym jest 6 ha gruntu, powiatowy ośrodek zdrowia w Iławie, z ogrodem o powierzchni 0,5 ha [oraz] 6 ha placów budowlanych Suszu.

Uwaga: uwidocznione gazownie są zniszczone od 40 do 85%.

Mieczysław Czerwiński

Starosta^{b-b}

[podpis nieczytelny]

Uwaga:

[Już] po sporządzeniu zestawienia, komisja kwalifikacyjna ustaliła, że na terenie tut. powiatu mieszka 170 osób narodowości niemieckiej, wykazanych na podstawie przeprowadzonej kwalifikacji spośród ludności wyłączonej w swoim czasie z [planowej] repatriacji¹⁴⁸. Na terenie tut. powiatu jest 1166 osób pochodzenia miejscowego.

[Załączniki]

Załącznik nr 1^{c-c}

Wykaz członków Gminnej Rady Narodowej w Rudzienicach

1) Wincenty Adamski (bezp.) – przewodniczący GRN, 2) Stanisław Ochlak (bezp.) – zastępca przewodniczącego. [Członkowie prezydium:] 3) Jan Ryfka (bezp.), 4) Teodor Malinowski (bezp.), 5) Jan Babski (bezp.). [Radni:] 6) Bolesław Kujawski (bezp.), 7) Teofil Grabkowski (bezp.), 8) Feliks Puszewski (bezp.), 9) Stanisław Maćkowski (bezp.), 10) Stanisław Kozłowski (bezp.). 11) Józef Mowiński (bezp.), 12) Władysław Kowalczyk (bezp.), 13) Tadeusz Kręcisz (bezp.), 14) Wincenty Szynkiewicz (bezp), 15) Stefan Jagielski (PPS), 16) Alfons Kubis (PPS).

Zał. nr 2

Wykaz członków Gminnej Rady Narodowej w Piotrkowie

1) Franciszek Kierski (PPR) – przewodniczący GRN, 2) Jerzy Szmejchel (PPS) – zastępca przewodniczącego. [Członkowie prezydium:] 3) Adam Widomski (PPS), 4) Józef Wróbel (PPR), 5) Jan Masternak (PPR). [Radni:] 6) Kazimierz Lisowski

^{b-b} Odcisk pieczęci podłużnej w czerwonym tuszu.

¹⁴⁸ Liczba 170 osób narodowości niemieckiej została wymieniona w cytowanym już w ogólnym sprawozdaniu sytuacyjnym starosty powiatu suskiego za listopad 1947 r. Znajduje się tam też informacja, że w okresie sprawozdawczym zarejestrowano 29 wniosków o przeprowadzenie weryfikacji narodowościowej, z których 11 zostało załatwionych pozytywnie, a pozostałe pozostawiono do rozpatrzenia. Na terenie powiatu odnotowano również 82 osoby, które nie zostały poddane dotychczas procedurze weryfikacyjnej – por. APO, UW, sygn. 391/106, k. 79. W punkcie II *Opisu* pn. *Ludność* podano, w przypadku ludności niemieckiej, liczbę ośmiu osób „plus 150 (pochodzenia polskiego, wyłączonych z repatriacji, a dotychczas niezeweryfikowanych”).

^{c-c} Dopiski odręczne czarnym tuszem we wszystkich załącznikach.

(SPCh¹⁴⁹), 7) Franciszek Uchasz (SPCh), 8) Czesław Majka (bezp.), 9) Franciszek Lemanowicz (PPR), 10) Wawrzyniec Litwin (PPR), 11) Mieczysław Kontowski (bezp.), 12) Waław Lukierski (bezp.), 13) Bernard Szpanel (bezp.).

Załącznik nr 3

Wykaz członków Gminnej Rady Narodowej w Harnowie

1) Stanisław Marcinkowski (PPS) – przewodniczący GRN, 2) Antoni Madej (bezp.) – zastępca przewodniczącego. [Członkowie prezydium:] 3) Stanisław Stępnik (PPS), 4) Antoni Welaniuk (PPR), 5) Józef Osuchowski (bezp.). [Radni:] 6) Stanisław Gosek (bezp.), 7) Antonina Kowalec^{d-d}, 8) Bolesław Kopczyński (PPR), 9) Józef Kamiński (bezp.), 10) Józef Muszyński (bezp.), 11) Stanisław Ogiński (bezp.), 12) Jan Szczepański (bezp.), 13) Stanisław Grzywaczyk (PPR), 14) Mikołaj Mikołajczyk (bezp.), 15) Władysław Wojcieszczyk (PPR).

Załącznik nr 4

Wykaz członków Gminnej Rady Narodowej w Róźnie

1) Marian Przybył (PPS) – przewodniczący GRN, 2) Bolesław Bogucki (bezp.) – zastępca przewodniczącego. [Członkowie prezydium:] 3) Stanisław Mirosław (SL), 4) Adam Karnat (bezp.), 5) Franciszek Sławiński (bezp.). [Radni:] 6) Lucjan Lisiecki^{e-e}, 7) Franciszek Rogoziński (bezp.), 8) Stanisław Wojna (bezp.), 9) Stanisław Czerwiński^{f-f}, 10) Julian Szcześniak (bezp.), 11) Antoni Stupienko (bezp.), 12) Jan Matyjasik (bezp.), 13) Stanisław Jędrzejewski (bezp.), 14) Andrzej Kólaczyk (bezpartyjny), 15) Waław Popławski^{g-g}, 16) Bolesław Junkrowski (bezp.).

Załącznik nr 5

Wykaz członków Gminnej Rady Narodowej w Iławie – wsi

1) Alojzy Krajnik (bezp.) – przewodniczący GRN, 2) Franciszek Bandrowski (bezp.) – zastępca przewodniczącego. [Członkowie prezydium:] 3) Bronisław Zieliński (PPR), 4) Józef Grzywacz (PPR). [Radni:] 5) Jan Aleksandrowicz (PPR), 6) Franciszek Kruszyński (PPR), 7) Antoni Musiał (bezp.), 8) Aleksander Ulatowski (bezp.), 9) Józef Józefowicz (bezp.), 10) Franciszek Bandrowski (bezp.), 11) Antoni Jurkiewicz (bezp.), 12) Stefan Kusyk (bezp.), 13) Teofil Reszka (bezp.), 14) Jan Cichaczewski (bezp.), 15) Tadeusz Boczkowski (bezp.), 16) Lambert Gurzyński (bezp.).

¹⁴⁹ Chodzi tu o Powiatowy Związek Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”.

^{d-d} Brak danych o przynależności partyjnej lub bezpartyjności radnego.

^{e-e} Brak danych o przynależności partyjnej lub bezpartyjności radnego.

^{f-f} Brak danych o przynależności partyjnej lub bezpartyjności radnego.

^{g-g} Brak danych o przynależności partyjnej lub bezpartyjności radnego.

Załącznik nr 6

Wykaz członków Gminnej Rady Narodowej w Kisielicach

1) Jan Stoklasa (bezp.^{h-h}) – przewodniczący GRN, 2) Bronisław Dębowski (PPS) – zastępca przewodniczącego. [Członkowie prezydium:] 3) Antoni Grzechowiak (PPS), 4) Bolesław Kopczyński (PPS), 5) Jan Szczepkowskiⁱ⁻ⁱ. [Radni:] 6) Walenty Armknest (bezp.), 7) Wiktor Arentowicz (bezp.), 8) Józef Bramowicz (bezp.), 9) Felicja Dłutek (PPS), 10) Adam Kalinowski (PPR), 11) Jan Kapla^{j-j}, 12) Franciszek Marcinkowski (bezp.), 13) Stanisław Neuman (PPS), 14) Jan Olech (bezp.), 15) Stefan Roth^{k-k}, 16) Józef Rogacki (PPS), 17) Małgorzata Serówna (bezp.), 18) Feliks Spichlski (bezp.), 19) Józef Zyglicki (PPR), 20) Franciszek Jastrzębski (bezp.), 21) Franciszek Kowalski (PPR), 22) Antoni Lorenc (bezp.), 23) Rajmund Smoliński (PPR).

Załącznik nr 7

Wykaz członków Gminnej Rady Narodowej w Gdakowie

1) Leon Źuchliński (bezp.) – przewodniczący GRN, 2) Jan Tomaszewski (bezp.) – zastępca przewodniczącego. [Członkowie prezydium:] 3) Antoni [...] ^{l-l} (bezp.), 4) Roman Czarnecki (bezp.). [Radni:] 5) Henryk Drachel (bezp.), 6) Bronisław Czerkas (bezp.), 7) Jan Dudajek (bezp.), 8) Eleonora Bogdajewicz (bezp.), 9) Albin Tyll (bezp.), 10) Władysław Zdzialik^{m-m}, 11) Paweł Łazarczykⁿ⁻ⁿ, 12) Jan Rulka (bezp.), 13) Zygmunt Krasieński (bezp.), 14) Stefan Tomala (bezp.), 15) Jan Marzec (bezp.), 16) Waclaw Wielichowski (bezp.).

^{h-h} W wykazie członków PRN Jan Stoklasa był wymieniony jako członek SL.

ⁱ⁻ⁱ Brak danych o przynależności partyjnej lub bezpartyjności radnego.

^{j-j} Brak danych o przynależności partyjnej lub bezpartyjności radnego.

^{k-k} Brak danych o przynależności partyjnej lub bezpartyjności radnego.

^{l-l} Niewyraźny zapis brzmienia nazwiska radnego. Prawdopodobnie: „Łąpieś”.

^{m-m} Brak danych o przynależności partyjnej lub bezpartyjności radnego.

ⁿ⁻ⁿ Brak danych o przynależności partyjnej lub bezpartyjności radnego.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Olsztynie

- Powiatowa Rada Narodowa w Iławie 1946–1950, sygn. 399: 2.
- Wojewódzki Komitet Polskiej Partii Socjalistycznej w Olsztynie 1945–1948, sygn. 1094: 24.
- Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski w Olsztynie 1945–1946, sygn. 390: 136, 196.
- Urząd Wojewódzki w Olsztynie 1946–1950, sygn. 391: 106, 147, 180, 185.

Źródła drukowane

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Ziem Odzyskanych: 1946.

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej: 1928, 1933, 1936, 1944, 1945, 1946, 1949, 1950.

Fragmenty protokołów z posiedzeń Powiatowej Rady Narodowej w Suszu w sprawie przeniesienia siedziby starostwa z Susza do Iławy, w: Iława. Z dziejów miasta i powiatu, red. M. Lossman, Olsztyn 1972.

Monitor Polski: 1945, 1946, 1947.

Rocznik Statystyczny 1947, Warszawa 1947.

Rocznik Statystyczny 1950, Warszawa 1951.

Starostwo Powiatowe w Olsztynie 1945–1950. Wybór dokumentów. Wybrał, wstępem i komentarzem opatrzył Robert Syrwid, Olsztyn 2009.

Zbiory Specjalne Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

Wspomnienia dr. Mariana Palamarczyka z lat 1945–1948, Warszawa listopad 1965, sygn. R–18.

Opracowania

Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza. t. 1. 1944–1956, red. K. Szważyk, Warszawa 2005.

Bibliotekarze akademicy w sześćdziesięciolecie szkolnictwa wyższego w Olsztynie 1950–2010, red. D. Konieczna, Olsztyn 2010.

Belzyt Leszek, *Między Polską a Niemcami. Weryfikacja narodowościowa i jej następstwa na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1945–1960*, Toruń 1998.

Dudo Jerzy, *Przemysł, w: Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, red. M. Lossman, Olsztyn 1972.

Dudzińska Zofia, *Kultura, w: Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, red. M. Lossman, Olsztyn 1972.

– *Pionierskie lata, w: Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, red. M. Lossman, Olsztyn 1972.

– *Śłużba zdrowia, w: Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, red. M. Lossman, Olsztyn 1972.

Filipkowski Tadeusz, *Średnie szkoły ogólnokształcące na Warmii i Mazurach (1945–1947)*, „Echa Przeszłości” 2009, t. 10.

– *Z dziejów Iławy po 1945 roku, w: Iława*, pr. zb., Olsztyn 1999.

Garliński Józef, *Polska w Drugiej Wojnie Światowej*, Warszawa [1988].

Jałta. Rzeczywistość, mit i pamięć, red. S. Łukasiewicz, Warszawa 2019.

Kaliński Mirosław, *Przysposobienie rolniczo-wojskowe (1947–1948): zarys historii, dokumenty i materiały*, Warszawa–Pruszków 2002.

Korejwo Mariusz Tomasz, *PZPR na Warmii i Mazurach 1948–1990. Struktury, organizacja, ludzie*, Białystok–Olsztyn–Warszawa 2021.

Krysiak Dominik, *Polska Partia Robotnicza w województwie olsztyńskim w latach 1945–1948. Struktury–kadry–działalność*, Olsztyn–Białystok–Warszawa 2017.

Lesiakowski Krzysztof, *Polityczne uwarunkowania utworzenia i działalności przysposobienia rolniczo-wojskowego młodzieży (1947–1948)*, „Zeszyty Wiejskie” 2016, z. 22.

Lutrzykowski Alfred, *System władzy publicznej Polski Ludowej. Od Manifestu PKWN do Konstytucji PRL. Zagadnienia ustrojowo-polityczne*, Toruń 2013.

Łukasiewicz Bohdan, *Polskie Stronnictwo Ludowe na Warmii i Mazurach w latach 1945–1947*, Olsztyn 1991.

Marczak Tadeusz, *Granica zachodnia w polskiej polityce zagranicznej w latach 1944–1950*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Historia CXXIII, nr 1798, Wrocław 1995.

Niesiołowski Wiesław, *Życie kulturalne w Iławie w latach 1946–1997, w: Iława*, pr. zb., Olsztyn 1999.

Oracki Tadeusz, *Twórcy i działacze kultury w województwie olsztyńskim w latach 1945–1970. Materiały biograficzne*, Olsztyn 1975.

Piotrowski Jacek, *Sprawozdanie wojewody olsztyńskiego Wiktora Jaśkiewicza*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1998, nr 1.

- Plotek Marcin, *Trudne początki. Okręg Mazurski w latach 1945–1946*, Dąbrówno 2011.
- Skrobacki Andrzej, *Album lekarzy–pionierów Okręgu Mazurskiego 1945–1946. Materiały biograficzne*, Olsztyn 1980.
- Słowiński Szymon, *Prabuty. Powiśle 1945–1956. Historia powojenna miasta Prabuty i regionu*, Wejherowo 2019.
- Sokołowski Franciszek, *Z badań nad administracją Okręgu Mazurskiego w latach 1945–1946*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1974, nr 3.
- Syrwid Robert, *Od partnerstwa do wymuszonej jedności. Olsztyńska organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1945–1948*, Łódź 2004.
- *Opis miasta Olsztyna z 3 grudnia 1947 roku. Źródło do badań ekonomiczno-społecznych warunków funkcjonowania ośrodków miejskich na Warmii i Mazurach po zakończeniu II wojny światowej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2019, nr 1.
  - *Starostowie Warmii i Mazur w latach 1945–1950. Szkice biograficzne*, Olsztyn–Białystok–Warszawa 2018.
- Tomkiewicz Ryszard, *Susz 1945–1950. Odradzanie się organizmu miejskiego*, w: *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, red. J. Cygański, Olsztyn 2006.
- *Ułomna samorządność Polski Ludowej. Warmia i Mazury 1945–1990*, Olsztyn 2016.
- Wakar Andrzej, *Administracja publiczna*, w: „Rocznik Olsztyński” 1964, t. 6, Olsztyn 1966.
- Wieczorkiewicz Paweł, *Historia polityczna Polski 1935–1945*, Warszawa 2005.
- Wiśniewski Stanisław, *Oświata*, w: *Ilawa. Z dziejów miasta i powiatu*, red. M. Lossman, Olsztyn 1972.
- Zamiatała Dominik ks., „Caritas”. *Działalność i likwidacja organizacji 1945–1950*, Lublin 2000.

Internet

<https://www.ppoz.pl/index.php/zajrzyj-do-srodka/historia-i-tradycje/1808-samarytanki>, dostęp: 21.08.2021.

Emilia Figura-Osełkowska

Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie;

emilia.figura-oselkowska@ip.olsztyn.pl • <https://orcid.org/0000-0002-8926-6803>

Radosław Wiśniewski

Muzeum Pogranicza w Działdowie

kierownik@muzeum.dzialdowo.pl • <https://orcid.org/0000-0002-0847-2606>

Anna Jagodzińska, Andrzej Rutecki, Waldemar Brenda, *Niemieckie i sowieckie zbrodnie na ziemi działdowskiej 1939–1945*, Olsztyn 2020, s. 244

Anna Jagodzińska, Andrzej Rutecki, Waldemar Brenda, *German and Soviet crimes on Działdowo region 1939–1945*, Olsztyn 2020, p. 244

Anna Jagodzińska, Andrzej Rutecki, Waldemar Brenda, *Deutsche und sowjetische Verbrechen im Kreis Działdowo 1939–1945*, Olsztyn 2020, S. 244

Zbiorowa publikacja autorstwa dr Anny Jagodzińskiej, Andrzeja Ruteckiego i dr. Waldemara Brendy, pt. *Niemieckie i sowieckie zbrodnie na ziemi działdowskiej 1939–1945*, dostępna od 2020 r. w formie elektronicznej, ukazała się drukiem w połowie 2021 r. Stanowi ona udaną próbę opisanie niemieckich i sowieckich zbrodni na Działdowszczyźnie podczas II wojny światowej, jak też kilka miesięcy po jej zakończeniu. Centralnym punktem owej polityki eksterminacyjnej na Działdowszczyźnie były trzy niemieckie obozy funkcjonujące pod niemiecką nazwą Działdowa – Soldau: Obóz Przejściowy dla Jeńców Wojennych (*Kriegsgefangenendurchgangslager*) – funkcjonujący od późnych, wrześniowych dni 1939 r. do początków grudnia tego roku; Obóz Przejściowy (*Durchgangslager*) – istniejący od połowy grudnia 1939 r. do 4 X 1941 r.; Wychowawczy Obóz Pracy (*Arbeitserziehungslager*) – działający od 4 października 1941 r. do 17 I 1945 r.

Po wkroczeniu Armii Czerwonej do Działdowa, Rosjanie utworzyli Obóz Nakazowo Rozdzielczy NKWD, który zlikwidowano dopiero kilka miesięcy po zakończeniu wojny – w październiku 1945 r. Wszystkie wyżej wymienione ośrodki eksterminacji i odosobnienia funkcjonowały w tym samym miejscu – w działdowskich koszarach, gdzie w latach 1921–1939, nieprzerwanie stacjonował III batalion 32 Pułku Piechoty z Modlina.

Pierwszą, najobszerniejszą część publikacji stanowi materiał pod tytułem „Martyrologia duchowieństwa polskiego i polskich elit w niemieckim ośrodku (obozie) eksterminacyjnym Soldau w Działdowie na tle innych obozów w niemieckiej III Rzeszy” spisany przez dr Annę Jagodzińską z Biura Upamiętnienia Walk i Męczeństwa Instytutu Pamięci Narodowej. Autorka wyróżniła 15 rozdziałów, w których kolejno przedstawiła sytuację polityczną i społeczną w Działdowie w latach 1920–1939, opisała wejście wojsk Wehrmachtu do miasta oraz charakter okupacji i terroru niemieckiego w Polsce w latach 1939–1945. W dalszej części pracy Jagodzińska dokonała szczegółowych analiz, dotyczących utworzenia i reorganizacji niemieckich obozów funkcjonujących pod nazwą Soldau, kładąc szczególnie nacisk na eksterminację polskiego duchowieństwa w samym Działdowie, jak też na dalsze transporty do KL Dachau, Mauthausen-Gusen i Sachsenhausen. W następnych rozdziałach została przedstawiona charakterystyka tych trzech obozów oraz podział na diecezje – płocką, łomżyńską, chełmińską, warszawską oraz wrocławską – z których pochodzili wywiezieni księża. Ważną część omawianego materiału stanowi opis dwóch największych miejsc kaźni więźniów obozu Soldau, jakimi były las w Białutach i Góra Komornicka. Oprócz zachowanej dokumentacji urzędniczej oraz osobistej w postaci korespondencji, istotnym wzbogaceniem treści zawartych w pierwszej części książki były relacje świadków, którzy przetrwali te tragiczne wydarzenia oraz załączony materiał ikonograficzny. Swego rodzaju podsumowanie stanowi lista kapłanów i osób zakonnych więzionych i zamordowanych w Soldau lub przewiezionych do innych obozów, gdzie spotkała ich śmierć. Spis ten jednak optymistycznie kończy wykaz nazwisk księży, którzy po wywiezieniu z Soldau do innych obozów w III Rzeszy, doczekali w nich wolności.

Drugim Autorem recenzowanej publikacji jest Andrzej Rutecki ze Stowarzyszenia Odnowy Chrześcijańskiej „Pamięć i Tożsamość” w Działdowie. Tekst „Działalność Volksdeutscher Selbstschutz (niemieckiej samoobrony) na ziemi działdowskiej” dotyczy problematyki działalności tej formacji paramilitarnej. Zdaniem Autora niemiecka samoobrona „zajmowała się przede wszystkim dokonywaniem samowolnych, a z czasem zorganizowanych egzekucji na obywatelach polskich, a tylko dlatego, że uważano ich za element przestępczy. Rabowano ich mienie, uznawano za sabotażystów, wrogów państwa niemieckiego. Organizacja

miała na celu przeprowadzenie akcji «oczyszczania» z elementu polskiego, żydowskiego, w szczególności członków inteligencji, duchowieństwa katolickiego, polskich działaczy i patriotów» (s. 187). Opracowanie Ruteckiego zawiera interesujące i przejmujące relacje mieszkańców wojennego Działdowa, przytaczających realia okupacji w mieście oraz bestialskie postępowanie wymienianych z imienia i nazwiska miejscowych członków Selbstschutzu wobec polskiej ludności cywilnej. Cennym dodatkiem do tego opracowania jest lista aktywnych działaczy niemieckiej samoobrony w Działdowie z ich krótkimi biogramami.

Publikację wieńczy analiza wspomnień świadków i ofiar na temat powstania i funkcjonowania obozu nakazowo-rozdzielczego NKWD w Działdowie, który zorganizowano także w budynkach byłych koszar. Autorem tej części książki jest dr Waldemar Brenda, były naczelnik Delegatury IPN w Olsztynie i Oddziałowego Biura Edukacji Narodowej IPN w Białymstoku. Po krótkim wprowadzeniu, na podstawie relacji kilku świadków, doktor Brenda przedstawił wejście Armii Czerwonej w styczniu 1945 roku na tereny Północnego Mazowsza i Pomorza. Kolejne wspomnienia ukazały schematyczny styl działania Rosjan wobec ocalałych mieszkańców – polegający na konfiskatach i grabieżach mienia, licznych gwałtach, a następnie ewidencjonowaniu ludności, kolejnych oskarżeniach i represjach w postaci aresztowań i wywozów w głąb Rosji osób chociażby podejrzanych o współpracę z Niemcami, przynależność do AK, a nawet same sprzyjanie AK, czy chociażby zrzeszenie w harcerstwie. Punktem centralnym narracji jest oczywiście obóz NKWD, który zdaniem Autora, utworzono najpóźniej w połowie lutego 1945 r., jako „obóz do tymczasowego przetrzymywania osób przeznaczonych do deportacji” (s. 224). Ważnym ustaleniem Brendy jest stwierdzenie, że Rosjanie osadzali więźniów nie tylko w samym obozie, lecz także w innych obiektach na terenie Działdowa i okolic. Były nimi chociażby namioty ustawiane nieopodal koszar, miejscowe więzienie, jak też budynek nazywany przez więźniów „teatrem”, który przypuszczalnie mógł być kasynem oficerskim. Wśród tysięcy działdowskich więźniów obozu NKWD wyróżniano różne kategorie osadzonych związane z ich przewinieniami – od wspomnianych osób uznanych za „Niemców”, w jakiś sposób z nimi współpracującymi, bądź służącymi w niemieckiej armii, przez żołnierzy AK oraz członków innych organizacji narodowościowych, po niemieckich jeńców wojennych oraz cudzoziemskich robotników przymusowych. Na szczególną uwagę zasługuje podsumowanie, gdzie analizie poddane zostały dotychczas dostępne informacje o ilości osób wywiezionych na wschód.

Mimo wielu atutów książka posiada też kilka mankamentów natury merytorycznej oraz technicznej. Wśród nieścisłości uwagę zwracają m.in. dwie sprzeczne ze sobą daty utworzenia wychowawczego obozu pracy (*Arbeitserziehungslager*)

– na stronie 36 informacja, że obóz ten funkcjonował od października 1941 r., a na stronie 42, że przekształcenie przejściowego obozu w wychowawczy obóz pracy miało miejsce w maju 1940 r. Dalej, we fragmencie dotyczącym życia i działalności ks. Stefana Zielonki, który dwukrotnie był osadzony w obozie Soldau, czytamy na stronie 38, że: „święcenia kapłańskie [...] przyjął z rąk Arcybiskupa Aleksandra Nowowiejskiego”. Zdaje się, że chodzi tu o Antoniego Juliana Nowowiejskiego. Niestety tego typu błędów, dotyczących tematyki okupacyjnej i obozowej jest więcej. Mimo, że ukazanie się wersji elektronicznej od drukowanej dzieli dość długi czas, zaskakującym jest fakt, że wydawnictwo nie dokonało należytej korekty, co w aktualnym stanie zaniża wartość tej niewątpliwie godnej polecenia lektury. Przed ewentualnym kolejnym wydaniem należałoby dołożyć większych starań w nanoszeniu poprawek, aby nie powtórzyły się wielokrotnie powielane literówki w nazwiskach np. Janusza Gumkowskiego – autora pierwszego ważnego artykułu dotyczącego obozu Soldau, którego ustalenia aktualne są do dziś¹, nazwach np. „Akcja T4”, czy niemieckojęzycznych określeniach typu „Wehrmacht”, „Schutzhaft”, czy „SS-Obersturmführer”.

Zbiorowa publikacja pt. *Niemieckie i sowieckie zbrodnie na ziemi działdowskiej 1939–1945*, stanowi ważną intelektualną bazę dla dalszych badań problematyki czasów okupacji na Działdowszczyźnie. Najmocniejszą stroną książki są relacje ocalałych z niemieckiego terroru świeckich i duchownych, rzucające więcej światła na specyfikę funkcjonowania DL Soldau, jak też więźniów osadzanych w Działdowie podczas rosyjskiej okupacji. Wspomnienia świadków opisywanych wydarzeń wyłaniają obraz warunków, jakie panowały w sowieckim łagrze oraz sytuacji egzystencjalnej więźniów w wagonach podczas deportacji osób kierowanych w głąb ZSRR.

---

¹ Zob. J. Gumkowski, *Obóz hitlerowski w Działdowie*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, t. 10, Warszawa 1958, s. 57–88.

Marcin Ślaski

Technikum Hotelarsko-Turystyczno-Gastronomiczne nr 21 w Warszawie

e-mail: mślaski@wp.pl

Paweł Piotr Warot, *Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie. Struktury – kadra – działalność*, Instytut Pamięci Narodowej w Białymstoku, Białystok–Warszawa 2021, s. 939.

Paweł Piotr Warot, *Provincial Office of Public Security in Olsztyn. Structures – staff – activity*, Institute of National Remembrance in Białystok, Białystok–Warsaw 2021, p. 939.

Paweł Piotr Warot, *Woiwodschaftsamt für Öffentliche Sicherheit in Allenstein. Struktur–Personal–Tätigkeit*, Institut für Nationales Gedenken Białymstok, Białystok–Warszawa 2021, S. 939.

Komunistyczny aparat bezpieczeństwa pełnił funkcję „miecza i tarczy” dla rządzących w Polsce po 1945 r. Zadaniem funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (UBP) było nie tylko dostarczanie informacji na temat potencjalnych niebezpieczeństw czekających na nowe władze, ale również eliminowanie – w tym również dosłownie w sensie fizycznym przeciwników komunizmu. Przed 1989 r. obiektywne badanie tematyki związanej z aparatem bezpieczeństwa było niemożliwe i nierealne. O UB, a później SB można było pisać albo dobrze w chwalebnych konwencjach rocznicowych, albo w ogóle. Na szczęście uległo to zmianie w dzisiejszej rzeczywistości.

Książka autorstwa Pawła Piotra Warota to pierwsza próba tak szerokiej charakterystyki działalności organów bezpieczeństwa publicznego Warmii i Mazur na poziomie wojewódzkim. Przedstawia ona nie tylko ludzi, którzy tworzyli – tajną

policję polityczną i jej strukturę, ale jednocześnie prezentuje mechanizmy funkcjonowania komunistycznego aparatu represji w województwie olsztyńskim. Sam autor monografii *Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie. Struktury – kadra – działalność* tłumaczy powód opracowania historii WUBP/WUdsBP w Olsztynie w latach 1945–1956 m.in. tym, że pierwsza publikacja, która ukazała się na ten temat w 1989 r. autorstwa Bohdana Łukaszewicza¹ poruszała fragmentarycznie ten temat, i jej autor nie dysponował dostępem do całości akt, które znajdują się obecnie w archiwach Instytutu Pamięci Narodowej². Profesor. Mirosław Golon – dyrektor IPN Gdańsk podkreśla, że „to bardzo poważna książka o strasznych, powojennych latach epoki stalinowskiej”³. Pytania badawcze jakie stawiał sobie autor mierząc się ze stworzeniem kompletnej monografii WUBP/WUdsBP w Olsztynie mogły brzmieć w ten sposób – jak wyglądała struktura aparatu bezpieczeństwa na Warmii i Mazurach? Kim byli ludzie, którzy zasilali kadry miejscowego urzędu bezpieczeństwa? Jak odnaleźli się w nowej powojennej rzeczywistości na Ziemiach Odzyskanych? Co było dla nich największym problemem i wyzwaniem? Jak wyglądała skala represji wobec przeciwników politycznych? W jakich warunkach bytowych funkcjonowali więźniowie urzędu? Można założyć, że Piotr Paweł Warot udzielił odpowiedzi na te pytania w takim stopniu, na ile pozwoliła mu na to dostępna baza źródłowa. W okresie 1944–1956 aparat bezpieczeństwa publicznego wywierał ogromny wpływ na całokształt życia politycznego i społecznego oraz religijnego regionu. Analiza dokumentów wytworzonych przez WUBP jest według autora kluczem do zrozumienia skomplikowanej historii polityczno-społecznej województwa olsztyńskiego po 1945 r. Przyjęta przez autora cezura czasowa 1945–1956 nie budzi wątpliwości. Rok 1945 oznaczał zajęcie Prus Wschodnich przez Armię Czerwoną oraz początek organizowania się administracji polskiej na Warmii i Mazurach po przekazaniu południowej części Prus Wschodnich Polsce, a rok 1956 przyniósł tzw. „odwilż” oraz roszady personalne na szczytach władzy związane z powrotem do władzy Władysława Gomułki, co miało duży wpływ na funkcjonowanie całego aparatu bezpieczeństwa. W warunkach województwa olsztyńskiego „Towarzysze z Bezpieczeństwa” doprowadzili do sfalszowania referendum w 1946 r., „maczali również palce” w wypaczeniu wyniku wyborów do Sejmu Ustawodawczego w roku następnym, zlikwidowali pozostałości „zbrojnego podziemia” działające na tym terenie, brali udział w likwidacji PSL – jedynej,

¹ B. Łukaszewicz, *O nową Polskę. Z dziejów aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1950*, Olsztyn 1989.

² P.P. Warot, *Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie. Struktury – kadra – działalność*, Instytut Pamięci Narodowej w Białymstoku, Białystok–Warszawa 2021, s. 13.

³ *Aktualności. Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie. Struktury – kadry – działalność*, <https://gdansk.ipn.gov.pl/pl2/aktualnosci/138535,Wojewodzki-Urzad-Bezpieczenstwa-Publicznego-w-Olsztynie-Struktury-kadry-dzialaln.html> [dostęp: 18.09.2021].

prawdziwie opozycyjnej partii politycznej działającej w warunkach PRL oraz mieli decydujący wpływ na całokształt legalnego, koncesjonowanego życia politycznego. Kolejni szefowie i kierownicy WUBP (a od 1954 r. WUdsBP) w Olsztynie – Michał Natan (13 IV 1945 r. – 15 VI 1945 r.), Henryk Palka (15 IV 1945 r. – 11 VII 1949 r.), Antoni Punda (11 VII 1949 r. – 31 V 1950 r.), Franciszek Szlachcic (1 VI 1950 r. – 1 III 1953 r.) i Kuźma Romaniuk (15 V 1953 r. – 31 XII 1956 r.)⁴ realizowali w imieniu władz centralnych często brutalną i bezwzględną politykę narodowościową wobec ludności miejscowej Warmii i Mazur, oraz Niemców i Ukraińców, co doprowadziło do wysiedlenia tych pierwszych oraz spacyfikowania drugich.

Podstawowym źródłem pracy Warota są dokumenty pozostałe po aparacie Bezpieczeństwa PRL zdeponowane w archiwach IPN. Podstawą do badania dziejów warmińsko-mazurskiej policji politycznej PRL są dokumenty zdeponowane w Archiwum Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Oddziału w Białymstoku (tam właśnie zlokalizowana jest prawie cała dostępna spuścizna archiwalna olsztyńskiego UB), z których autor skorzystał w najszerszym możliwym wymiarze. Dodatkowo autor posiłkował się aktami odnalezionymi w Delegaturze IPN w Olsztynie oraz tymi zgromadzonymi w „centrali” IPN w Warszawie. Dodatkowo posłużył się materiałami z terenowych delegatur IPN – z oddziału gdańskiego, łódzkiego, krakowskiego, poznańskiego, rzeszowskiego oraz wrocławskiego i szczecińskiego. Wiedza zgromadzona w aktach UB była przez niego konfrontowana z dokumentami znajdującymi się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Archiwum Państwowego w Olsztynie (APO) oraz Zbiorów Specjalnych Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

Akta pozostałe po strukturach „bijącego serca Partii” to głównie sprawozdania miesięczne, kwartalne i dekadowe, a także różnego rodzaju instrukcje i protokoły, akta osobowe funkcjonariuszy oraz akta operacyjne związane z realizacją określonych spraw i przedsięwzięć operacyjnych. Autor przeprowadził również dogłębną kwerendę materiałów zgromadzonych w AAN – m.in. akt Ministerstwa Administracji Publicznej, Ministerstwa Ziem Odzyskanych, Ministerstwa Informacji i Propagandy, Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej/Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Grupy Operacyjnej Komisji Ekonomicznej Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu oraz Centralnego Komitetu Wykonawczego Polskiej Partii Socjalistycznej.

W zakresie kwerendy przeprowadzonej w APO, autor korzystał ze zbiorów dotyczących funkcjonowania Urzędu Pełnomocnika Rządu na Okręg Mazurski, Urzędu Wojewódzkiego, Komitetu Wojewódzkiego PPR/PZPR, Komitetu Wojewódzkiego

⁴ *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1: 1944–1956, red. naukowa K. Szwaagrzyk, Warszawa 2005, s. 311.

PPS, Miejskiej Rady Narodowej, Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Olsztynie, Zarządu Miejskiego Olsztyna, Kuratorium Okręgu Szkolnego Olsztyńskiego w Olsztynie. Zbiory Specjalne OBN stały się dla autora źródłem skąd czerpał relacje świadków historii. Odrębną kategorią źródeł zbadaną przez historyka była prasa – „Wiadomości Mazurskie”, „Życie Olsztyńskie” oraz „Warmia i Mazury”.

Autor w sposób świadomy wyraża problemy i liczne wątpliwości badawcze, z jakimi dla historyka wiąże się praca ze źródłami wytworzonymi przez aparat bezpieczeństwa, ale w odwiecznym sporze, którego oś skupia się wokół pytania – badać, czy nie badać źródła wytworzone przez aparat bezpieczeństwa, kieruje się zasadą sformułowaną przez głównego polskiego teoretyka metodologii historii Jerzego Topolskiego, która stwierdza, że „Historyk przyjmuje fakt stwierdzony przez jedno źródło, jeśli uważa to za postępowanie racjonalne (rozsądne)⁵”, ponieważ jeśli można byłoby uznać za fakt, tylko takie wydarzenie, które znajduje potwierdzenie w innych źródłach, to w wypadku dosłownego kierowania się tą zasadą, to trzeba byłoby odrzucić większość ustaleń jakie znajdujemy w pracach historycznych dotyczących okresu antycznego, albo pracach mówiących o wydarzeniach okresu średniowiecza, a na taki luksus historycy badające dowody współpracy z aparatem bezpieczeństwa najczęściej nie mogą sobie pozwolić.

Praca P.P. Warota ma charakter problemowo-chronologiczny i została podzielona na pięć rozdziałów. W rozdziale pierwszym autor przedstawił korzenie komunistycznego aparatu represji w Polsce oraz zaprezentował strukturę WUBP/WUdsBP w Olsztynie, funkcjonowanie tej instytucji w okresie stalinowskim, a także okres, kiedy WUBP przekształcił się WUdsBP. Przedstawiono również proces organizacji terenowych struktur UB na terenie województwa olsztyńskiego. W pierwszym rozdziale autor poruszył również kwestię kadr, pokazał „portret własny” funkcjonariuszy UB Warmii i Mazur oraz kształtowanie się kadr i postaw w trzech okresach tj. w apogeum działalności, w okresie rozwoju i w fazie kryzysu w trakcie „odwilży”.

W rozdziale drugim pokazany został udział aparatu bezpieczeństwa w kształtowaniu się krajobrazu politycznego Warmii i Mazur po II wojnie światowej. Zaprezentował udział UB w sfalszowaniu referendum 1946 r., przedstawił działania operacyjne policji politycznej związane z „odpowiednim przygotowaniem i zabezpieczeniem terenu” w związku referendum, a także ze zbieraniem informacji wśród społeczeństwa województwa olsztyńskiego na temat jego rzeczywistych odczuć społecznych związanych z jego przebiegiem. Autor odniósł się również do działań aparatu bezpieczeństwa publicznego związanych ze sfalszowanymi wyborami do sejmiku w 1947 r., wspierania przez policję polityczną Polskiej Partii Robotniczej

⁵ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1984, s. 385–386.

(PPR), stopniowego osłabienia pozycji PSL w wyniku walki prowadzonej przez komunistów z legalną opozycją, co doprowadziło w efekcie do jej likwidacji.

Rozdział trzeci przedstawia udział UB w procesie przebudowy stosunków społecznych i narodowościowych na Warmii i Mazurach. Zaprezentowano w nim realizację przez aparat bezpieczeństwa polityki państwa względem ludności rodzimej, udział przedstawicieli „miecza i tarczy” komunistów w „repolonizacji” Warmiaków i Mazurów, co wiązało się z prześladowaniami opornych, a także udział aparatu represji w akcji przesiedlania Niemców i walki z niemieczyzną. W rozdziale tym pokazano również jak aparat represji nadzorował i kontrolował ludność ukraińską przybyłą na teren województwa olsztyńskiego w ramach akcji „W”. Nie zabrakło również tutaj odwołań do udziału aparatu bezpieczeństwa w realizacji polityki państwa wobec oświaty, nauczycieli i uczniów.

W rozdziale czwartym poruszano kwestie gospodarcze, a konkretniej nadzorowania przez aparat bezpieczeństwa polityki osadniczej na wsi oraz przemian w rolnictwie w kwestii wprowadzania kolektywizacji wsi, a także kontroli niewielkich zakładów przemysłowych w regionie w zakresie zabezpieczenia ich uruchamiania oraz inwigilacji pracujących w nich robotników.

W rozdziale piątym autor zaprezentował walkę aparatu bezpieczeństwa z Kościołami i związkami wyznaniowymi. UB przede wszystkim toczyła walkę z Kościołem katolickim. W okresie 1945–1956 obejmowała ona, po pierwsze – według określenia autora – okres tzw. pozorowanej normalności, kiedy to aparat bezpieczeństwa publicznego zbierał w zawołowany sposób dane dotyczące duchownych kurii olsztyńskiej oraz duchownych przybywających na teren Warmii i Mazur, po drugie autor przedstawia działania policji politycznej w drugim okresie, kiedy działania rozbijające jedność kościoła uległy intensyfikacji, i w końcu prezentuje sytuację ostatniego okresu, kiedy to Kościół katolicki został całkowicie podporządkowany władzy.

Paweł Piotr Warot dysponując dostępem do całości źródeł archiwalnych dostępnych dla historyków w obecnym okresie podjął wysiłek opracowania kompletnej monografii aparatu bezpieczeństwa publicznego na terenie województwa olsztyńskiego w okresie 1945–1956. Zadał szereg cennych pytań badawczych i postarał się udzielić na nie jak najbardziej wyczerpującej odpowiedzi. Ograniczała go tylko skala dostępności do badanych źródeł. Osoby zainteresowane uzyskaniem odpowiedzi na pytania postawione przez autora monografii Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie znajdą na nie odpowiedź po przebrnięciu przez z górą osiemset stron tekstu. Jest to lektura wymagająca, ale jednocześnie pasjonująca i zapoznanie się z niniejszą pozycją stanowi warunek *sine qua non* poznania pełnego obrazu stosunków polityczno-społecznych regionu Warmii i Mazur po 1945 r.

Piotr Bojarski

Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie;

piotr.bojarski@ip.olsztyn.pl • <https://orcid.org/0000-0002-3166-0752>

Sprawozdanie z konferencji naukowej „Ludzie czynu niepodległościowego Polski spoczywający na cmentarzach Warmii i Mazur”

Report from the scientific conference „Ludzie czynu niepodległościowego Polski spoczywający na cmentarzach Warmii i Mazur”

Bericht von der wissenschaftlichen Konferenz „Ludzie czynu niepodległościowego Polski spoczywający na cmentarzach Warmii i Mazur”

10 listopada 2021 r. w siedzibie Archiwum Państwowego w Olsztynie odbyła się konferencja naukowa zatytułowana „Ludzie czynu niepodległościowego Polski spoczywający na cmentarzach Warmii i Mazur”. Sesja została zorganizowana przez Archiwum Państwowe w Olsztynie, Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego oraz Instytut Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego

Listopad to zarówno miesiąc refleksji, związanej z przypadającymi na pierwsze dni tego miesiąca świętami, podczas których wspominamy zmarłych, jak również czas, w którym świętujemy kolejne rocznice odzyskania niepodległości. W tym miejscu warto przypomnieć, że 11 listopada stał się oficjalnym świętem państwowym dopiero 23 IV 1937 r. Krajowa Rada Narodowa 22 VII 1945 r. zniosła Święto Niepodległości ustanawiając jednocześnie Narodowe Święto Odrodzenia Polski przypadające na dzień ogłoszenia Manifestu Lipcowego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Do kalendarza świąt 11 listopada powrócił dopiero na mocy ustawy z 15 II 1989 r. Bliskość dwóch wyżej wymienionych dat skłoniła organizatorów do przypomnienia biogramów zasłużonych i zapomnianych postaci związanych z szeroko rozumianym czynem niepodległościowym,

a jednocześnie spoczywających na cmentarzach ulokowanych na obszarze naszego regionu.

Konferencję otworzyli Dyrektor Archiwum Państwowego – kierownik Katedry Historii Polski w Instytucie Historii UWM prof. dr hab. Norbert Kasperek oraz dr Jerzy Kielbik – dyrektor Instytutu Północnego im. W. Kętrzyńskiego.

Pierwszą część obrad, prowadzoną przez dr. Jerzego Kielbika rozpoczął dr n. med. Zygmunt Trusewicz z Ośrodka Historii Warmińsko-Mazurskiej Medycyny funkcjonującego przy Izbie Lekarskiej w Olsztynie. Doktor Trusewicz w swoim wystąpieniu przybliżył sylwetkę doskonale znanego wielu mieszkańcom regionu wybitnego chirurga dr. Jana Janowicza.

Kolejne referaty wygłosili Andrzej Kułyk z Archiwum Państwowego oraz ks. dr hab. Paweł Rabczyński z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie Pierwszy z prelegentów w swoich rozważaniach skoncentrował się na historii olsztyńskich nekropolii. Andrzej Kułyk, wykorzystując bogaty zasób Archiwum Państwowego zaprezentował dzieje zarówno istniejących jak i nieistniejących olsztyńskich cmentarzy. Ks. dr hab. Paweł Rabczyński w swoim referacie skoncentrował się z kolei na kulturowych i religijnych funkcjach cmentarza. Referat ks. Rabczyńskiego wzbudził duże zainteresowanie uczestników sesji, wywołując ożywioną dyskusję. Pierwszą część obrad zamknęło wystąpienie Krzysztofa Kierskiego – pracownika olsztyńskiej delegatury Instytutu Pamięci Narodowej. W swoim wystąpieniu mgr Kierski nakreślił wkład IPN-u w opiekę nad grobami weteranów walk o wolność i niepodległość Polski oraz przedstawił kilka sylwetek osób, bohaterów walk o niepodległość Rzeczypospolitej spoczywających na Warmii i Mazurach w tym m.in. postać kapitana Józefa Kalecińskiego szefa Biura Informacji i Propagandy Nowogródzkiego Okręgu ZWZ-AK, przed wojną profesora matematyki w gimnazjum w Lidzie. Kapitan Kaleciński po powrocie z ZSRR, aż do śmierci w 1949 r., pracował jako nauczyciel matematyki w liceum w Giżycku.

Kolejną część obrad otworzył Rafał Gelo – pracownik Archiwum Państwowego w Olsztynie, który przybliżył zebrany postać Tadeusza Młodkowskiego – oficera 5 Pułku Piechoty Legionów, w okresie międzywojennym sprawującego m.in. mandat radnego Wilna oraz senatora IV kadencji z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. Po zakończeniu II wojny światowej Tadeusz Młodkowski wraz z żoną przybył do Mrągora na Mazurach, gdzie zasiadał w radzie powiatu, a w 1952 r. został kierownikiem powiatowego archiwum państwowego. Tadeusz Młodkowski tworzył także struktury harcerstwa w Mrągowie.

Następny referat również odnosił się do postaci związanej z Wilnem i Wileńszczyzną, a mianowicie gen. Franciszka Ksawerego Ostrowskiego, który po wojnie tak jak wielu mieszkańców ziemi wileńskiej znalazł swoje miejsce w Olsztynie.

Dr hab. Jarosław Dobkowski, prof. UWM – dziekan Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińskiego na podstawie różnorodnego materiału źródłowego zapoznał zebranych z postacią generała. Zaprezentował także zdjęcia z różnych okresów jego życia, w tym fotografię z akt ówczesnej Rejonowej Komendy Uzuppełnień w Olsztynie.

Przedostatnim prelegentem był dr Grzegorz Kała – pracownik Instytutu Historii UWM, który w swoim wystąpieniu przypomniał postać znanego malarza Juliana Dadleza i jego żołnierskie losy. Dr Kała w oparciu m.in. o roczniki oficerskie i fotografię z epoki odtworzył przebieg służby znanego malarza.

Sesję zamknął referat dr. Piotra Bojarskiego – historyka reprezentującego Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego, w którym ukazał sylwetkę zapomnianego, choć mieszkającego na olsztyńskim Zatorzu przez niemal pół wieku Kazimierza Kadenacego – inżyniera, siostrzeńca marszałka Józefa Piłsudskiego. Piotr Bojarski w swoim wystąpieniu zaprezentował m.in. nieznaną korespondencję kierowaną przez Kazimierza Kadenacego do olsztyńskiego Towarzystwa Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej w Olsztynie przy okazji poświęcenia sztandaru tej organizacji. Wspomniał także o innych śladach rodziny Piłsudskich na Warmii i Mazurach.

Po zakończeniu obrad odbyła się dyskusja, którą poprowadził prof. dr hab. Roman Jurkowski z Instytutu Historii UWM. Uczestnicy zgodnie podkreślili wysoki poziom wygłoszonych referatów. Prof. dr hab. Norbert Kasparek wskazał na potrzebę organizacji kolejnych konferencji przybliżających sylwetki często niesłusznie zapomnianych postaci związanych na różnym etapie swojego życia z Warmią i Mazurami. Trudno się z tym stanowiskiem nie zgodzić mając na uwadze jak wielu działaczy społecznych, urzędników, nauczycieli i przedstawicieli wielu innych profesji czeka jeszcze na przypomnienie. W tym gronie wymienić można chociażby Kazimierza Goebła – żołnierza I Kompanii Kadrowej, Aleksandra Zubelewicza – powojennego dyrektora Powiatowego Zarządu Dróg w Olsztynie czy Władysława Sempioła – dyrektora Liceum Pedagogicznego w Ostródzie.

W tym miejscu warto również zaznaczyć, że sesja spotkała się z dużym zainteresowaniem mieszkańców Olsztyna. Uczestniczyła w niej m.in. młodzież szkolna, studenci Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, przedstawiciele różnych organizacji społecznych, a relacje z przebiegu konferencji pojawiły się w lokalnych mediach, w tym m.in. na antenie Radia Olsztyn oraz TVP 3 Olsztyn.

Emilia Figura-Osełkowska

Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie;

emilia.figura-oselkowska@ip.olsztyn.pl • <https://orcid.org/0000-0002-8926-6803>

Sprawozdanie z V Seminarium Polsko-Rosyjskiego „Wspólne dziedzictwo Prus Wschodnich” w Braniewie

Report from the 5th Polish-Russian Seminar „Wspólne dziedzictwo Prus Wschodnich” in Braniewo

Bericht über das fünfte polnisch-russische Seminar „Wspólne dziedzictwo Prus Wschodnich” in Braniewo

W dniu 15 X 2021r. w Braniewie – po dwuletniej przerwie – po raz piąty odbyło się Seminarium Polsko-Rosyjskie z cyklu „Dziedzictwo Kulturowe Prus Wschodnich”, którego organizatorem było Towarzystwo Miłośników Braniewa, a współorganizatorem Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie. Tym razem wydarzenie zostało sfinansowane ze środków pozyskanych z Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia w ramach X otwartego konkursu na rzecz dialogu i porozumienia Polski i Rosji w projekcie „Kultura pogranicza – bez granic”.

Każde wcześniejsze, tak i tegoroczne Seminarium cieszyło się dużym zainteresowaniem miłośników Braniewa i tematyki regionalnej Warmii oraz byłych Prus Wschodnich, a także wsparciem lokalnych władz samorządowych. W tym roku honorowymi gośćmi byli: Burmistrz Braniewa – Tomasz Sielicki, Wicestarosta Braniewski – Krzysztof Kowalski, Wójt Gminy Braniewo – Jakub Bornus oraz Przewodniczący Rad Miasta i Powiatu oraz Dyrektorzy braniewskich jednostek organizacyjnych miasta i powiatu braniewskiego.

Program piątego Seminarium zapowiadał cztery wystąpienia: prof. dr hab. Zoji Jaroszewicz-Pierśławcew – „Starodruki polskie wydane w Królewcu”,

dr Emilii Figury-Osełkowskiej – „Prusy Wschodnie w Przewodnikach Turystycznych”, dr Larysy Kolobkowej – „Pro Memoria... polskie wątki w kaliningradzkich pomnikach” oraz prof. dr. hab. Stanisława Achremczyka – „Duchowe dziedzictwo Warmii”.

Prowadzący Seminarium Prezes Towarzystwa Miłośników Braniewa Zbigniew Kędziora przywitał wszystkich licznie zgromadzonych gości i przypomniał wcześniejsze edycje Seminarium, z których pierwsze odbyło się 13 IV 2018 r. Następnie zaprosił do wysłuchania pierwszego referatu prof. dr hab. Zoji Jaroszewicz-Pieresławcew, która przybliżyła historię oficyny królewieckiej oraz zbiory zachowanych starych druków polskich z Królewca. Wśród wymienianych cymeliów, których zdjęcia można było podziwiać na ekranie, prelegentka szczególną uwagę zwróciła na polskie kancjonały, które używane były jako modlitewniki i przekazywane w rodzinach z pokolenia na pokolenie lub wkładane do trumny jako jeden z przedmiotów osobistych nieboszczyka. Do dzisiejszych czasów zachowało się niewiele egzemplarzy starych druków, które pozostają w rękach prywatnych lub można je oglądać m.in. w olsztyńskich bibliotekach – Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” i Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Emilii Sukertowej-Biedrawiny, czy też w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur na Zamku Kapituły Warmińskiej w Olsztynie.

Dr Emilia Figura-Osełkowska z Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, na przykładzie wybranych niemieckich przewodników turystycznych z początku XX w. opowiedziała o atrakcjach i udogodnieniach, jakie czekały na turystów odwiedzających Prusy Wschodnie głównie w latach 20. i 30. Oprócz prezentowanych zdjęć przewodników, zebrani mogli wziąć do ręki i obejrzeć „Spis schronisk Rzeszy” z 1933 r. z prywatnych zbiorów prelegentki. Wszyscy zainteresowani lekturą mieli możliwość pozyskać wiedzę praktyczną z zakresu turystyki wędrownej, obejrzeć ówczesne anonse, jak i przeczytać opisy schronisk funkcjonujących w Niemczech w 1933 r., w tym dwóch schronisk młodzieżowych znajdujących się w Braniewie, ówczesnym Braunsberg.

Kolejną prelegentkę – dr Larysę Kolobkową z Kaliningradu – można było zobaczyć i usłyszeć za pomocą transmisji internetowej. Doktor Kolobkowa, reprezentująca Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, opowiadała o polskich pomnikach w Kaliningradzie. Pokazując zdjęcia miejsc w Kaliningradzie związanych z polską kulturą, przybliżyła ich historię, kulisy powstania i postacie zasłużonych królów, szlachty, uczonych i artystów.

Ostatni, podsumowujący wykład o „Duchowym dziedzictwie Warmii” wygłosił Prezes Towarzystwa Naukowego im. Wojciecha Kętrzyńskiego prof. dr hab.

Stanisław Achremczyk. W isticie poetyckich słowach profesor Achremczyk kreślił malowniczy pejzaż osiemnastowiecznej Warmii, przenosząc słuchaczy na dwór polskiego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, odsłaniając tajemnice biskupich rezydencji Ignacego Krasickiego m.in. w Lidzbarku Warmińskim. Zebrani z zaciekawieniem słuchali o dawnych zwyczajach szlacheckich i dworskim życiu najważniejszych i najzamożniejszych mieszkańców Warmii.

W ramach podziękowania prelegenci otrzymali pamiątkowe upominki od Burmistrza Braniewa – Tomasza Sielickiego oraz Wicestarosty Braniewskiego – Krzysztofa Kowalskiego. Seminarium podsumowali m.in. były Starosta Braniewski Leszek Dziąg – inicjator dotychczasowych seminariów oraz ich współorganizator – prof. dr hab. Stanisław Achremczyk. Wydarzenie zostało objęte patronatem lokalnych mediów, które reprezentowała Marta Hajkowicz z Radia ESKA. Prezes Towarzystwa Miłośników Braniewa Zbigniew Kędziora podziękował wszystkim zebranyim za udział w V Seminarium Polsko-Rosyjskim pod hasłem „Wspólne dziedzictwo Prus Wschodnich” i zaprosił na kolejne wydarzenia kulturalne i edukacyjne organizowane przez Towarzystwo.

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Piotr Gotówko, *Johann Marschalk von Frohburg, pierwszy wysoki dostojnik pochodzący ze Szwajcarii w pruskiej gałęzi Zakonu Krzyżackiego i bracia zakonnicy z Alzacji-Burgundii* ..549

Marcin Swobodziński, *Gdańsk a Brandenburgia-Prusy w latach 1697-1698. Misja gdańskiego sekretarza Johanna Georga Schimmelpfenniga na dworze Fryderyka III w Królewcu w 1698 roku w sprawie tzw. „negotium gallicum”*..... 570

MISCELLANEA

Jan Chłosta, *Deportacje mieszkańców dawnego powiatu olsztyńskiego w 1945 r. do pracy w ZSRR* 598

Piotr Bojarski, *Ekspatrianci z Kresów Północno-Wschodnich widziani przez pryzmat sprawozdań starostów powiatowych województwa olsztyńskiego z lat 1946-1948*.....644

ŹRÓDŁA

ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, *Szesnastowieczne wydania Biblii Lutra i Biblii Leopolda w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie*.....659

Jerzy Przeracki, *Wykaz mieszkańców Ornety płacących czynsz na rzecz fary pw. św. Jana Chrzciciela w 1609 r.* 675

Krzysztof Łożyński, *Relacja biskupa Szymona Rudnickiego do Rzymu o stanie diecezji warmińskiej z 20 lutego 1616 r.* 688

Robert Syrwid, *Opis powiatu suskiego z 1947 roku. Archiwalia do badań ekonomiczno-społecznych warunków funkcjonowania jednostek administracyjnych województwa olsztyńskiego po zakończeniu drugiej wojny światowej* 699

RECENZJE I OMÓWIENIA

Emilia Figura-Osełkowska, Radosław Wiśniewski, *Anna Jagodzińska, Andrzej Rutecki, Waldemar Brenda, Niemieckie i sowieckie zbrodnie na ziemi działdowskiej 1939-1945, Olsztyn 2020*.....730

Marcin Ślaski, Paweł Piotr Warot, *„Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie. Struktury – kadra – działalność”, Instytut Pamięci Narodowej w Białymstoku, Białystok-Warszawa 2021, s. 939*.....734

KRONIKA NAUKOWA

Piotr Bojarski, *Sprawozdanie z konferencji naukowej „Ludzie czynu niepodległościowego Polski spoczywający na cmentarzach Warmii i Mazur”* 739

Emilia Figura-Osełkowska, *Sprawozdanie z V Seminarium Polsko-Rosyjskiego „Wspólne dziedzictwo Prus Wschodnich” w Braniewie* 742

CONTENTS

ARTICLES AND PAPERS

Piotr Gotówko, *Johann Marschalk von Frohburg – the first high dignitary from today's Switzerland in the Prussian branch of the Teutonic Order and the brothers from Alsace-Burgundy* 549

Marcin Swobodziński, *Gdańsk and Brandenburg – Prussia in the Years 1697–1698. Mission of the Gdańsk secretary Johann Georg Schimmelpfennig to the court of Frederick III in Königsberg in 1698 concerning the so-called “negotium gallicum”* 570

MISCELLANEA

Jan Chłosta, *Deportations of the inhabitants of the former Olsztyn district in 1945 to work in the USSR* 598

Piotr Bojarski, *Expatriates from the North-Eastern Borderlands as seen through the prism of reports of county offices of Olsztyn Province from the years 1946–1948* 644

SOURCES

ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, *Sixteenth-century editions of the Luther and the Leopolita Bibles in the collection of the “Hosianum” Library in Olsztyn* 659

Jerzy Przeracki, *List of Orneta residents paying rent for the parish church st. John the Baptist in 1609* 675

Krzysztof Łożyński, *The account of Bishop Szymon Rudnicki to Rome about the state of the diocese Warmia from February 20, 1616* 688

Robert Syrwid, *Description of the Susz district from 1947. Archives for economic and social research on the operating conditions of administrative units in the Olsztyn voivodeship after the end of the Second World War*.....699

REVIEWS AND POLEMICS

Emilia Figura-Osełkowska, Radosław Wiśniewski, Anna Jagodzińska, Andrzej Rutecki, Waldemar Brenda, *“German and Soviet crimes on Działdowo region 1939–1945”*, *Olsztyn 2020*, p. 244 730

Marcin Ślaski, Paweł Piotr Warot, *“Provincial Office of Public Security in Olsztyn. Structures – staff – activity”*, *Institute of National Remembrance in Białystok, Białystok–Warsaw 2021*, p. 939. 734

SCIENTIFIC CHRONICLE

Piotr Bojarski, *Report from the scientific conference „Ludzie czynu niepodległościowego Polski spoczywający na cmentarzach Warmii i Mazur”* 739

Emilia Figura-Osełkowska, *Report from the 5th Polish-Russian Seminar „Wspólne dziedzictwo Prus Wschodnich” in Braniewo* 742

INHALTSVERZEICHNIS

ARTIKEL UND MATERIALIEN

- Piotr Gotówko, *Johann Marschalk von Frohburg. Der erste Großgebietiger im preußischen Ordenszweig aus der heutigen Schweiz und die Brüder aus Elsass-Burgund* ..549
- Marcin Swobodziński, *Danzig und Brandenburg-Preußen in den Jahren 1697–1698. Die Mission des Danziger Schriftführers Johann Georg Schimmelpfennig am Hof Friedrichs des Dritten in Königsberg im Jahr 1698 über das sogenannte “Negotium Gallicum”* 570

MISCELLANEA

- Jan Chłosta, *Deportationen der Einwohner des ehemaligen Kreises Allenstein im Jahr 1945 zur Arbeit in der UdSSR* 598
- Piotr Bojarski, *Aussiedler aus dem nordöstlichen Grenzgebiet Polens im Spiegel der Berichte von Landräten der Woiwodschaft Allenstein (Olsztyn) 1946–1948* 644

QUELLEN

- ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, *Ausgaben der lutherischen und leopoldinischen Bibeln aus dem 16. Jahrhundert in der Sammlung der Bibliothek Hosianum in Allenstein* 659
- Jerzy Przeracki, *Eine Liste der Einwohner von Orneta, die eine Miete für die Pfarrkirche des heiligen Johannes des Täufers im Jahre 1609 zahlten* 675
- Krzysztof Łożyński, *Bericht des Bischofs Szymon Rudnicki an Rom über den Zustand der Diözese Ermland vom 20. Februar 1616* 688
- Robert Syrwid, *Die Beschreibung des Landkreises Susz im Jahre 1947. Archivalien zur Forschung der wirtschaftlichen und sozialen Bedingungen des Funktionierens der Verwaltungseinheiten in der Woiwodschaft Olsztyn nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs* 699

DISKUSSIONEN UND POLEMIKEN

- Emilia Figura-Osełkowska, Radosław Wiśniewski, Anna Jagodzińska, Andrzej Rutecki, Waldemar Brenda, *„Deutsche und sowjetische Verbrechen im Kreis Działdowo 1939–1945“*, Olsztyn 2020, S. 244 730
- Marcin Ślaski, Paweł Piotr Warot, *„Woiwodschaftsamt für Öffentliche Sicherheit in Allenstein. Struktur-Personal-Tätigkeit“*, Institut für Nationales Gedenken in Białystok, Białystok–Warszawa 2021, S. 939 734

WISSENSCHAFTLICHE CHRONIK

- Piotr Bojarski, *Bericht von der wissenschaftlichen Konferenz „Ludzie czynu niepodległościowego Polski spoczywający na cmentarzach Warmii i Mazur”* 739
- Emilia Figura-Osełkowska, *Bericht über das fünfte polnisch-russische Seminar „Wspólne dziedzictwo Prus Wschodnich” in Braniewo* 742

Wykaz recenzentów Komunikatów Mazursko-Warmińskich 2021
Liste der Rezensenten für Kommunikaty Mazursko-Warmińskie 2021
List of reviewers for Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2021

- dr. hab. Sławomir Augusiewicz, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)
- dr. hab. Konrad Bobiatyński, prof. UW (Uniwersytet Warszawski, Polska / University of Warsaw, Poland)
- dr Danuta Bogdan (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland)
- dr Waldemar Brenda (Instytut Pamięci Narodowej, Polska / Institute of National Remembrance, Poland)
- dr Anna Bujko (Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland)
- prof. dr hab. Bogusław Dybaś (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)
- prof. dr hab. Wiesław Długokęcki (Uniwersytet Gdański, Polska / University of Gdańsk, Poland)
- prof. Karin Friedrich (Univeristy of Aberdeen, United Kingdom / Uniwersytet w Aberdeen, Wielka Brytania)
- dr hab. Witold Gieszczyński, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)
- dr Zbigniew Hundert (Zamek Królewski w Warszawie, Polska / The Royal Castle in Warsaw, Poland)
- prof. dr hab. Iwona Imańska (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)
- prof. dr hab. Mieczysław Jackiewicz (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland)
- dr hab. Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, prof. UWM (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland)
- ks. dr hab. Marek Jodkowski, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)
- prof. dr hab. Norbert Kasperek (Archiwum Państwowe w Olsztynie / State Archive in Olsztyn, Poland)
- prof. dr. hab. Tomasz Kempa (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)
- dr Mariusz Korejwo (Archiwum Państwowe w Olsztynie, Polska / State Archive in Olsztyn, Poland)
- dr Anton Kotov (Uniwersytet w Tomsku, Rosja/ Tomsk State University, Russia)

dr hab. Barbara Krysztopa-Czupryńska, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

prof. dr hab. Rafał Kubicki (Uniwersytet Gdański, Polska / University of Gdańsk, Poland)

dr Bartosz Kuświk (Instytut Śląski w Opolu, Polska / Silesian Institute in Opole, Poland)

dr Paweł Letko (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr hab. Izabela Lewandowska, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr hab. Karol Łopatecki, prof. UwB (Uniwersytet w Białymstoku, Polska / University of Białystok, Poland)

dr hab. Wojciech Łukowski, prof. UW (Uniwersytet Warszawski, Polska / University of Warsaw, Poland)

prof. dr hab. Janusz Mańtek (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

prof. dr hab. Beata Możejko (Uniwersytet Gdański, Polska / University of Gdańsk, Poland)

dr hab. Michał Nowosielski (Uniwersytet Warszawski, Polska / University of Warsaw, Poland)

dr hab. Jan Ptak, prof. KUL (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polska / Catholic University of Lublin, Poland)

dr hab. Anna Pytasz-Kołodziejczyk, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr hab. Marek Radoch, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr hab. Karol Sacewicz, prof. UWM (Instytut Pamięci Narodowej, Polska / Institute of National Remembrance, Poland)

prof. dr hab. Andrzej Sakson (Instytut Zachodni w Poznaniu, Polska / The Institute for Western Affairs, Poland)

dr hab. Anna Skolimowska (Uniwersytet Warszawski, Polska / University of Warsaw, Poland)

dr Robert Syrwid (Olsztyn)

dr hab. Janusz Trupinda (Muzeum Zamkowe w Malborku, Polska / The Malbork Castle Museum, Poland)

prof. dr hab. Jacek Wijaczka (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

dr Radosław Wiśniewski (Muzeum Pogranicza w Działdowie, Polska / Borderland Museum in Działdowo, Poland)

dr hab. Agnieszka Zielińska, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

dr hab. Adam Zienkiewicz, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

Wykaz autorów Komunikatów Mazursko-Warmińskie 2021
Liste der Autoren für Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2021
List of authors for Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2021

prof. dr hab. Stanisław Achremczyk (Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland) **1/2021**

dr hab. Sławomir Augustowicz, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **3/2021**

dr hab. Piotr Birecki, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland) **2/2021**

dr Piotr Bojarski (Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland) **2/2021, 3/2021, 4/2021**

dr Jan Chłosta (Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland) **1/2021, 2/2021, 4/2021**

dr Emilia Figura-Osełkowska (Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland) **1/2021, 2/2021, 4/2021**

dr hab. Sylwia Galij-Skarbińska, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland) **1/2021**

ks. Tomasz Garwoliński (Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum”, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / Higher Theological Seminary of the Warmia Metropolis „Hosianum”, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **1/2021, 2/2021**

Piotr Gotówko (Uniwersytet we Freiburgu Szwajcaria / Universität Freiburg / Université de Fribourg” Switzerland) **4/2021**

Bartosz Januszewski (Instytut Pamięci Narodowej, Polska / Institute of National Remembrance, Poland) **3/2021**

dr hab. Zoja Jaroszewicz-Pierśławcew, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **2/2021**

ks. Krzysztof Kamiński (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polska / Catholic University of Lublin, Poland) **1/2021, 2/2021**

Krzysztof Andrzej Kierski (Instytut Pamięci Narodowej, Polska / Institute of National Remembrance, Poland) **2/2021**

dr Robert Klimek (Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland) **3/2021**

dr Alina Kuzborska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **2/2021**

dr Justyna Liguz (Zamek w Kwidzynie, Oddział Muzeum Zamkowego w Malborku, Polska / The Museum in Kwidzyn, branch of The Malbork Castle Museum, Poland) **1/2021**

dr Krzysztof Łożyński (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **4/2021**

dr hab. Dariusz Makiła (Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie, Polska / University of Economics and Human Sciences in Warsaw, Poland) **1/2021**

prof. dr hab. Janusz Małek (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland) **1/2021, 3/2021**

dr Stefan Marcinkiewicz (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **1/2021**

Fabian Mauch (Uniwersytet w Stuttgarcie, Niemcy / University of Stuttgart, Germany) **2/2021**

dr hab. Piotr Pałys (Instytut Śląski w Opolu, Polska / Silesian Institute in Opole, Poland) **2/2021**

prof. dr hab. Wojciech Polak (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland) **1/2021**

Jerzy Przeracki (Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland) **1/2021, 3/2021, 4/2021**

dr hab. Marek Radoch, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **3/2021**

dr Žavinta Sidabraitė (Instytut Literatury i Folkloru Litwy, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska / Institut of Lithuanian Literature and Folklore, Jagiellonian University in Kraków, Poland) **2/2021**

dr hab. Anna Skolimowska (Uniwersytet Warszawski, Polska / University of Warsaw, Poland) **2/2021**

dr Marcin Swobodziński (Instytut Historii PAN w Warszawie, Polska / Institute of History of the Polish Academy of Sciences in Warsaw, Poland) **4/2021**

dr Robert Syrwid (Olsztyn) **1/2021, 4/2021**

dr Seweryn Szczepański (Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland) **3/2021**

Marcin Ślaski (Technikum Hotelarsko-Turystyczno-Gastronomiczne nr 21 w Warszawie, Polska / Hotel, Tourist and Gastronomy Technical School No. 21 in Warsaw, Poland) **4/2021**

dr Radosław Wiśniewski (Muzeum Pogranicza w Działdowie, Polska / Borderland Museum in Działdowo, Poland) **4/2021**

dr Tomasz Wyzlic (Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland) **1/2021**

dr Marcelina Zaniewska (Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland) **2/2021, 3/2021**

SPIS TREŚCI ZA ROK 2021

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Janusz Małek, <i>Reformacja w Prusach a polska reformacja na Mazurach</i>	3
Stanisław Achremczyk, <i>Brandenbursko-pruski napad na Stoczek Klasztorny (Warmiński) w 1732 roku</i>	19
Stefan Michał Marcinkiewicz, <i>Kształcenie protestanckich i niemieckich elit na przełomie XIX i XX w. na przykładzie absolwentów Królewskiego Gimnazjum w Elku</i>	34
Wojciech Polak Sylwia Galij-Skarbińska, <i>Polacy z Wielkopolski i Kongresówki w obronie Lwowa w 1918 i 1919 r. Przykłady solidarności mieszkańców różnych zaborów w walce o niepodległość</i>	52
Justyna Liguz, „ <i>Inter Arma</i> ”. Wizyta Stefana Żeromskiego, Jana Kasprowicza i Władysława Kozickiego na Powiślu w 1920 r.	70
Alina Kuzborska, <i>Rola reformacji w kształtowaniu się literatury litewskiej: fenomen Donelaitisa</i>	189
Anna Skolimowska, „ <i>Ex Saulo Paulus, ex persecutore apostolus?</i> ” <i>Duchowa przemiana biskupa Dantyszka w świetle nowych źródeł</i>	209
Žavinta Sidabraitė, <i>Polemika jako droga obrony kapitału symbolicznego w XVIII wieku w Prusach na przykładzie Christiana Gottlieba Mielckiego i Gottfrieda Ostermeyera</i>	223
Fabian Mauch, <i>Romantyczny nacjonalizm i niemiecki uniwersalizm. „Europa” Novalisa, praca i jej kontekst</i>	241
Marek Radoch, <i>Śródlądowe jednostki pływające w dawnych księgach inwentarzowych zakonu krzyżackiego</i>	365
Seweryn Szczepański, <i>Folwark NeuhoF (Biedaszki) w świetle źródeł z XV–XVI wieku</i>	404
Sławomir Augusiewicz, „ <i>Gwardia polska Najjaśniejszego Księżęcia KurfirFta jegomości Brandenburskiego</i> ” w latach 1675–1676.....	425
Bartosz Januszewski, <i>Martyrologia duchowieństwa rzymskokatolickiego w Lager Soldau</i>	444
Piotr Gotówko, <i>Johann Marschalk von Frohburg, pierwszy wysoki dostojnik pochodzący ze Szwajcarii w pruskiej gałęzi Zakonu Krzyżackiego i bracia zakonnicy z Alzacji-Burgundii</i>	549
Marcin Swobodziński, <i>Gdańsk a Brandenburgia–Prusy w latach 1697–1698. Misja gdańskiego sekretarza Johanna Georga Schimmelpfenniga na dworze Fryderyka III w Królewcu w 1698 roku w sprawie tzw. „negotium gallicum”</i>	570

MISCELLANEA

Dariusz Makilla, <i>Doktryna prawa naturalnego w nauce Marcina Lutra a geneza księstwa pruskiego księcia Albrechta von Brandenburg-Ansbach</i>	102
ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, <i>Druki reformacyjne oraz polemiczne i kontrreformacyjne w zasobie Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie</i>	113
Jerzy Przeracki, <i>Beniamin Herr (przed 1642–1706) – ojciec Franciszka Ignacego Herra, dziekana dobromiejskiej kapituły kolegiackiej</i>	132
Jan Chłosta, <i>Maria Paruszevska autorką „Hymnu Warmińskiego”</i>	142
Piotr Birecki, <i>Wnętrze kościoła ewangelickiego jako wyraz konserwatyizmu społecznego szlachty Prus Książęcych</i>	248
Piotr Pałys, <i>Plebiscyt którego nie było. Droga do podziału Śląska Cieszyńskiego</i>	271
Jan Chłosta, <i>Katolickie oblicze Związku Polaków w Niemczech</i>	295
Robert Klimek, <i>Pierwsze kościoły na Warmii i ich wpływ na rozwój dróg lokalnych</i>	459
Jerzy Przeracki, <i>Rajca fromborski Jacobus Zanetti/Zanetti (około 1661–1737) i jego krąg rodzinny</i>	473
Piotr Bojarski, <i>Formy upamiętnienia Józefa Piłsudskiego w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1936–1939. Próba reasumpcji</i>	487
Jan Chłosta, <i>Deportacje mieszkańców dawnego powiatu olsztyńskiego w 1945 r. do pracy w ZSRR</i>	598
Piotr Bojarski, <i>Ekspatrianci z Kresów Północno-Wschodnich widziani przez pryzmat sprawozdań starostów powiatowych województwa olsztyńskiego z lat 1946–1948</i>	644

ŹRÓDŁA

Robert Syrwid, <i>„O konieczności i celowości represji świadczy wynik wyborów”. Aparat bezpieczeństwa w „akcji wyborczej” i wyborach do Sejmu PRL I kadencji 26 października 1952 r. na Warmii i Mazurach w świetle sprawozdania ppłk. Franciszka Szlachcica szefa Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie</i>	148
ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, <i>Księgozbiór biskupa warmińskiego Jana Dantyszka – woluminy zachowane w Bibliotece „Hosianum” w Olsztynie</i>	311
Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, <i>Królewieckie druki reformacyjne w bibliotekach naukowych Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie i Muzeum Warmii i Mazur</i>	328
Janusz Małłek, <i>„Memoriał delegacji Warmiaków i Mazurów” przedłożony władzom partyjnym i rządowi PRL z 4 grudnia 1956 r.</i>	511

ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, <i>Szesnastowieczne wydania Biblii Lutra i Biblii Leopolda w zbiorach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie</i>	659
Jerzy Przeracki, <i>Wykaz mieszkańców Ornety płacących czynsz na rzecz fary pw. św. Jana Chrzciciela w 1609 r.</i>	675
Krzysztof Łożyński, <i>Relacja biskupa Szymona Rudnickiego do Rzymu o stanie diecezji warmińskiej z 20 lutego 1616 r.</i>	688
Robert Syrwid, <i>Opis powiatu suskiego z 1947 roku. Archiwalia do badań ekonomiczno-społecznych warunków funkcjonowania jednostek administracyjnych województwa olsztyńskiego po zakończeniu drugiej wojny światowej</i>	699

RECENZJE I OMÓWIENIA

Tomasz Wyźlic, Rikako Shindo, <i>„Prusy Wschodnie, Litwa i Związek Radziecki w czasach Republiki Weimarskiej. Gospodarka i polityka na niemieckim wschodzie”, Berlin 2013</i>	175
Emilia Figura-Osełkowska, Tadeusz Oracki, <i>„W labiryncie poszukiwań biograficznych”, Gdańsk 2020</i>	179
Krzysztof Kierski, <i>Kilka uwag na temat wyboru źródeł pt. „W cieniu bezprawia. Bezpieczeństwo i porządek publiczny w Olsztynie i w powiecie olsztyńskim w latach 1945–1946. Wybór dokumentów”, wybór i oprac., R. Syrwid, Olsztyn 2021, s. 220</i>	341
Emilia Figura-Osełkowska, Radosław Wiśniewski, Anna Jagodzińska, Andrzej Rutecki, Waldemar Brenda, <i>„Niemieckie i sowieckie zbrodnie na ziemi działdowskiej 1939–1945”, Olsztyn 2020, s. 244</i>	730
Marcin Ślaski, Paweł Piotr Warot, <i>„Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie. Struktury – kadra – działalność”, Instytut Pamięci Narodowej w Białymstoku, Białystok–Warszawa 2021, s. 939</i>	734

KRONIKA NAUKOWA

Emilia Figura-Osełkowska, <i>Sprawozdanie z konferencji historycznej w Działdowie – „Niemieckie i sowieckie zbrodnie na Ziemi Działdowskiej”</i>	351
Piotr Bojarski, Marcelina Zaniewska, <i>Sprawozdanie z wernisażu wystawy „Pomniki wdzięczności. Mitologizacja pamięci”</i>	356
Marcelina Zaniewska, <i>Sprawozdanie z XIV konferencji naukowej pt. „Między Barokiem i Oświeceniem. Ignacy Krasicki i jego czasy”</i>	539
Piotr Bojarski, <i>Sprawozdanie z konferencji naukowej „Ludzie czynu niepodległościowego Polski spoczywający na cmentarzach Warmii i Mazur”</i>	739
Emilia Figura-Osełkowska, <i>Sprawozdanie z V Seminarium Polsko-Rosyjskiego „Wspólne dziedzictwo Prus Wschodnich” w Braniewie</i>	742

CONTENTS FOR 2021

ARTICLES AND PAPERS

Janusz Małek, <i>Reformation in Prussia and Polish reformation in Masuria</i>	3
Stanisław Achremczyk, <i>Brandenburg-Prussian raid on Stoczek Klasztorny (Warmiński) in 1732</i>	19
Stefan Michał Marcinkiewicz, <i>Education of German Lutheran elites at the turn of the 20th century based on the example of Royal Gymnasium in Elk</i>	34
Wojciech Polak Sylwia Galij-Skarbińska, <i>Poles from Greater Poland and Congress Poland in the defense of Lviv in 1918 and 1919. Examples of solidarity of inhabitants from different partitions in the struggle for independence</i>	52
Justyna Liguz, <i>“Inter Arma”. A visit of Stefan Żeromski, Jan Kasprowicz and Władysław Kozicki to Powiśle in 1920</i>	70
Alina Kuzborska, <i>Reformation and the development of Lithuanian literature: From Mažvydas to Donelaitis</i>	189
Anna Skolimowska, <i>“Ex Saulo Paulus, ex persecutore apostolus?” The spiritual conversion of Bishop Dantiscus in the light of new sources</i>	209
Žavinta Sidabraitė, <i>Polemics as a Symbolic Capital Defence Way in the 18th Century in Prussia: the Case of Christian Gottlieb Mielcke and Gottfried Ostermeyer</i>	223
Fabian Mauch, <i>Romantic Nationalism and German “Universality”. Novalis’ „Europa” Speech and its context</i>	241
Marek Radoch, <i>Inland watercraft in old inventory books of the Teutonic Order</i>	365
Seweryn Szczepański, <i>The Neuhof (Biedaszki) Folwark according the 15th–16th century sources</i>	404
Sławomir Augusiewicz, <i>Polish Guard of the brightest Prince Kurfirst Lord Brandenburg in the years 1675–1676</i>	425
Bartosz Januszewski, <i>Martyrdom of Roman Catholic clergy in Lager Soldau</i>	444
Piotr Gotówko, <i>Johann Marschalk von Frohburg – the first high dignitary from today’s Switzerland in the Prussian branch of the Teutonic Order and the brothers from Alsace-Burgundy</i>	549
Marcin Swobodziński, <i>Gdańsk and Brandenburg – Prussia in the Years 1697–1698. Mission of the Gdańsk secretary Johann Georg Schimmelpfennig to the court of Frederick III in Königsberg in 1698 concerning the so-called “negotium gallicum”</i>	570

MISCELLANEA

Dariusz Makilla, <i>The doctrine of natural law in the teachings of Martin Luther and the genesis of Albrecht von Brandenburg-Ansbach's Duchy of Prussia</i>	102
ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, <i>Reformation prints, polemic and counter-reformation writing in the collection of the Library of the Higher Theological Seminary of Warmian Metropolis, "Hosianum" in Olsztyn</i>	113
Jerzy Przeracki, <i>Beniamin Herr (before 1642–1706) – father of Franciszek Ignacy Herr, dean of the collegiate chapter in Dobre Miasto</i>	132
Jan Chłosta, <i>Maria Paruszevska – the author of the Warmian anthem</i>	142
Piotr Birecki, <i>The interiors of a Protestant church as a sign of social conservativeness of the nobility in the Duchy of Prussia</i>	248
Piotr Pałys, <i>A plebiscite that did not take place. The path towards dividing Cieszyn Silesia</i>	271
Jan Chłosta, <i>Catholic face of the Union of Poles in Germany</i>	295
Robert Klimek, <i>The first churches in Warmia and their influence on the development of local roads</i>	459
Jerzy Przeracki, <i>Frombork councilor Jacobus Zanetti / Zanetti (around 1661–1737) and his family circle</i>	473
Piotr Bojarski, <i>Forms of commemorating Józef Piłsudski in Vilnius and the Vilnius Region from 1936 to 1939. An attempt at recapitulation</i>	487
Jan Chłosta, <i>Deportations of the inhabitants of the former Olsztyn district in 1945 to work in the USSR</i>	598
Piotr Bojarski, <i>Expatriates from the North-Eastern Borderlands as seen through the prism of reports of county offices of Olsztyn Province from the years 1946–1948</i>	644

SOURCES

Robert Syrwid, <i>"The result of the elections demonstrates the necessity and purposefulness of repression." The security apparatus in the "election action" and elections to the Sejm of the Polish People's Republic of the first term, 26 October, 1952 in Warmia and Masuria, in the light of the report of Lt. Franciszek Szlachcic, head of the Provincial Public Security Office in Olsztyn</i>	148
ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, <i>The book collection of Bishop of Warmia Jan Dantyszczek – volumes preserved in the "Hosianum" Library in Olsztyn</i>	311
Zoja Jaroszewicz-Pieresałwcew, <i>Reformation prints from Königsberg in the academic libraries of the Wojciech Kętrzyński Center for Scientific Research and the Museum of Warmia and Masuria</i>	328
Janusz Małek, <i>"Memorial tribute by the representatives of the people of Warmia and Masuria" delivered to the Party authorities and PRL government on 4 December 1956</i>	511

ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, <i>Sixteenth-century editions of the Luther and the Leopolda Bibles in the collection of the "Hosianum" Library in Olsztyn</i>	659
Jerzy Przeracki, <i>List of Orneta residents paying rent for the parish church st. John the Baptist in 1609</i>	675
Krzysztof Łożyński, <i>The account of Bishop Szymon Rudnicki to Rome about the state of the diocese Warmia from February 20, 1616</i>	688
Robert Syrwid, <i>Description of the Susz district from 1947. Archives for economic and social research on the operating conditions of administrative units in the Olsztyn voivodeship after the end of the Second World War</i>	699

REVIEWS AND POLEMICS

Tomasz Wyźlic, Rikako Shindo, <i>"East Prussia, Lithuanian, and the Soviet Union during the Weimar Republic. Economy and politics in the German East"</i> , Berlin 2013.....	175
Emilia Figura-Osełkowska, Tadeusz Oracki, <i>"In the labyrinth of biographical searches"</i> , Gdańsk 2020	179
Krzysztof Kierski, <i>A few remarks about: "In the shadow of lawlessness. Security and public order in Olsztyn and Olsztyn county from 1945 to 1946. Selection of documents"</i> , R. Syrwid, Olsztyn 2021, p. 220	341
Emilia Figura-Osełkowska, Radosław Wiśniewski, Anna Jagodzińska, Andrzej Rutecki, Waldemar Brenda, <i>"German and Soviet crimes on Działdowo region 1939–1945"</i> , Olsztyn 2020, p. 244	730
Marcin Ślaski, Paweł Piotr Warot, <i>"Provincial Office of Public Security in Olsztyn. Structures – staff – activity"</i> , Institute of National Remembrance in Białystok, Białystok–Warsaw 2021, p. 939	734

SCIENTIFIC CHRONICLE

Emilia Figura-Osełkowska, <i>Report of the historical conference in Działdowo: "German and soviet crimes in the Działdowo region"</i>	351
Piotr Bojarski, Marcelina Zaniewska, <i>Report of the exhibition "Monuments of gratitude. Mythologizing Memory"</i>	356
Marcelina Zaniewska, <i>Report from the 14th scientific conference "Między Barokiem i Oświeceniem. Ignacy Krasicki i jego czasy"</i>	539
Piotr Bojarski, <i>Report from the scientific conference „Ludzie czynu niepodległościowego Polski spoczywający na cmentarzach Warmii i Mazur"</i>	739
Emilia Figura-Osełkowska, <i>Report from the 5th Polish-Russian Seminar „Wspólne dziedzictwo Prus Wschodnich" in Braniewo</i>	742

INHALTSVERZEICHNIS FÜR DAS JAHR 2021

ARTIKEL UND MATERIALIEN

Janusz Małek, <i>Reformation in Preußen und die polnische Reformation in Masuren</i>	3
Stanisław Achremczyk, <i>Der brandenburgisch-preußische Überfall auf Springborn (Stoczek Warmiński) im Jahr 1732</i>	19
Stefan Michał Marcinkiewicz, <i>Bildung der protestantischen und deutschen Eliten an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert am Beispiel der Absolventen des Königlichen Gymnasium in Lyck</i>	34
Wojciech Polak, Sylwia Galij-Skarbińska, <i>Polen aus Großpolen und Kongresspolen bei der Verteidigung von Lemberg (Lwów) in den Jahren 1918 und 1919. Beispiele der Solidarität der Bewohner verschiedener Teilungsgebiete im Kampf um die Unabhängigkeit</i>	52
Justyna Liguz, „ <i>Inter Arma</i> “. <i>Besuch von Stefan Żeromski, Jan Kasprowicz und Władysław Kozicki im unteren Weichselland (Powiśle) im Jahr 1920</i>	70
Alina Kuzborska, <i>Die Rolle der Reformation in der Entwicklung der litauischen Literatur: das Phänomen von Donelaitis</i>	189
Anna Skolimowska, „ <i>Ex Saulo Paulus, ex persecutore apostolus?</i> “ <i>Die geistliche Wandlung des Bischofs Dantiscus im Lichte neuer Quellen</i>	209
Žavinta Sidabraitė, <i>Polemik als Weg der symbolischen Kapitalverteidigung im 18. Jahrhundert in Preußen: der Fall Christian Gottlieb Mielcke und Gottfried Ostermeyer</i>	223
Fabian Mauch, <i>Romantischer Nationalismus und deutsche „Universalität“: Novalis’ „Europa“-Rede und ihr Kontext</i>	241
Marek Radoch, <i>Binnenschiffe in alten Inventarbüchern des Deutschen Ordens</i>	365
Seweryn Szczepański, <i>Vorwerk Neuhof (Biedaszki) im Lichte der Quellen aus dem 15. und 16. Jh.</i>	404
Sławomir Augustiewicz, „ <i>Polnische Garde des Kurfürsten von Brandenburg</i> “ <i>in den Jahren 1675–1676</i>	425
Bartosz Januszewski, <i>Das Martyrium des römisch-katholischen Klerus in Lager Soldau</i>	444
Piotr Gotówko, <i>Johann Marschalk von Frohburg. Der erste Großgebietiger im preußischen Ordenszweig aus der heutigen Schweiz und die Brüder aus Elsass-Burgund</i>	549
Marcin Swobodziński, <i>Danzig und Brandenburg-Preußen in den Jahren 1697–1698. Die Mission des Danziger Schriftführers Johann Georg Schimmelpfennig am Hof Friedrichs III. in Königsberg im Jahr 1698 über das sogenannte „Negotium Gallicum“</i>	570

MISCELLANEA

Dariusz Makilla, <i>Die Naturrechtslehre in der Lehre Martin Luthers und die Entstehung des Herzogtums Preußen während der Regierungszeit Herzog Albrechts von Brandenburg-Ansbach</i>	102
ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, <i>Reformatorische, polemische und gegenreformatorische Schriften in der Sammlung der Bibliothek des Höheren Ermländer Priesterseminars Hosianum in Allenstein</i>	113
Jerzy Przeracki, <i>Beniamin Herr (vor 1642–1706) – Vater von Franciszek Ignacy Herr, Dekan des Kollegiatkapitel in Dobre Miasto</i>	132
Jan Chłosta, <i>Maria Paruszevska – die Autorin der Ermland-Hymn</i>	142
Piotr Birecki, <i>Das Innere der evangelischen Kirche als Ausdruck des sozialen Konservatismus des herzoglich-preußischen Adels</i>	248
Piotr Pałys, <i>Das Plebiszit, das nicht stattgefunden hat. Der Weg zur Teilung von Teschener Schlesien</i>	271
Jan Chłosta, <i>Das katholische Gesicht des Bundes der Polen in Deutschland</i>	295
Robert Klimek, <i>Die ersten Kirchen in Ermland und ihr Einfluss auf die Entwicklung der örtlichen Straßen</i>	459
Jerzy Przeracki, <i>Frombork Rat Jacobus Zanetti / Zanetti (um 1661–1737) und sein Familienkreis</i>	473
Piotr Bojarski, <i>Formen des Gedenkens an Józef Piłsudski in Vilnius und der Region Vilnius von 1936 bis 1939. Versuch einer Rekapitulation</i>	487
Jan Chłosta, <i>Deportationen der Einwohner des ehemaligen Kreises Allenstein im Jahr 1945 zur Arbeit in der UdSSR</i>	598
Piotr Bojarski, <i>Aussiedler aus dem nordöstlichen Grenzgebiet Polens im Spiegel der Berichte von Landräten der Woiwodschaft Allenstein (Olsztyn) 1946–1948</i>	644

QUELLEN

Robert Syrwid, <i>„Die Notwendigkeit und Erwünschtheit der Repression wird durch das Ergebnis der Wahl belegt.“ Das Sicherheitsapparat im „Wahlkampf“ und bei den Wahlen zum Sejm der Volksrepublik Polen (der ersten Legislaturperiode) am 26. Oktober 1952 in Ermland und Masuren im Lichte des Berichts von Oberstleutnant Franciszek Szlachcic – des Leiters des Woiwodschaftsamtes für öffentliche Sicherheit in Olsztyn</i>	148
ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, <i>Die Büchersammlung des Bischofs von Ermland Johannes von Höfen – Bände, die in der Bibliothek Hosianum in Allenstein aufbewahrt werden</i>	311

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, <i>Reformationsdrucke in den wissenschaftlichen Bibliotheken des Wojciech-Kętrzyński-Forschungszentrums in Allenstein und des Museums von Ermland und Masuren</i>	328
Janusz Małek, „ <i>Denkschrift der Delegation von Ermländern und Masuren</i> “, eingereicht bei den Parteibehörden und der Regierung der Volksrepublik Polen vom 4. Dezember 1956	511
ks. Tomasz Garwoliński, ks. Krzysztof Kamiński, <i>Ausgaben der lutherischen und leopoldinischen Bibeln aus dem 16. Jahrhundert in der Sammlung der Bibliothek Hosianum in Allenstein</i>	659
Jerzy Przeracki, <i>Eine Liste der Einwohner von Orneta, die eine Miete für die Pfarrkirche des heiligen Johannes des Täufers im Jahre 1609 zahlten</i>	675
Krzysztof Łożyński, <i>Bericht des Bischofs Szymon Rudnicki an Rom über den Zustand der Diözese Ermland vom 20. Februar 1616</i>	688
Robert Syrwid, <i>Die Beschreibung des Landkreises Susz im Jahre 1947. Archivalien zur Forschung der wirtschaftlichen und sozialen Bedingungen des Funktionierens der Verwaltungseinheiten in der Woiwodschaft Olsztyn nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs</i>	699

DISKUSSIONEN UND POLEMIKEN

Tomasz Wyzlic, Rikako Shindo, „ <i>Ostpreußen, Litauen und die Sowjetunion in der Zeit der Weimarer Republik. Wirtschaft und Politik im deutschen Osten</i> “, Berlin 2013	175
Emilia Figura-Osełkowska, Tadeusz Oracki, „ <i>Im Labyrinth der biografischen Suche</i> “, Gdańsk 2020	179
Krzysztof Kierski, <i>Einige Kommentare zur Auswahl der Quellen: „Im Schatten der Gesetzlosigkeit. Sicherheit und öffentliche Ordnung in Olsztyn und im Kreis Olsztyn in den Jahren 1945–1946. Auswahl an Dokumenten</i> “, R. Syrwid, Olsztyn 2021, S. 220.	341
Emilia Figura-Osełkowska, Radosław Wiśniewski, Anna Jagodzińska, Andrzej Rutecki, Waldemar Brenda, „ <i>Deutsche und sowjetische Verbrechen im Kreis Działdowo 1939–1945</i> “, Olsztyn 2020, S. 244	730
Marcin Ślaski, Paweł Piotr Warot, „ <i>Woiwodschaftsamt für Öffentliche Sicherheit in Allenstein. Struktur-Personal-Tätigkeit</i> “, Institut für Nationales Gedenken Białymstok, Białystok–Warszawa 2021, S. 939.	734

WISSENSCHAFTLICHE CHRONIK

Emilia Figura-Osełkowska, <i>Bericht über die historische Konferenz in Działdowo – „Deutsche und sowjetische Verbrechen in der Region Działdowo</i> “	351
Piotr Bojarski, Marcelina Zaniewska, <i>Bericht über die Eröffnung der Ausstellung „Monumente der Dankbarkeit. Die Mythologisierung der Erinnerung</i> “	356

Marcelina Zaniewska, Bericht von der 14. wissenschaftlichen Konferenz „Między Barokiem i Oświeceniem. Ignacy Krasicki i jego czasy“	539
Piotr Bojarski, Bericht von der wissenschaftlichen Konferenz „Ludzie czynu niepodległościowego Polski spoczywający na cmentarzach Warmii i Mazur“	739
Emilia Figura-Osełkowska, Bericht über das fünfte polnisch-russische Seminar „Wspólne dziedzictwo Prus Wschodnich“ in Braniewo	742

